ח. אפרתי.

392

יידישע געשיכטע

(לערנבוך)

צווייטער טייל.

די צייט פון בית שני.

די דאָזיגע אויפלאַגע איז אַרויסגעגעבן ביי דער מיטווירקונג פון
צענטראַלן בילדונגס קאָמיטעט פאַר ליטע און ווייסרוסלאַנד —
די ערשטע אויפלאַגע איז אַרויס אין קיעוו ביי דער מיטווירקונג פון
יידישן דעם. לערער-פאַרבאַנד.

צווייטע אויפלאַגע

ווילנע — 1920

ווילנער פאַרלאַג פון ב. א. קלעצקין

ווילנער פערלאג
ב. א. קלעצקין.

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

דרוקעריי „ווילנער פאַרלאַג“
ווילנע קליין סטעפּן גאַס 23.

Juudi Üliõp. Ühing „Hasmonaea" Vilistlaskogu
№ 69.
Y.
„חשמונאי" דאָרפּט
„Hasmonaea" Tartu

די צייט ווען די גריכן האָבן געוועלטיקט איבער יהודה.

(332—142 פאַר דער קריסטלעכער צייט).

די גריכן אָדער די העלענען. גריכנלאַנד אָדער העלאַס פאַרנעמט דעם דרום-טייל פון באַלקאַנישן האַלב-אינזל. דאָס לאַנד איז באַדעקט מיט ניט קיין הויכע בערג. און אין זיינע ברעגעס זיינען איינגעשניטן טיפע בוכטעס. דאָס קלימאַט איז דאָ וואַרים און מילד, אָבער די קרקע איז אַ שטייניקע. אין אַמאָליקן גריכנלאַנד זיינען געווען וועלדן וואו אַקער-פעלד, ווייַנגערטנער און סעדער: פרוכטבאַרע ערד איז געווען ווייניק, און אַ צייט איז די הויפּט-פרנסה פון די העלענען געווען האָדעווען בהמות. זיי האָבן געהאַלטן סטאַדעס ציגן און שעפסן, וואָס מען האָט זיי געקאָנט פיטערן אויף די זייטן בערג.

כל זמן אין העלאַס זיינען געווען ווייניק מענטשן, האָבן די איינוואוינערס געקאָנט זיך מפרנס זיין פון ערד-אַרבעט און פון האָדעווען בהמות. נאָר מיט דער צייט האָבן זיך די גריכן שטאַרק פאַרמערט, און עס איז געוואָרן אַלץ שווערער צו לעבן. שוין טויזנט יאָר פאַר דער קריסטלעכער צייט האָט ניט געקלעקט קיין ערד פאַר אַלעמען, און אַ סך גריכן האָבן אָנגעהויבן צוזיספּאַרן אין שכנישע לענדער, בכדי צו זוכן זיך פּאַרדינסט אין דער פרעמד.

אין מזרח-זייט פון גריכנלאַנד ליגט דער עגעאישער ים אָדער אַרכיפּעלאַג. דאָרט זיינען צעוואָרפן אַ סך אינזלען. אהין פלעגן פאָרן די גריכן, וואָס האָבן ניט געהאַט פון וואַנען צו לעבן ביי זיך אין דער היים. געקומען אויף די אינזלען, פלעגן זיי צוערשט צונעמען ביי די אָרטיקע איינוואוינערס אַלע טייערע זאַכן, וואָס יענע האָבן פאַרמאָגט, און מיטן אָנגעראַבעוועטן גוטס פלעגן זיי זיך אומקערן אַהיים. נאָר מיט דער צייט האָבן די גריכן אָנגעהויבן זיך צו באַזעצן אויף די אינזלען פון אַרכיפּעלאַג, און אין 200—300 יאָר אַרום זיינען כמעט אַלע אינזלען, למשל קרעטאַ, סאַמאָס, ראָדאָס, און אויך די ברעגעס פון קליין-אַזיע, געווען באַזעצט דורך העלענען.

פון קליין-אַזיע האָבן די גריכן אָנגעהויבן פאָרן קיין מצרים. דאָרט האָבן זיי זיך אויסגעלערנט פאַרשיידענע מלאכות און האָבן אָנגעהויבן אויס-אַרבעטן געוועהר פון מעטאַלן, ליימענע געפעס און פאַרשיידענע געוואַנטן. צוערשט האָבן זיי דאָס אַלץ אויסגעאַרבעט פאַרן אייגענעם געברויך, שפעטער אָבער —

אויך צום פארקויפן. זיי האבן זיך אויסגעלערנט בויען שיפן, וואס זיינען געווארן געטריבן דורך זעגלען און רודערס, און האבן אנגעהויבן פירן זייערע סחורות איבערן מיטללענדישן ים. אויף שיפן פלעגן זיי פארן ניט נאר אין די מזרחדיקע לענדער — קיין מצרים, סוריע, בבל, נאר אויך קיין מערב. פאמעלעך האבן די העלענען אריבערגעשטייגט אין זייער האנדל אפילו די פעניקיער. אין אלע לענדער, וואס ליגן ארום די ברעגעס פון מיטללענדישן ים, זיינען אויסגעקומען גריכישע קאלאניעס.

פון האנדל זיינען די העלענען שטארק רייך געווארן; דערצו נאך האבן זיי, א דאנק זייערע פיל נסיעות איבער דער וועלט און א דאנק זייערע שטענדיקע אויפטראגן מיט די פעניקיער, בבלים, מצרים און אנדערע געבילדעטע מזרח־פעלקער, זיך אנגעשאפט א סך קענטענישן און זיינען געווארן אליין געבילדעטער. אין גיכן האבן די גריכן אריבערגעשטיגן זייערע רביים און האבן זיך אלץ מער אויסגעצייכנט אין קונסט און וויסנשאפט. מיט 500 יאר פאר דער קריסטלעכער צייט זיינען די העלענען שוין געווען דאס געבילדעטסטע פאלק אין יענער צייט. די גריכישע בנינים און זייערע סטאטועס האבן זיך אויסגעצייכנט מיט א באזונדער שענקייט, און די גריכישע שריפטשטעלערס און געלערנטע האבן געהאט א שם אויף גאר דער וועלט.

די העלענען זיינען געווען געצנדינער. זיי האבן געהאלטן פאר געטער דעם הימל, די זון, דעם דונער און אנדערע כוחות פון דער נאטור. אלע די דאזיקע געטער האבן זיי זיך אויסגעמאלט אין דער געשטאלט פון מענטשן, וואס זיינען אומגעווינלעך שטארק און שיין און לעבן אייביק. זיי האבן געגלייבט, אז זייער העכסטער גאט, דער דונער־גאט זעוס מיט זיין משפחה וואוינען אויפן הויכן בארג אלימפ. אין א הייליק וועלדל נעבן דעם דאזיקן וואלד איז געווען אויפגעבויט א טעמפל, און עס איז געשטאנען דארט אן אומגעהייער גרויסע סטאטוע פון זעוס. דארט פלעגט מען איינארדענען לכבוד דעם דונער־גאט זעוס — געלויפן פון פערד און מענטשן, פויסט־געשלעגן, ווארפן דיסקוסן (גרויסע רעדער פון מעטאל) און שפרינגען און ציל און אנדערע שפילן. צו די דאזיקע שפילן פלעגן זיך צונויפקומען צענדליקער טויזנטער העלענען. די גריכן זיינען בכלל געווען פרייליכע מענטשן, זיי האבן ליב געהאט געזעלשאפטלעכע שפילן און טעאטער־פארשטעלונגען. מיט א באזונדער פרייליכקייט פלעגן זיי אפריכטן דעם פאלקס יום־טוב לכבוד דיאניסיוס, דעם גאט פון וויין־פלאנצונג.

זינט דעם 5־טן יארהונדערט האבן די גריכן אזוי איינגעשטעלט דעם סדר פון זייערע מלוכות, אז די איינוואוינער פון איטלעכן לאנד פלעגן אליין אויסקלייבן זייערע אויבערשטע, און פארזאמלונגען פון גאנצן פאלק אדער פון אויסגעקליבענע מענטשן פלעגן באשטימען איבער אלע ענינים פון דער מלוכה. זייער פרייע צייט פלעגן די גריכן פארברענגען אויף די שטאט־פלעצער, וואו עס איז שטענדיק געווען פול מענטשן. דא פלעגן זיי זיך דערוויסן אלע נייעס און זיך דורכשמועסן וועגן די געשעענישן אין לאנד. די העלענען האבן זייער טייער געהאלטן די ארדענונגען פון זייערע מלוכות און זייער שטייגער־לעבן און האבן שטארק ליב געהאט זייער לאנד. אין דער זעלביקער צייט האבן די גריכן באוויזן א סך אויפצוטאן אין מלחמות מיט זייערע שכנים. די גריכישע

זעלנערס זיינען געווען בעסער באוואפנט און מער געלערנט, איידער די פערסער, מצרים, יידן און אנדערע. חוץ דעם, האבן די אָרדענונגען פון דער מלוכה ביי די העלענען גורם געווען דערצו, אז די גריכישע זעלנערס זיינען געווען אין שלאכט זיכערער און פעסטער ביי זיך. די גריכן האבן שטענדיק געוואוסט, צוליב וואס זיי פירן מלחמה, און זיינען געווען גרייט צו פארטיידיקן זייער געבוירן־לאנד ביזן לעצטן טראפן בלוט. ווען עס פלעגט טרעפן, אז דער אנפירער פלעגט פאלן אין שלאכט, פלעגן די גריכישע זעלנערס ניט דערשראקן און ניט צעמישט ווערן, נאר זיי פלעגן זיך ווייטער שלאגן, ווייל איטלעכער האט אליין געוואוסט, וואס צו טאן.

אט די מעלה האט אויסגעפעלט ביי די זעלנערס פון די מזרח־פעלקער. דארט האט יעדער איינציקער זעלנער פאר זיך קיין מאל ניט געוואוסט, וואס ער האט צו טאן; זיי זיינען נאר געוויינט געווען בלינד צו פאלגן די באפעלן פון זייערע אנפירערס. און ווי נאר זיי פלעגן זיך דערוויסן, אז דער קריגס־הויפטמאן איז געפאלן טויט, פלעגן זיי אלע זיך תיכף צעלויפן. אומזיסט האבן די פערסישע מלכים, וואס האבן איינגענומען מצרים, פעניקיע, פאלעסטינע און אנדערע לענדער פון אזיע, געפרובט אונטערטעניק מאכן אויך די העלענען; דאס קליינע גריכנלאנד האט לא די וואס ניט אונטערגעגעבן זיך דעם מוראדיקן פערסישן חיל, נאר עס האט אפילו אפגעהאלטן איבער אים גרויסע נצחונות.

ס'איז קיין חידוש ניט, וואס די גריכן האבן אליך מער אנגעהויבן האלטן פון זיך. זיי האבן זיך גערימט, אז די העלענען זיינען קליגער פון אלע איבעריקע מענטשן, אז די גריכישע שפראך איז די בעסטע פון אלע שפראכן, און האבן מיט גאוה געקוקט אויף אלע מזרח־פעלקער, אנגערופן זיי באַרבארן, דאס הייסט כבד־פה'ניקעס.

אין יאר 332 זיינען די העלענען געווארן אזוי שטארק, אז זיי האבן גענומען איינגענומען די גאנצע פערסישע מלוכה, מצרים, פעניקיע, בבל, פאלעסטינע און אלע איבעריקע לענדער, וואס האבן געהערט צו די פערסער. אין יענער צייט זיינען שוין אלע העלענישע מלכות געווען פאראייניקט, און בראש פון זיי איז געשטאנען א קיניג, אלכסנדר דער גרויסער פון מאקעדאניע אדער אלכסנדר מוקדון. ער האט געוואלט, אז אין אלע לענדער, וואס ער האט איינגענומען, זאלן וואוינען גריכן און זיי זאלן האבן די ערשטע דעה אין אלע ענינים: צוליב דעם האט ער אויסגעבויט אין די מזרח־לענדער א סך נייע שטעט. און די העלענען האבן אין א קורצער צייט טאקע פארשפרייט זיך אומעטום. זיי האבן זיך באזעצט ניט נאר אין די נייע שטעט, נאר אויך אין די אלטע שטעט פון געוועזענעם פערסישן קיניגרייך. זיי זיינען אריינגעדרונגען אזש ביז שושן, בבל און נאך ווייטער קיין מזרח; באזונדערס א סך גריכן האבן געוואוינט אין די מערבדיקע אזיאטישע שטעט, אין דמשק, ירושלים, און נאך מער אין די שטעט פון ארץ־ישראל, וואס ליגן ביים ברעג ים און ביי די גרעניצן פון פעניקיע. חוץ גריכישע זעלנערס, האבן זיך אומעטום באזעצט גריכישע סוחרים און בעלי־מלאכות.

אלכסנדר מוקדון האט געקיניגט ניט לאנג. אין יאר 323 איז ער געשטארבן. באלד נאך זיין טויט איז זיין קיניגרייך צעטיילט געווארן אויף עט־

לעכע מלוכות, וואס די גרעסטע פון זיי זיינען געווען דריי: איינע אין איראפע, מאקעדאניע, די צווייטע אין אזיע, סוריע, און די דריטע אין אפריקע, עגיפטן.

אין אלע די דאזיקע מלוכות זיינען געווארן מלכים גריכן, אלכסנדרס געוועזענע קריגסהויפטלייט. נאר די פארשפרייטונג פון די העלענען איבער אזיע און עגיפטן האט ניט אויפגעהערט מיט אלכסנדר מוקדונס טויט. די מקורבים און שרים פון די העלענישע מלכים זיינען אויך געווען גריכן, און זיי האבן געוויינטליך אומעטום געוועלטיקט. אין הונדערט יאר ארום זיינען שוין אין די מזרח־לענדער געווען מער גריכן, איידער אין גריכנלאנד גופא. אין אלע לענדער האבן זיי פארנומען די ערשטע ערטער אין דער מלוכה, און אומעטום האבן זיי זיך געפליסט איינפלאנצן העלענישע מנהגים און רגילותן און די גריכישע שפראך.

דער גאנצער שטייגער לעבן פון די העלענען איז, פארשטייט זיך, געווען פארשיידן פון שטייגער לעבן פון די ארטיקע איינוואוינערס פון מצרים און אזיע. געקומען אויף די נייע ערטער, האבן די גריכן זיך געפירט פונקט, ווי זיי זיינען געווען צוגעוויינט פון דער היים: געטראגן די זעלביקע קליידער, וואס אין דער היים, געבויט זייערע הייזער אויפן היימישן שטייגער, אפגעהיט די זעלביקע ימים־טובים א. אז. וו. נאר אין דער זעלביקער צייט האבן זיי זיך אויך ניט געהאלטן פון דערווייטנס פון די ארטיקע איינוואוינערס, זיי האבן פארפירט מיט זיי באקאנטשאפטן, זיך מתחתן געווען מיט זיי, און בכלל געפליסט זיך ווערן וואס מער היימיש אין די נייע ערטער. זיי האבן אפילו איבערגענומען טייל מנהגים און גלויבונגען פון די ארומיקע מזרח־פעלקער, נאר נאך מער האבן זיי געווירקט דורך זייערע שטענדיקע אויפטראגן אויף די רייכע און געבילדעטע קלאסן פון די ארטיקע פעלקער. צו־ביסלעכווייז האבן די פעלקער פון מזרח־אזיע און עגיפטן אנגעהויבן אפלערנען זיך ביי די העלענען פארשיידענע זאכן. אין בבל און עגיפטן הייבן זיך אן בויען אין יענער צייט, אנשטאט די געפליגלטע אקסן און די ספינקסן, סטאטועס אויפן גריכישן שטייגער, און גריכישע בנינים מיט שלאנקע זיילן, און קינסטלערישע פארצירונגען און שניצונגען פארנעמען דעם ארט פון די אומגעלומפערטע בונטע בבלישע פאלאצן און פון די האמעטנע מצרישע פיראמידעס. אין משך פון דער צייט האבן אויך די ארטיקע בעלי־מלאכות זיך אויסגעלערנט אויסארבעטן פארשיידענע חפצים, פונקט אזוי ווי די גריכן. די באפעלקערונג פון די בבלישע, עגיפטישע און סירישע שטעט געוויינט זיך אלץ מער צו צום העלענישן לעבנס־שטייגער, ווערט אלץ מער העלעניזירט. אומעטום האט מען געקאנט הערן ריידן גריכיש, און די ארטיקע שפראכן ווערן אלץ מער אפגעשטופט, ווייל אויף זיי ריידן נאר די אומגעבילדעטע קלאסן פון פאלק. ס'איז דערגאנגען אזוי ווייט, אז בבלישע און עגיפטישע כהנים האבן אנגעהויבן שרייבן אפילו די געשיכטע פון זייער פאלק ניט אויף דער אייגענער שפראך, נאר אויף גריכיש.

די פרנסות פון די יידן. די יידן האבן זיך רואיק צוגעקוקט, ווי די גריכן נעמען איין ארץ־ישראל, און האבן זיך ניט אנטקעגנגעשטעלט קעגן זיי. סיי ווי זיינען זיי געווען אונטערטעניק, און הערכדעם וואס אלכסנדר מוקדון האט גובר געווען דעם קעניג פון פרס, זיינען יידן איבערגעגאנגען נאר פון איין אויבערהאר צום צווייטן. פונקט אזוי ווי די מלכים פון די פערסער, אזוי האט

אויך אלכסנדר ניט געשטערט יידן צו האלטן זייער אמונה און צו פירן זייערע אינעווייניקסטע ענינים, ווי זיי ווילן. און דאס איז פאר יידן דעמאלט געווען גענוג. יידישע זעלנערס האבן איצט געדינט אין חייל פון אלכסנדר דעם גרויסן, פונקט ווי פריער האבן די יידן געדינט אין פערסישן חייל. קיין אייגענעם חייל האבן די יידן פריער ניט געהאט, האבן זיי דאס אויך איצט ניט פארלאנגט צו האבן. יידן האבן געהאלטן, אז עס איז אלץ איינס, וועמען צו צאלן צינז, צי דעם פערסישן קיניג אדער דעם גריכישן.

בכלל האט די איבערהערשאפט פון די העלענען לכתחילה קיין שום נייס ניט אריינגעטראגן אין לעבן פון די יידן. אלץ איז געבליבן, ווי פריער. די איינוואוינערס פון יהודה האבן זיך נאך אלץ פארנומען מיט ערד-ארבעט, סעדעריי, וויינגארטנעריי, און געהאנדלט האבן זיי דער עיקר צווישן אנאנד. אין מארק-טעג פלעגן די יידישע פויערים ברענגען צו פירן אין די שטעט אריין צו פארקויפן תבואה, גרינסן, בוימל, עופות, בהמות און פלעגן איינקויפן ביי די בעלי-מלאכות רידלען, העק, געפעס און אנדערע ניטיקע זאכן.

די פויערים פלעגן דעמאלט נאך טראגן שוכווארג, וואס זיי פלעגן זיך אליין מאכן; קליידער פלעגן זיי זיך נייען פון אייגן-געוועבטע געוואנטן, און אפטער פון אלץ פלעגן זיי קויפן פארשיידענע געצייג אויף צו באארבעטן די פעלדער, וואס דאס האבן זיי אליין ניט געקענט אויסארבעטן. די בעלי-מלאכות האבן אויך געפירט א פשוטן שטייגער לעבן. אנדערש האבן געלעבט די גדולים און מיוחסים פון פאלק און די אויבערשטע כהנים. זיי האבן געלעבט אין עשירות און וואוילטאג און האבן זיך ניט באנוגנט מיט די אויסארבעטונגען פון די היימישע בעלי-מלאכות. זיי פלעגן קויפן פאר זיך צום געברויך פארשיידענע טייערע זאכן, וואס סוחרים פלעגן ברענגען צו פירן פון פרעמדע לענדער — פיינע געוואנטן, שפיצן, קאבריצעס, גאלדענע צירונג. די אלע זאכן פלעגן ברענגען צו פירן צוערשט גריכישע סוחרים, נאר ביסלעכווייז האבן אויך יידן גענומען זיי נאכטאן, און אזוי האט דער האנדל, א דאנק די גריכן, אנגעהויבן וואקסן אין לאנד יהודה.

אין עגיפטן און אין גאנץ מערב-אזיע זיינען אויפגעקומען א סך האנדלס-שטעט; אהין האבן אנגעהויבן אפטמאל פארן יידישע סוחרים. זיי פלעגן ארויספירן מיט זיך, אנגעלאדן אויף קעמלען און אייזלען, ווין, בוימל, באלזאם און אנדערע פראדוקטן, וואס זיינען אויסגעארבעט געווארן אין לאנד יהודה. זיי פלעגן דאס אויפקויפן ביי די פויערים פאר וואלוול און פארקויפן טייער, און דערפון זיינען זיי שטארק רייך געווארן. דורכן האנדל זיינען אויך רייכער געווארן די יידישע פריצים, די בעלי-בתים פון מאיאנטקעס, וויינגארטנער און סעדער. זיי האבן איצט געקאנט פארקויפן א סך תבואה, ווין און בוימל פאר העכערע פרייזן, ווייל זיי האבן איצט געהאט קונים ניט נאר ביי זיך אין לאנד, נאר אויך אין אנדערע ווייטע לענדער; חוץ דעם, האבן זיי איצט געקאנט נעמען ביי די פויערים, וואס האבן ביי זיי ארענדירט ערד, א גרעסערע געצאלט פאר דער ארענדע.

בכלל איז דער רייכטום און וואוילשטאנד אין לאנד געוואקסן. דאס יידישע פאלק האט זיך גיך פארמערט. די באפעלקערונג פון לאנד יהודה איז

געוואָרן אַלײן געדיכטער, און קײן פֿרײַע ערד צו פֿאַרנעמען איז שױן ניט געווען אין לאַנד. שױן אין 3־טן יאָרהונדערט, אין 100 יאָר אַרום, נאָכדעם ווי די גריכן האָבן אײַנגענומען דאָס לאַנד יהודה, זײַנען די חלקים ערד פֿון די פּױערים געווען אַזױ קלײן, אַז זײ האָבן שווער געקאָנט זיך מפֿרנס זײַן. האָבן דעריבער אַ סך פֿון די פּױערים געוואָרפֿן זײער געווײנלעכע אַרבעט און גענומען זיך פֿאַר אַנדערע פּרנסות — פֿאַר מלאָכה און האַנדל. די צאָל פֿון בעלי־מלאָכות און הענדלער איז כּסדר געוואַקסן. חוץ שמידן, טעפּערס, בוימײַסטערס, בעקערס, פֿאַרבערס, האָבן זיך באַוויזן טישלערס, שלאָסערס, גראַווערן, גאָלדשמידן, און אײניגע ייִדישע דערפֿער זײַנען געוואָרן צו שטעט. אמת, אין אָט די נײַע שטעט זײַנען געבליבן וואױנען, חוץ הענדלערס און בעלי־מלאָכות, אױך פּױערים, וואָס האָבן זיך פֿאַרנומען, ווי פֿריער, מיט ערדאַרבעט, אָבער מסחר און אינדוסטריע זײַנען כּסדר געוואַקסן, און אין לאַנד יהודה האָבן זיך באַוויזן אַ סך רײַכע לײַט, וואָס האָבן השק געהאַט צו לעבן אַ גוטן טאָג.

ווי אַזױ איז דאָס לאַנד יהודה געוואָרן רעגירט? נאָך אַלכּסנדרס מוקדונס טױט איז דאָס לאַנד יהודה אַרױסגעפֿאַלן אונטער דער ממשלה פֿון עגיפּטישן קעניגרײַך, וואו עס איז געוואָרן אַ קעניג דער גריכישער קריגסהױפּטמאַן פּטאָלאָמעאָס אָדער תּלמי. אין די גריכישע כראָניקעס ווערט דערצײלט, אַ תּלמי איז אַרײַנגעדרונגען אין ירושלים אום שבת, און אַז די ייִדן האָבן זיך ניט אַנטקעגנגעשטעלט קעגן אים, ווײַל זײ האָבן ניט געוואָלט מחלל שבת זײַן. ווי די מעשה איז, האָבן די ייִדן אױך דאָס מאָל פּונקט אַזױ גרינג שלום געמאַכט מיט דעם נײַעם איבערהאַר, ווי מיט אַלכּסנדר דעם גרױסן.

זינט יענער צײַט איז דאָס לאַנד יהודה געוואָרן אַ טײל פֿון דער פּראָווינץ, וואָס האָט געהײסן קעלעסיריע אָדער דרום־סיריע, און דאָרט האָט געוואױנט אַ פֿאַרטרעטער פֿון עגיפּטישן קעניג, וואָס האָט געגעבן השגחה, אַז ייִדן זאָלן צאָלן צו דער צײַט דעם צינז, וואָס איז אױף זײ אָנגעלײגט. אין סיריע האָט פֿאַרכאַפּט די ממשלה אַן אַנדער קריגס־הױפּטמאַן אַלכּסנדרס סעלעווקוס. ער און זײַנע יורשים, די סעלעווקידן, האָבן שטאַרק השק געהאַט צו פֿאַרנעמען אױך דאָס לאַנד יהודה, און מחמת דעם האָבן זײ געפֿירט כּסדר מלחמות מיט די מלכים פֿון עגיפּטן, מיט די פּטאָלאָמעערס. ייִדן האָבן אין די דאָזיקע מלחמות קײן אָנטײל ניט גענומען, ווײַל פֿאַר זײ איז געווען, סוף כּל סוף, אַלץ אײנס, ווער עס וועט געוועלטיקן איבער זײ. אין יאָר 198, נאָך אַ גאַנצער רײ מלחמות, וואָס האָבן געדױערט העכער 100 יאָר, האָבן די סעלעווקידן צולעצט אײַנגענומען דאָס לאַנד יהודה. אױף די ייִדן האָט די דאָזיקע געשעעניש קײן גרױסן רושם ניט געמאַכט: זײ האָבן געמײנט, אַז אַפֿילו אונטער דער ממשלה פֿון די סירישע מלכים וועט אַלצדינג בלײַבן, ווי פֿריער.

די גאַנצע פֿריערדיקע צײַט האָט די ממשלה פֿון די גריכן זיך ווינציק געלאָזט פֿילן. די עגיפּטישע מלכים האָבן זיך ניט אַרײַנגעמישט אין אינעווייניקסטן לעבן פֿון ייִדן, און אין גאַנצן איז אין לאַנד יהודה געבליבן דער זעלבער רעגירונג־סדר, וואָס אין דער צײַט פֿון די פּערסישע

מלכיב. פונקט ווי פריער, האָבן די שטעט פון יהודה, ווי ירושלים, יריחו, גופנא און אַנדערע, געהאַט די דעה איבער די אַרומיקע דערפער. אין איטלעכער שטאָט האָט זיך געפונען אַ ראַט פון עלטסטע, וואָס האָט געהאַט די השגחה איבער דער אָרדענונג, פאַנאַנדערגעקליבן פראָצעסן און געמשפּט די איינוואוינערס פון דער גאַנצער סביבה פאַר גנבות, גזלות, שאָדנס און אַנדערע פאַרברעכנס. דער הויפּט-ראַט האָט זיך געפונען אין ירושלים. אין אים זיינען געזעסן די מיוחסדיקע לייט פון דער הויפּט-שטאָט און די עלטסטע פון די כהנים בראש מיטן כהן גדול.

פונקט ווי אין דער צייט פון דער פערסישער איבערהערשאַפט, האָט דער כהן גדול געהאַט די גרעסטע דעה אין לאַנד, און זיין ממשלה פלעגט איבערגיין בירושה פון פאָטער צום זון. ניט נאָר די כהנים, נאָר אַלע איינוואוינערס פון לאַנד יהודה זיינען געווען מחויב אים צו פאָלגן, און ער האָט געדאַט צו באַשטימען איבער אַלצדינג, וואָס עס ווערט געטאָן אין לאַנד. אינאיינעם מיטן אויבערשטן ראַט פלעגט דער כהן גדול באַשטימען די אָפּצאָלונגען, השגחה געבן אויף דער אָרדענונג, און אַלע זיינען געווען מחויב אָפּצוהיטן זיינע באַשטימונגען. דער הויפּט-ראַט פלעגט אויך משפּטן יידן פאַר פאַרשיידענע פאַרברעכנס לויט די געזעצן פון דער תורה.

די כהנים גדולים האָבן פאַרמאָגט גרויס עשירות און האָבן געקאָנט לעבן אין וואוילטאָג און תענוגים. זיי פלעגן צונויפקלייבן די צינזן, וואָס יידן האָבן באַדאַרפט צאָלן די פרעמדע אויבערהאַרן, און עס איבערשיקן דעם קיניג. אין דער צייט פון תלמי III ‏(247—220) האָט דער כהן גדול זיך מיט אַ מאָל אָפּגעזאָגט צו צאָלן דעם עגיפּטישן קיניג צינז. מען איז משער, אַז דאָס האָט אים צוגערעדט צו טאָן דער סירישער קיניג, וואָס האָט געוואָלט איינעמען דאָס לאַנד יהודה און האָט געזוכט מיט אַלע מיטלען צוצוציִען צו זיך די יידישע שרים און דעם כהן גדול. וועגן אָט דער געשעעניש דערציילט מען אַזאַ מעשה.

דער כהן גדול חוניו האָט ניט געוואָלט צאָלן דעם קיניג קיין צינז. דעם קיניגס פאַרוואַלטער האָט אָנגעהויבן מאָנען ביי אים, נאָר ער האָט זיך געמאַכט ניט הערנדיק. אַז די יידן זיינען געוואָר געוואָרן פון דער מעשה, זיינען זיי שטאַרק צעטראָגן געוואָרן: זיי האָבן געוואוסט, אַז סוף כל סוף וועט דער קיניג תלמי אויסלאָזן דעם כעס צו זיי. נאָר דעם כהן גדולס פּלימעניק, יוסף בן טוביה, האָט זיך איינגעגעבן אָפּצווענדן די צרה.

יוסף האָט אַזוי געטאָן. צוערשט האָט ער געגעבן אַ גרויסע מתנה דעם פאַרוואַלטער און דורך דעם איינגעשטילט זיין כעס; דערנאָך איז ער אַוועק קיין אַלכסנדריאַ, דער הויפּט-שטאָט פון עגיפּטן, צום קיניג, בכדי צו פאַרענטפערן די יידן. אונטערוועגס האָט ער זיך געטראָפן מיט די עלטסטע פון קעלעכיריע, וואָס זיינען געפאָרן קיין אַלכסנדריאַ, בכדי צו נעמען אין הכירה דעם צינז פון דרום-סיריע, דאָס הייסט, זיי האָבן געוואָלט באַצאָלן דעם קיניג אַ געוויסע סומע געלט, און דערפאַר זאָלן זיי האָבן דאָס רעכט אייפצומאָנען דעם צינז פון די איינוואוינערס פאַר זיך. די דאָזיקע תקיפים האָבן זיך שטאַרק געגרויסט מיט זייער רייכקייט און האָבן געקוקט אויפן יוסף פון אויבן אַראָפּ.

נאר יוספן איז דעמאלט איינגעפאלן דער געדאנק צו ווערן אליין א תוכר. דורך הניפה־רייד און מתנות האט זיך יוספן באלד איינגעגעבן צו געפינען חן אין די אויגן פון קיניג און פון דער קיניגין. צולעצט האט ער פארגעלייגט צו באצאלן פאר דער הכירה א סומע, צוויי מאל אזוי גרויס, ווי עס האבן פארגעלייגט די כירישע הוכרים, און דער קיניג האט טאקע אים איבערגע־געבן די הכירה פון צינז פון דרום־סיריע.

יוספס מצב איז געווען ניט גאר קיין גרינגער: די איינוואוינערס פון די כירישע שטעט זיינען געווען געוויינט צו צאלן צינז זייערע אייגענע עלטסטע, און עס האט גאר קיין ספק ניט געקאנט זיין, אז דעם נייעם תוכר וועלן זיי באגעגענען מיט פיינטשאפט. מחמת דעם האט יוסף בן טוביה מיטגענומען מיט זיך פון קיניג 200 זעלנערס. און די דאזיקע זעלנערס זיינען טאקע יוספן צו נוץ געקומען. די סיריער האבן זיך אפגעזאגט צו צאלן צינז דעם פרעמדן תוכר. האט יוסף אנגענומען שטרענגע מיטלען. כדי צו ברענגן די ווידערשפעניקע איינוואוינערס, האט ער געלאזט טויטן אייניקע חשובע סיריער און זייער פארמעגן האט ער אפגעשיקט צום קיניג תלמי. דער קיניג איז געווען שטארק צופרידן דערמיט, און יוסף האט ביי אים נאך מער אויס־גענומען. אויף די איינוואוינערס פון סיריע האט ער אבער אנגעיאגט אזא שרעק, אז זיי האבן אנגעהויבן צאלן דעם צינז אן שום טענות, און יוסף איז דער־פון שטארק נתעשר געווארן.

די גריכישע השפעה אין ירושלים. אין 2 יארהונדערט נאך דעם ווי די סעלעווקידן האבן איינגענומען קעלעסיריע, און דאס לאנד יהודה איז ארונטערגעפאלן אונטער דער ממשלה פון די סירישע מלכים, האט אין ירושלים אליין מער אנגעהויבן זיך צו לאזן מערקן די השפעה פון די גריכן. אין יענער צייט האט שטארק אויבגעלעבט דער האנדל צווישן ירושלים, יפו, אנטיוכיא און אנדערע סירישע שטעט. אין אלע די דאזיקע שטעט האבן געוואוינט א סך העלענען, און דער האנדל האט זיך געפונען כמעט אינ־גאנצן אין זייערע הענט. אין יענער צייט האבן די ארטיגע סירישע סוחרים זיך געהאט אנגענומען מיט דער העלענישער קולטור, און אויסוייניק, אין זייער שפראך און מנהגים האט מען זיי כמעט ניט געקאנט אונטערשיידן פון די גריכן. צוליב פירן מסחר זיינען די ירושלימער סוחרים געווען געצוואונגען זיך אויסלערנען גריכיש ריידן. אויף אזא אופן איז געמאכט געווארן דער ערשטער טריט, אז די גריכישע מנהגים און דער גאנצער שטייגער לעבן זאלן אנהייבן ווירקן אויף יידן.

די רייכע גריכן און סיריער זיינען געוויינט געווען צו לעבן א גוטן טאג. זיי זיינען שטענדיק געווען פארנומען מיט אויסקלערן זיך אליין נייע פארגע־ניגנס און שפילן. איין געזעלשאפטלעכע פארוויילונג נאך דער אנדערער פלעגן זיי מאכן: גימנאסטישע וועט־שפילן, וועט־לויפן, טעאטער־פארשטעלונגען. אויף זייערע הגאות פלעגט מען שטענדיק הוליען און לוסטיק פארברענגען, און קיינער פון זיי האט דאס ניט געהאלטן פאר אן עולה; אדרבא, זיך משמח זיין און האבן הנאה פון דער וועלט האבן די גריכן געהאלטן פאר דער גרעסטער מצוה.

ביי יידן פארקערט איז מען געוויינט געווען צו לעבן שטיל און באשיידן. דער גרעסטער טייל פון פאלק, די פויערים, האבן ליב געהאט א פשוטן לעבן אויף דער פרייער נאטור, ווי די טאטעס און זיידעס זייערע האבן געלעבט. זיי האבן אויך מיט די פרעמדע, מיט די גריכן און סיריער, זייער ווייניק מגע ומשא געהאט. די רייכע סוחרים אבער, וואס האבן זיך נאענטער באקענט מיט די פרעמדע און האבן געהאט די געלעגנהייט צו זעהן א ביסל וועלט, האבן שטארק חשק געקראגן צום פריילעכן לעבן פון די גריכן און סיריער. נאך זיי האבן זיך געצויגן די ירושלימער שרים און מיוחסים און אויך די עלטסטע פון די כהנים. ניט די גריכישע וויסנשאפט און ניט די גריכישע קונסט איז זיי געלעגן אין זינען, ניט דאס איז זיי געפעלן געווארן ביי די פרעמדע, נאר די אויסווייניקסטע מנהגים זייערע און דער גרינגער און פארשייטער שטייגער לעבן.

די ערשטע זאך, וואס מען האט אויפגעטאן, איז געווען אנהייבן ריידן צווישן זיך גריכיש און איבערמאכן זייערע יידישע נעמען אויפן גריכישן שטייגער, יאסאן פון יהושע, אלקימוס פון אליקים וכדומה. נאר פון איין זאך פון דער יידישקייט האבן אפילו די אנהענגערס פון די גריכישע מנהגים אדער העלעניסטן זיך ניט געוואלט אפזאגן: פון דער יידישער אמונה; דעם גלייבן פון זייערע עלטערן האבן אויך זיי געטריי אפגעהיט און ניט געוואלט אים איבערבייטן אויף דער גריכישער רעליגיע.

אין ירושלים גופא זיינען געווען אפילו ווייניק גריכן, פונדעסטוועגן איז די השפעה פון די גריכן אויך דארט געשווינד געוואקסן. עס זיינען נאך גיט אוועק קיין 25 יאר, זינט דאס לאנד יהודה איז ארונטער אונטער דער ממשלה פון סירישן קיניגרייך, איז שוין אפילו דער כהן גדול אליין געווען א העלעניסט און האט איבערגעמאכט זיין נאמען יהושע אויפן גריכישן נאמען יאסאן.

באלד איז אין ירושלים געגרינדעט געווארן א גימנאזיע. ביי די גריכן האט מען גערופן אזוי ניט קיין שול אויף לערנען זיך, נאר א פלאץ, וואו יונגע לייט פלעגן זיך פארנעמען מיט גימנאסטישע שפילן. אין די גימנאסטישע שפילן פלעגן נעמען אן אנטייל אפילו כהנים. עס פלעגט טרעפן, אז יונגע כהנים פלעגן גלייך פון דער עבודה אין בית=המקדש אוועק צום שפיל=פלאץ, וואו זיי פלעגן אראפווארפן פון זיך די בגדי=כהונה און זיך נעמען פאר גימנאסטיק. די גריכן פלעגן מאכן גימנאסטיק געוויינטלעך נאקעטערהייט; אויך דערין פלעגן די יידישע יונגע לייט זיי נאכטאן.

פרומע יידן, וואס מען האט זיי דעמאלט גערופן חסידים, זיינען געווען שטארק אין כעס דעריבער, וואס יידישע יונגע לייט פארנעמען זיך מיט גריכישע שפילן. די חסידים, וואס האבן געהאלטן טייער די אלטע יידישע מנהגים, זיינען געווען קעגן אלע נייע אויפטוען, און די אנהענגערס פון העלענישן לעבנס=שטייגער זיינען געווען פאררעכנט ביי זיי פאר פושעי=ישראל. אזוי איז געווארן א פיינטשאפט צווישן די חסידים און העלעניסטן, און דאס פאלק איז צעטיילט געווארן אויף צוויי פארטייען. די חסידים האבן, פארשטייט זיך, געהאט א גרעסערע צאל אנהענגערס, איידער זייערע קעגנערס. העלעניסטן זיינען געווען הויך אפשר געציילטע מענטשן אין אנדערע שטעט, נאר אין ירושלים. אבער די איינוואוינערס פון די איבעריקע שטעט פון יהודה, בפרט די פויערים אין די

דערפער, זיינען געבליבן געטריי די אַלטע יידישע מנהגים און זיינען געווען אויפן צד פון די חסידים. דערפאַר אָבער האָבן די העלעניסטן געהאַט אויף זייער צד די רייכסטע און חשובסטע מענטשן פון פאָלק און האָבן געקאָנט אויסקוקן אויף דער אונטערשטיצונג פון סירישן אויבערהאַר.

דער סירישער קיניג אַנטיוכוס עפיפאַנעס און די העלע=ניזירונג פון לאַנד יהודה. דער כהן גדול יאַסאָן האָט באַקומען די ממשלה אין (יאָר 174) ניט על פי ירושה, נאָר לויטן ווילן פון קיניג אַנטיוכוס. יאַסאָן האָט זיך אַזוי שטאַרק געיאָגט נאָכן כבוד, אַז ביי אים איז געווען רעכט אָפּצונעמען איבערגעוואַלט די כהונה גדולה ביי זיין לייבלעכן ברודער. די העלעניסטן זיינען געווען אויף זיין צד, און ער האָט צוגעזאָגט אַנטיוכוסן אַז אויב ער וועט אים מאַכן פאַר אַ כהן גדול, וועט ער צאָלן אים מער צינז, ווי פריער, און חוץ דעם, וועט ער זעהן פאַרשפרייטן צווישן יידן גריכישע מנהגים. דעם קיניג איז דאָס שטאַרק געפעלן געוואָרן. אַנטיוכוס איז ניט געווען ווי די פריערדיקע העלענישע מלכים, וואָס זיי האָט ניט שטאַרק געאַרט, וואָס די אונטערטעניקע פעלקער נעמען ניט אַזוי גיך איבער די גריכישע מנהגים. ער האָט געוואָלט מיט אַמאָל מאַכן פאַר גריכן אַלע זיינע אונטערטאַנען און איז גרייט געווען זיך ניט אָפּשטעלן אַפילו פאַר געוואַלטמיטלען. העריבער האָט ער, ניט לאַנג געקלערט, אַראָפּגעזעצט דעם פריערדיקן כהן=גדול און באַ=שטימט יאַכאָנען אויף זיין אָרט.

דער נייער כהן גדול האָט געהאַלטן זיין וואָרט, וואָס ער האָט געגעבן דעם קיניג, און האָט זיך שטאַרק געמיט צו פאַרשפרייטן גריכישע מנהגים צווישן פאָלק. ער איז אַוועק אין דעם פרט אַזוי ווייט, אַז ער האָט אָנגערירט אַפילו די יידישע אמונה. איינמאָל האָט געדאַרפט פאָרקומען אַ העלענישער חגא אין דער פעניקישער שטאָט צור, וואָס דער קיניג אַנטיוכוס איז געווען דערביי. האָט יאַסאָן געשיקט פון זיך פאָרטרעטערס, בכדי צו באַגריסן דעם קיניג. היות ווי ער האָט געוואָלט זיך וואָס מער אונטערחנפען צו אַנטיוכוסן, האָט ער געהייסן די שלוחים ברענגען אַ קרבן פאַר די העלענישע געטער. נאָר צו באַגיין אַזאַ גרויסע עבירה קעגן דער יידישער אמונה האָבן אַפילו די הע=לעניסטן ניט געקאָנט פועלן ביי זיך. האָבן זיי דאָס געלט, וואָס דער כהן גדול האָט געשיקט, אָפּגעגעבן דעם קיניג אויף בויען שיפן.

אין אַ צייט אַרום איז אַנטיוכוס געקומען קיין ירושלים. האָט יאַסאָן אויסגענוצט די געלעגנהייט, בכדי אַרויסצווייזן דעם קיניג זיין איבערגעגעבנקייט און האָט אים געמאַכט אַ קבלת=פנים מיטן גרויס פאַראַד. אַ גרויסע מאַסע פון פאָלק האָט באַגעגנט דעם קיניג מיט ברענענדיקע פאַקלען אין די הענט און מיט פרייד=געשרייען.

יאַכאָנס חניפה און די אונטערטעניקייט פון די יידן האָבן צוגעגעבן אַנטיוכוסן מער דרייסטקייט: ער האָט ביי זיך באַשלאָסן, אַז ער מעג אַראָפּזעצן כהנים גדולים, ווען ער וויל, און אַרויפזעצן, וועמען ער וויל. דערביי האָבן יאַסאָנען ניט געהאָלפן אַלע זיינע ניינג און אויפטוען, און ער האָט סוף כל סוף אָנגע=וואָרן די כהונה גדולה. אין דריי יאָר אַרום (אין יאָר 171) האָט אַנטיוכוס אַרויפגעזעצט אויף זיין אָרט מענעלאַאָסן, וואָס האָט צוגעזאָגט צו צאָלן נאָך

א גרעסערן צינז און נאך מער צו זארגן וועגן דער העלעניזירונג פון לאנד יהודה.

נאר מענעלאאס האט געהאט צוגעזאגט אזא גרויסע סומע געלט, אז עס איז בשום אופן ניט מעגליך געווען איינצוקלייבן אזוי פיל צווישן יידן; דעריבער האט ער אנגעהויבן פארנעמען געלט פון די אוצרות פון בית־המקדש. קיין חידוש ניט, וואס דאס פאלק האט פיינט געקראגן דעם נייעם כהן גדול. אבער אפן ארויסשטעלן זיך קעגן אים האט קיינער זיך ניט געוואגט, ווייל מען האט מורא געהאט פארן קעניגס כעס.

יאסאן האט דערווייל זיך ניט געהאט אפגעזאגט פון דער האפענונג צו באקומען צוריק זיין פריערדיקע מאכט. ער האט געוואוסט, אז די יידן זיינען גיט צופרידן מיטן איצטיקן כהן־גדול, און דעריבער האט ער געווארט נאר אויף א גינסטיקער צייט, בכדי ער זאל ווידער קאנען ווערן כהן־גדול. און באלד טאקע איז אזא צייט אנגעקומען. דער קעניג אנטיוכוס איז אוועק מלחמה האלטן קעגן עגיפטן, האט יאסאן באשלאסן אויסצונוצן די געלעגנהייט, בכדי אויסצופירן זיין פלאן. אומגעריכטערהייט איז ער געקומען צו פארן קיין ירושלים. די באפעלקערונג האט אים מקבל פנים געווען מיט צופרידנקייט און אנגענומען אים פאר א כהן־גדול. מענעלאאס ווידער האט געמוזט אנטלויפן.

אז אנטיוכוס איז געוואר געווארן, וואס די יידן און יאסאן האבן אפגעטאן, איז ער אריין שטארק אין כעס. ער האט געהאלטן, אז דערמיט, וואס די יידן האבן פארטריבן מענעלאאסן, האבן זיי מורד געווען קעגן אים, דעם קעניג. פארן עובר זיין דעם קעניגס געבאט האט געקומט א הארבע שטראף. און טאקע, ווי נאר אנטיוכוס איז געקומען צוריק פון עגיפטן, האט ער זיך געלאזט גיין קיין ירושלים און געצוואונגען די יידן ווידער אננעמען פאר א כהן־גדול דעם פארטריבענעם מענעלאאסן. אין דער זעלבער צייט האט אנטיוכוס צוגענומען פאר זיך די אוצרות און טייערע חפצים פון בית־המקדש: דעם מזבח, דעם שולחן פארן לחם הפנים, די מנורה און פיל גאלדענע און זילבערנע כלים. נאכדעם איז ער אוועק פון ירושלים.

די גזרה קעגן דער יידישער אמונה און רדיפות אויף יידן.

די נגישות פון סירישן קעניג האבן שטארק אויפגערייצט די יידן. איצט האט זיך זיי אויסגעוויזן, אז די צייט, ווען די תלמיים האבן געוועלטיקט איבער מלכות יהודה, איז געווען א צייט פון נחת און גליק, און א סך האבן אנגעהויבן קלערן וועגן פאראייניקן זיך מיט עגיפטן. אנטיוכוס איז געוואר געווארן וועגן דעם, אז די יידן טראגן זיך ארום מיטן געדאנק צוצושטיין צו דער עגיפטישער מלוכה, איז ער געווארן שטארק אין כעס און האט באשלאסן שטרענג צו באשטראפן די יידן. אין גיכן איז אין ירושלים אנגעקומען א צינזקלייבער מיט א מחנה זעלנערס. די יידן האבן וועגן קיין בייז ניט געקלערט און האבן זיך ניט געלאזט שטערן אין זייערע געווינטלעכע געשעפטן. נאר אומגעווארט זיינען די זעלנערס באפאלן די פרידלעכע איינוואוינערס און גענומען אויסהרגענען אלטע און יונגע, פרויען און קינדער. דעריבער האבן זיי אלעמען בארויבט און צעשטערט א סך הייזער.

די יידן, וואָס זיינען געבליבן לעבן נאָך דער האָזיקער שחיטה, האָבן זיך געלאָזט לויפן, וואו אַהין די אויגן טראָגן. איינינקע זיינען אַנטלאָפן קיין עגיפטן, אַנדערע אין די בערג אָדער אין שכנישן מדבר. געבליבן אין ירושלים זיינען נאָר די וואָס זיינען געשטאַנען אויפן צד פון כהן־גדול מענעלאַאָס, וואָס זיינען געווען גרייט נאָכצוגעבן אין אַלצדינג דעם קיניג; נאָר אַזעלכע מענטשן זיינען בכלל געווען ווינציק. די שטאָט איז כמעט אויסגעליידיקט געוואָרן פון איינוואוינערס, און עס האָבן זיך באַזעצט אין איר גריכן און סיריער. איינער פון די שטאָט־טיילן איז געוואָרן אַרומגערינגלט מיט הויכע מויערן און טורעמס און געמאַכט פאַר אַ פעסטונג, וואָס האָט געקראָגן דעם נאָמען אַקראַ; אין אָט דער פעסטונג איז אַריינגעזעצט געוואָרן אַ גרויסע אָפּטיילונג פון סירישע זעלנער. נאָר פאַר אַנטיוכוסן איז געווען ווינציק, וואָס ער האָט אָנגעמאַכט אַ חורבן אין דער יידישער הויפּטשטאָט. אים האָט זיך נאָך פאַרוואָלט פאַרטיליקן די יידישע אמונה.

אַנטיוכוס האָט זיך איינגערעדט, אַז יידן זיינען אומצופרידן מיט דער סירישער ממשלה ניט דערפאַר, ווייל ער האָט אַרויפגעלייגט אויף זיי צו שווערע אָפּצאָלונגען און האָט אַוועקגעזעצט איבער די שלעכטע שרים, נאָר דערפאַר, ווייל זיי זיינען געבליבן ביים גלויבן און מנהגים פון זייערע עלטערן און פירן זיך אַנדערש ווי די איבעריקע איינוואוינערס פון סירישן קיניגרייך. בעת די איבעריקע פעלקער פון דער סירישער מלוכה האָבן זיך שוין געהאַט כמעט צוגעוויינט צו די גריכישע מנהגים און צום גריכישן געטער־דינסט, זיינען דער גרעסטער רוב יידן נאָך אַלץ געבליבן געטריי זייער איגענער אמונה. און אַנטיוכוס האָט געמיינט, אַז אָט די געטריישאַפט פון די יידן צו זייער אמונה שטערט זיי זיך צונויפצוגיסן מיט די איבעריקע איינוואוינערס פון דער סירישער מלוכה צו איין פאָלק. ערשט ווען די יידן וועלן אַוועקוואַרפן זייער תורה און וועלן ניט אָפּהיטן אירע חוקים, דעמאָלט — האָט אַנטיוכוס געהאָפט — וועלן זיי אָננעמען די רעליגיע און די מנהגים פון די גריכן און דעמאָלט וועלן זיי אים געטריי דינען. און היות ווי יידן האָבן ניט געוואָלט מיטן גוטן ווילן זיך אָפּזאָגן פון זייער אמונה, הערייבער האָט אַנטיוכוס באַשלאָסן צו צווינגען זיי דאָס צו טאָן איבער געוואַלט. און טאַקע אין יאָר 168 האָט דער קיניג אַרויסגעלאָזט אַ באַפעל, אַז פון היינט אָן און ווייטער ווערט די יידישע רעליגיע בטל אין דער סירישער מלוכה.

אויף אַלע איינוואוינערס פון יהודה איז געוואָרן אַרויפגעלייגט אַ חוב צו בוקן זיך צום זעוס און צו די איבעריקע גריכישע געטער. אונטער טויט־שטראָף איז געוואָרן פאַרבאָטן די יידן צו היטן שבת, מל צו זיין זייערע קינדער און מקיים צו זיין אַנדערע מצוות. עס זיינען באַשטעלט געוואָרן באַזונדערע באַאַמטע, וואָס האָבן געדאַרפט אַכטונג געבן, אַז דעם קיניגס באַפעל זאָל אָפּגעהיט ווערן. די באַאַמטע האָבן זיך גענומען מיט גרויס אימפעט צו פאַרשפּרייטן די גריכישע אמונה. אין אַלע יידישע שטעט זיינען געוואָרן אַוועקגעשטעלט מזבחות און סטאַטועס פון די געטער. אפילו אין בית־המקדש אין ירושלים איז געוואָרן אויסגעבויט איבערן מזבח אַ מזבח פאַרן זעוס. בעת די תגאות לכבוד דעם וויין־גאָט דיאָניסאָס פלעגט מען צווינגען די יידן אָנצו־

מאַן אויף זייערע קעפּ קראַנצן פון האָפּן-צווייגן און ווייגשטאָק-בלעטער און מאַנצן אין די קאַרעהאָדן.

סירישע באַאַמטע האָבן אַרומגעשטערט אין גאַנצן לאַנד און האָבן געשטראָפט אַלעמען, וועמען עס האָט ניט געפאַלט דעם קיניגס רצון. יענע, וואָס מען פלעגט זיי כאַפּן ביים לערנען די תורה, פלעגן זיי טויטן און די ספרי-תורות פאַרברענען אָדער מטמא זיין. די מוטערס, וואָס פלעגן לאָזן מל זיין זייערע קינדער, פלעגן זיי טויטן אינאיינעם מיט זייערע עופעלעך. אפילו די, וואָס פלעגן זיך אָפּזאָגן צו עסן חזיר, זיינען געוואָרן פאַרמשפּט צום טויט. נאָר די אַלע עינוים און פּיין האָבן די יידן ניט אײַנגעשראָקן. דער גרעסטער רוב פון זיי זיינען געווען גרייט בעסער צו שטאַרבן, איידער צו פעלשן אין זייער אמונה.

וועגן דער אַכזריות פון די קיניגליכע באַאַמטע פון יענער צייט ווערן דערציילט אַ סך מעשיות. אָט וואָס עס ווערט דערציילט וועגן איינעם אַ זקן, מיטן נאָמען אלעזר. אים האָבן געכאַפּט סירישע באַאַמטע און געוואָלט אים צווינגען צו עסן חזיר. זיי האָבן גענומען אַ שטיק חזיר-פלייש און איבערגעוואַלט אים אַרײַנגעשטאָפּט אין מויל. נאָר דער זקן האָט עס אויסגעשפּיגן און האָט זיך געלאָזט גיין צו דער בימה, וואו עס איז געשטאַנען דער תלין, כּדי ער זאָל אים טויטן. די באַאַמטע, פאַרחידושט איבער דעם פעסטן מוט פון זקן, האָבן אים אָפּגערופן אָן אַ זייט און גענומען אים צורעדן, ער זאָל רחמנות האָבן אויף זיין עלטער און זיך אונטערגעבן; זיי האָבן אים געוואָלט געבן צו עסן כּשר פלייש, נאָר ער זאָל מאַכן דעם אָנשטעל אַזוי ווי ער עסט חזיר-פלייש, — אויב ער וועט זיי פאָלגן, וועט ער בלייבן לעבן. נאָר אלעזר האָט זיך ניט געלאָזט אײַנרעדן: ער האָט ניט געוואָלט ווײַזן די יונגע לייט קיין שלעכטן בײַשפּיל און איז געשטאָרבן ווי אַ העלד.

נאָך אַ שטאַרקערן רושם מאַכט די מעשה וועגן טויט פון דער פרומער פרוי חנה מיט אירע זיבן זין. די דאָזיקע בחורים האָבן זיך אָפּגעזאָגט עובר צו זײַן אויף די געבאָטן פון דער תורה, און מען האָט זיי דערפאַר געפּייניקט מיט די שרעקלעכסטע עינויים. מען האָט בײַ זיי אויסגעשניטן די צינגער, אָפּגעהאַקט הענט און פיס. געבראָט אויף גליהענדיקע קוילן, — נאָר קיין שום עינויים זײַנען ניט געווען בכוח צו צעברעכן זייער שטאַנדהאַפטיקייט. איינער נאָכן אַנדערן זײַנען זיי געשטאָרבן פאַר דער מוטערס אויגן.

באַזונדערס גרויס איז געווען דער צער פון דער אומגליקלעכער מוטער, וואָס איז געשטאָרבן די לעצטע. איר האַרץ איז געוואָרן צעריסן אויף שטיקער, קוקנדיק אויף די יסורים פון אירע זין. נאָר זי האָט זיי ניט צוגערעדט, זיי זאָלן נאָכגעבן די שונאים, ניט געפרוּווט זיי אַרויסצוראַטעווען פון די עינויים און פון שרעקלעכן טויט, נאָר אַדרבא זי האָט נאָך געזען צו שטאַרקן זייער גײַסט, אונטערגעבן זיי גבורה און מוט.

די דאָזיקע אַכזריותדיקע רדיפות האָבן נאָך פאַרשטאַרקט די שנאה פון די יידן צו די גריכן און סיריער, און דער קיניג אַנטיוכוס האָט דערגרייכט פונקט דעם היפּוך פון דעם, וואָס ער האָט געוואָלט. כּל זמן די סירישע מלכים האָבן ניט אָנגעבונדן די יידן זייער אמונה, פלעגן די יידישע גדולים און גבירים נאָכטאָן אין אייניקע פּרטים די העלענען, איבערנעמען זייערע מנהגים,

איצט אבער האבן אפילו חעז׳ געסטער ה״ב פון די אמאליקע העלעניסטן זיך אפגעזאגט צו פאלגן דעם קיניגס באפעל. פאראיינס מיט די חסידים, די שטענ־דיקע קעגנערס פון די העלענישע מנהגים, זיינען זיי געווען גרייט אויף די גרעס־טע יסורים, אבי נאר צו בלייבן געטריי דער יידישער אמונה. און די שנאה און כעס קעגן קיניג אנטיוכוס איז אלץ געוואקסן. עס איז געווען גענוג די קלענסטע אויסרייד, בכדי עס זאל אויסברעכן אן אויפשטאנד.

די חשמונאים אין דער קאמף פון די יידן פאר זייער גלויבן און פרייהייט (142--167)

מתתיהו החשמונאי. אין יאר 167 איז אין שטעטל מודעין אנגע־קומען א סירישער באאמטער מיט אן אפטיילונג זעלנערס. דאס אנקומען פון די זעלנערס האט שטארק אויפגערודערט די שטאט. די איינוואוינערס פון מודעין האבן פארשטאנען, אז די זעלנערס זיינען געקומען ניט אומזיסט, און האבן מיט אומרת און שרעק געווארט, וואס דא וועט זיין. זייער שרעק איז טאקע געווען ניט קיין אומזיסטער. באלד איז אויפן שטאט־פלאץ געווארן אויפגעבויט א היידנישער מזבח, און דער באאמטער האט געהייסן די יידן ברענגען אויף איהם קרבנות.

דער אנגעזעהענסטער ייד אין גאנץ מודעין איז געווען דער אלטער כהן מתתיהו פון דער משפחה חשמונאים. צו איהם האט זיך קודם כל געווענדט דער אנפירער פון די סירישע זעלנערס און גענומען איהם צורעדן, ער זאל זיך אונטערגעבן דעם קיניגס באפעל און ווייזן א גוטן ביישפיל די איבעריקע יידן. אבער דעם אנפירערס אלע רייד און טענות זיינען געווען ארויסגעווארפן: מתתיהו האט זיך פעסט אפגעזאגט פון צו נעמען אן אנטייל אין דעם היידנישן געטער־דינסט און צו פעלשן אין גלויבן פון זיינע עלטערן. נאר ניט אלע איינוואוינערס פון מודעין זיינען געווען אזעלכע שטאנדהאפטיקע מענטשן. עס האט זיך גע־פונען א ייד, וואס האט זיך געלאזט גיין צום מזבח, בכדי צו ברענגען א קרבן פארן גריכישן גאט. נאר ער האט קוים באוויזן צוצוטרעטן צום מזבח, האט שוין מתתיהו גענענט צום ב״ד מיט א בלויזן שווערד אין דער האנט און האט איהם געטויט. פאראיינס האט שוין מתתיהו אין זיין גרימצארן זיך ארויפגעווארפן אויפן אנפירער פון די סירישע זעלנערס, און נאך איהם זיינען די איבעריקע איינוואוינערס פון מודעין אנגעפאלן אויף די זעלנערס, א טייל פון זיי דערהרגעט און די איבעריקע פארטריבן פון שטאט. דעם היידנישן מזבח האבן זיי צעשטערט.

אפגעטאן די דאזיקע זאך, האט מתתיהו פארשטאנען, אז די סירער וועלן דאס איהם ניט פארשוויינן און וועלן זיכן זיך אפצורעכענען מיט איהם און מיט די איבעריקע יידן. דעריבער איז ער באלד ארויס פון שטאט און האט זיך באהאלטן אין די שכנישע בערג; מיט איהם איז אוועק די גאנצע משפחה פון די חשמונאים. באלד האבן אנגעהויבן זיך אנקלייבן ארום מתתיהון די חסידים, האב זיינען אנטרונען געווארן פון ירושלים און פלעגן פריער אין קליינע הייפע־

„HASMONEA

לעך ארומגיין איבערן לאנד יהודה. איצטער זיינען אט די אלע קליינע מחנות זיך צונויפגעקומען אינאיינעם און האבן אויסגעקליבן מתתיהון פאר זייער אנפירער. זיי אלע זיינען געווען פעסט אין איין דעה צו פארטיידיקן זייער אמונה ביזן לעצטן טראפן בלוט. אזוי האט זיך אנגעהויבן דער אויפשטאנד.

אונטער דער אנפירונג פון מתתיהון גופא און פון זיינע זין פלעגן מחנות יידן ארומגיין איבערן לאנד יהודה, פון איין ארט צום אנדערן און פלעגן אומעטום אן רחמנות אויסהרגענען די בוגדים צווישן יידן און צעשטערן היידנישע מזבחות. פון צייט צו צייט פלעגן די מורדים זיך באגעגענען מיט אפטיילונגען פון סירישע זעלנערס, און עס פלעגן פארקומען צווישן זיי בלוטיקע געשלעגן. די סירער פלעגן זיך פליימן אנצופאלן אויף די יידן אום שבת, ווייל זיי האבן געהאפט, אז די יידן וועלן ניט וועלן מחלל שבת זיין און וועלן זיך ניט ארויסשטעלן קעגן זיי. נאר דאס מאל האבן די סירער זיך גענארט אין השבון. היות ווי די סכנה פארן פאלק איז געווען זייער גרויס, האבן יידן באשטימט, אז זיי מעגן פירן מלחמה אפילו אום שבת.

יהודה המכבי. אין יאר 166, אין א יאר ארום נאכן אנהייב פון אויפשטאנד איז מתתיהו החשמונאים געשטארבן. נאר זיין אויפטו איז ניט אינטערגעגאנגען. בראש פון די קעמפערס פאר דער אמונה האט זיך געשטעלט זיין זון יהודה, וואס דאט געקראגן דעם צונאמען המכבי.*) יהודה איז געווען יונג, שטארק און מוטיק, ער איז געווען אזוי אריינגעטאן אין דער מלחמה קעגן די שונאים פון זיין פאלק, אז ער פלעגט ניט קוקן אויף קיין שום סכנה און מיט זיין העלדישן מוט פלעגט ער אנצינדן די הערצער פון אלע זיינע חברים אין קאמף. א סך גבורות האבן די מורדים אויפגעטאן. זיי האבן אפגעהאלטן איין נצחון נאכן אנדערן, און אלץ גייע קעמפערס זיינען כסדר צוגעקומען.

באמעלעך האט דער אויפשטאנד ארומגענומען גאנץ יהודה, און די קליינע אפטיילונגען פון די סירישע זעלנערס האבן שוין ניט געקאנט קיין זאך פועל'ן קעגן די יידן. מחמת דעם איז דער פארוואלטער פון פאלעסטינע גופא ארויסגעטראטן קעגן די מורדים. אבער דער סירישער חיל האט געקראגן א מפלה, און דער פארוואלטער איז געפאלן אין שלאכט. יהודה אליין האט אים געטויט און צוגענומען פאר זיך זיין שווערד. אין גיכן האט יהודה המכבי געמוזט אויספרובן דעם דאזיקן שווערד אין א נייער שלאכט, ווארום קעגן די יידן איז ווידער ארויסגעטראטן א גרויסער סירישער חיל. אז די מורדים האבן דערזעהן אזוי פיל סירישע זעלנערס, זיינען זיי געווארן אפהענדיק, נאר יהודה האט זיינע לייט אויפגעמונטערט און אריינגעגעבן זיי מוט. מיט גבורה האבן זיי זיך א וואָרף געטאן אין שלאכט און האבן צעקלאפט די סירער.

דעם קיניג אנטיוכוס און זיינע מקורבים האט זיך אויסגעדוכט, אז עס הייט זיין גרינג צו מאכן אונטערטעניק די יידן. דערפאר איז גרויס געווען

*) דער נאמען מכבי, האלט מען, שטאמט פון העברעישן ווארט מקבת, וואס איז טייטש א האמער. א יידישע לעגענדע דערקלערט דעם נאמען מכבי אלס ראשי תיבות פון „מי כמוך באלים יהוה" שפעטער פלעגט מען אנרופן מיטן נאמען מכבי די גאנצע משפחה פון די חשמונאים.

דעם קיניגס גרימצאָרן, בעת עס איז אָנגעקומען די ידיעה, אַז דער סירישער חיל איז ווידער געשלאָגן געוואָרן. איצטער האָט אַנטיוכוס בײַ זיך באַשטימט ניט צו לאָזן אין לאַנד יהודה אַ שטיין אויף אַ שטיין. אין גיכן זײַנען אַרויסגעשיקט געוואָרן קעגן יהודה המכבי און זיינע ברידער עטלעכע צענדליק טויזנט זעלנערס, פֿוספֿאָלק און רײַטערס. דאָס מאָל איז אַנטיוכוס אַפֿילו אויף אַ האָר ניט געווען מסופּק, אַז ער וועט געווינען, און האָט אָנגעזאָגט זײַנע קריגס־הויפּטלײַט, די זאָלן פֿאַרטיליקן די יידן ביזן לעצטן. אויך די קריגס־הויפּטלײַט גופֿא, ניקנור און גאָרגיאַס, זײַנען געווען אַזוי זיכער אין זייער נצחון, אַז זיי האָבן זיך שוין לכתּחילה צונויפֿגערעדט מיט סוחרים וועגן פֿאַרקויפֿן די געפֿאַנגענע יידן. אַ סך שקלאַפֿן־הענדלערס, וואָס האָבן געהאָפֿט צו מאַכן אַ גוטן עסק, זײַנען מיטגעגאַנגען מיטן סירישן חיל און האָבן געפֿירט מיט זיך ניט נאָר גאָלד מיט זילבער, נאָר אויך אײַזערנע קייטן, בכדי שמידן אין זיי די קומענדיקע יידישע שקלאַפֿן.

און ס'איז טאַקע שווער געווען צו קלערן, אַז אָט די קליינע, נעבעכדיקע הײַפֿעלעך פֿון די יידישע מורדים זאָלן קאָנען זיך אַנטקעגנשטעלן קעגן אַזאַ שטאַרקן חיל. ווינציק זײַנען געווען יהודהס קריגסלײַט. דערצו זײַנען די סירישע זעלנערס געווען בעסער באַוואָפֿנט און געניט אין דער קריגס־קונסט. קיין חידוש ניט, וואָס פֿון דער בשׂורה וועגן דעם, אַז דער סירישער חיל גייט, זײַנען די יידן צעטראָגן געוואָרן. דער מצבֿ פֿון די מורדים איז געווען געפֿערלעך. אַ קאַמף איז פֿאַר זיי געשטאַנען אויף טויט און לעבן. נאָר קיינער האָט ניט געקלערט וועגן אונטערגעבן זיך דעם שׂונא.

היות ווי ירושלים האָט זיך געפֿונען אין רשות פֿון די הײדן, האָבן די מורדים באַשטימט זיך צונויפֿקלײַבן אין דער שטאָט מצפּה, וואָס ליגט ניט ווײַט פֿון דער הייליקער שטאָט. דאָרט האָבן זיי גוזר געווען אַ תּענית אויף אַלע יידן און אָפּגעריכט אַ תּפֿילה בציבור. אַלע האָבן פֿאַרשטאַנען, ווי גרויס און שווער עס איז די צײַט, וואָס זיי לעבן איבער, אַלע האָבן געוואוסט, אין וואָס פֿאַר אַ מוראדיקער סכּנה עס שטייט דאָס גאַנצע יידישע פֿאָלק. בשעת דער תּפֿילה האָבן די מורדים באַשאָטן זייערע קעפּ מיט אַש און האָבן מיטן גאַנצן כּח און מיטן גאַנצן האַרצן מתפּלל געווען. די הייסע תּפֿילה האָט זיי אויפֿגעמונטערט און געשטאַרקט זייערע צעבראָכענע הערצער: זיי זײַנען געוואָרן דורכגעדרונגען מיטן בטחון, אַז גאָט וועט ניט פֿאַרלאָזן די, וואָס האַלטן מלחמה פֿאַר אַ גערעכטע זאַך, און האָבן גענומען זיך גרייטן צו דער קומענדיקער שלאַכט. יהודה המכּבי האָט איינגעטיילט זײַנע לײַט אין טויזנטער, הונדערטער און פֿופֿציקער און איבער איטלעכער אָפּטיילונג געשטעלט אַן אָנפֿירער. ער איז געשטאַנען בראש פֿון גאַנצן יידישן חיל.

עס האָט זיך צוגערוקט נעענטער דער סירישער חיל. דער קריגס־הויפּטמאַן גאָרגיאַס האָט אויפֿגעשלאָגן זײַן לאַגער ניט ווײַט פֿון מצפּה און מיט עטלעכע אָפּטיילונגען פֿון זײַן חיל האָט ער זיך געלאָזט גיין נעענטער צו די מורדים. געהאָפֿט האָט ער צו כאַפּן די חשמונאים אומגעריכטערהייט און אויסהרגענען דעמאָלט אַלע יידן מיט אַמאָל. נאָר צום גליק האָט יהודה זיך דערוואוסט וועגן דעם און האָט זיך געקליגט איבערן שׂונא. איבער זײַטיקע וועגן האָט ער

זיך אַרומגעדרייט און איז אָנגעקומען צום סירישן לאַגער, בעת די סירישע האָבן זיך לחלוטין ניט געריכט אויף דעם. דאָס פּלוצלונגדיקע ערשיינען פון די יידן האָט אַזוי שטאַרק פאַרטומלט די סירישע זעלנערס, אַז זיי האָבן כמעט ניט אנטקעגנגעשטעלט זיך. אַ סך פון זיי זיינען געהרגעט געוואָרן און די איבעריקע זיינען זיך צעלאָפן. אַז גאָרגיאַס איז געקומען צוריק, האָט ער אָנגעטראָפן אין לאַגער יהודהן מיט זיינע קריגס-לייט. נידערשלאָגן הורך דער מפּלה, וואָס ער האָט געליטן, איז גאָרגיאַס אַוועק, און ביי די יידן איז געבליבן זיין גאַנץ געפּעק — אַ סך עספּוואַרג, געווער, גאָלד און אַנדערע זאַכן.

די אויפריכטונג פון בית המקדש. אַנטיוכוס איז אין יענער צייט געווען פאַרנומען אין אַ מלחמה מיט פּערסיע און דעריבער האָט ער ניט געקאָנט שיקן קיין נייעם חיל קעגן די חשמונאים. ערשט אין אַ יאָר אַרום איז קיין מלכות-יהודה ווידער אָנגעקומען אַ סירישער חיל. בראש פון חיל איז געשטאַנען ליסיאַס, דער אויבערשטער פאַרוואַלטער פון דער סירישער מלוכה. אין פּלוג האָט אויסגעוויזן, אַז די יידן וועלן ניט קאָנען באַשטיין אַנטקעגן אַזאַ שטאַרקן שונא, אַז זיי וועלן מוזן אָדער אונטערגעבן זיך אָדער אומקומען אין שלאַכט. אָבער פאַר יהודה המכבי און זיינע קריגס-לייט איז אָפּזאָגן זיך פון זייער אמונה געווען ערגער, איידער דער טויט, און דערפאַר האָבן זיי זיך געשלאָגן מיט גרויס גבורה און מסירת-נפש. סוף כל סוף האָבן די יידן גובר געווען דעם מוראדיקן סירישן חיל, און ליסיאַס האָט געמוזט אָפּטרעטן.

דער נצחון איבער ליסיאַסן האָט נאָך מער געשטאַרקט דעם מוט פון יהודה המכבי, און ער האָט באַשלאָסן איינצונעמען ירושלים. אָנגעקומען קיין ירושלים, האָבן די חשמונאים און זייערע קריגס-לייט דערזעהן דעם בית-המקדש, ווי ער איז חרוב און פאַרלאָזט, די טויערן פאַרברענט. די צוגאַנגען פאַרוואַקסן מיט גראָז, און דער מזבח איז אים פאַרשוועכט. דאָס אַלץ האָט די יידן פאַרשאַפט גרויס צער. זיי האָבן צעריסן זייערע קליידער, באַשאָטן די קעפּ מיט אַש, און זיינען געפאַלן אויף דער ערד און אויסגעקלאָגט זייער האַרץ אין הייסע תפלות. נאָר באַלד האָבן זיי זיך געשטאַרקט און גענומען זיך צו דער אַרבעט: אויסצורייניקן דעם היילגטום. דער מזבח פון זעוס איז געוואָרן צעשטערט, און אַ נייער מזבח איז געוואָרן אויסגעבויט. אַז מען האָט צוריק איינגעשטעלט אַלצדינג, ווי געהעריק, איז געוואָרן אָפּגעריכט אַן עבודה בציבור; מען האָט געזאָגט דאַנק-תפלות, געזונגען מזמורים פון תהלים, געשפּילט אויף גיטאַרעס, האַרפּעס און צימבלען; דערביי האָט מען מקריב געווען אַ סך קרבנות.

דריי יאָר נאָכאַנאַנד האָבן די יידן ניט געקאָנט מתפלל זיין אין בית-המקדש. דערפאַר איז איצט זייער פרייד געווען אָן אַ גרעניץ. אין משך פון אַכט טעג האָבן זיי געלאָזט ברענען אין בית-המקדש אַ סך ליכט, און צום אָנדענק אָן דער געשעהעניש איז איינגעשטעלט געוואָרן דער יום-טוב חנוכה, וואָס יידן פייערן אים נאָך ביזן היינטיקן טאָג דורך אָנצינדן ליכט. אַ מעשה ווערט דערציילט, אַז אין בית-המקדש האָט מען געפונען דעמאָלט נאָר איין קליין קריגל כשרן בוימל; נאָר אַז מען האָט אים אַריינגעגאָסן אין דער מנורה, איז געשעהן אַ נס, און דער בוימל האָט געברענט גאַנצע אַכט טאָג.

נאָך זיינען אין דער פעסטונג אַקרא געזעסן סירישע זעלנערס. מען האָט

געקאָנט מורא האָבן, זיי זאָלן ניט אַרויסגיין פון דאָרט און אונטערצינדן דעם בית־המקדש. דעריבער האָבן די יידן אַרומגערינגלט דעם הר־הבית מיט מויערן און טורעמס און אַרייַנגעזעצט שומרים, זיי זאָלן עס היטן.

די מלחמות פון די יידן קעגן דער באַפעלקערונג פון גליל און עבר הירדן. נאָך אָנדערטהאַלבן יאָר זייַנען אַוועק. די סירישע רעגירונג איז געווען פאַרנומען מיט דער מלחמה און מיט אינעווייניקסטע מהומות, און דערפאַר האָט זי די יידן געלאָזן צו רו. נאָר די יידן האָבן געהאַט אויסצושטיין צרות פון אַן אַנדער זייַט, און די חשמונאים זייַנען די גאַנצע צייַט געווען געצוואונגען צו פאַרטיידיקן מיט געווער אין די הענט דאָס לעבן פון זייערע ברידער.

אין צפון־פאַלעסטינע אָדער גליל, אין עבר־הירדן און אין אַנדערע מדינות, וואָס ליגן בשכנות מיט מלכות־יהודה, האָבן געוואוינט ניט נאָר אַזיאַטישע שבטים, נאָר אויך גריכן און סירער; צווישן זיי צעוואָרפן האָבן אויך געוואוינט יידן. אַלע די דאָזיקע אַזיאַטישע שבטים האָבן זיך געפונען אונטער דער השפעה פון די גריכן און האָבן פייַנט געהאַט יידן. די נצחונות פון די חשמונאים איבער די סירער האָבן נאָך פאַרשטאַרקט די געוויינטלעכע שנאה, און די הייַדן האָבן אָנגעהויבן באַפאַלן די יידן, וואָס וואוינען צווישן זיי און הרגען און באַרויבן זיי.

ווי נאָר די מכבים זייַנען געוואָר געוואָרן וועגן די רדיפות, זייַנען זיי תיכף געקומען צו הילף. יהודהס ברודער שמעון איז אַוועק מיט אַ חיל קיין גליל, און יהודה האָט זיך געלאָזט גיין קיין עבר־הירדן, אין דער געגנט פון גלעד. שמעונען האָט זיך דער נצחון אייַנגעגעבן ניט גאָר שווער. גיך האָט ער זיך אָפּגעפאַרטיקט מיט די הייַדן, פאַרכאַפּט אַ סך רויב און האָט מיטגענומען מיט זיך קיין ירושלים אַלע יידן, וואָס האָבן געוואוינט אין גליל, מיט זייערע ווייַבער און קינדער.

יהודה אָבער האָט געהאַט צו פירן אַ שווערע מלחמה. די שבטים פון עבר־הירדן האָבן זיך פאַראייניקט אונטער דער אָנפירונג פון אַ סיריער מיטן נאָמען טימאָטעוס און האָבן גענומען אָן רחמנות אויסהרגען יידן. בכדי זיך אַרויסצוראַטעווען פון די רדיפות, האָבן די יידן זיך אייַנגעשלאָסן אין דער פעסטונג התן; נאָר די הייַדן האָבן די פעסטונג באַלאַגערט. זיי האָבן זיך פאַרזאָרגט מיט ברעך־מאַשינעס און לייטערס און האָבן געוואָלט אייַננעמען די פעסטונג און אויסהרגען מיט אַמאָל אַלע יידן, וואָס האָבן זיך דאָרט באַהאַלטן. נאָר יהודה המכבי איז געקומען צו דער רעכטער צייַט און האָט געראַטעוועט די באַלעגערטע פון אַ זיכערן טויט. די הייַדן זייַנען געוואָרן געשלאָגן און זייַנען זיך צעלאָפן. און יהודה מיט זייַנע קריגסלייַט האָבן זיי נאָכגעיאָגט, אייַנגענומען איין שטאָט נאָך דער אַנדערער און באַשטראָפט די אייַנוואוינערס.

נאָר די אייַנוואוינערס פון עבר־הירדן האָבן זיך ניט געלאָזט אַזוי גיך אייַנשטילן. באַלד האָבן די אייַנוואוינערס פון גלעד זיך ווידער פאַראייניקט אונטער דער ממשלה פון טימאָטעוס און אינאיינעם מיט געדונגענע אַראַבישע אָפּטיילונגען האָבן זיי זיך געלאָזט אַנטקעגן דעם יידישן חיל. די הייַדן האָבן זיך אָפּגעשטעלט אויפן ברעג פון אַ טייַך און דאָרט געוואַרט אויפן

שונא. טימאָטיס האָט געמיינט, אַז איִם וועט זיך אײַנגעבן ניט צו דערלאָזן יהודהן אַריבערגיין דעם טײַך, און אין דעם טומל, וואָס וועט ווערן, האָט ער גערעכנט דערמאָלט אָנפֿאַלן אויפֿן יידישן חיל און איִם פֿאַרטיליקן. נאָר ער האָט זיך אָפּגענאַרט אין חשבון, יהודה המכבי האָט זיך ניט געלאָזט אָפּ־שרעקן און מיט זײַן געוויינטלעכער גבורה איז ער אַרויס־געטראָטן קעגן שונא. אָן שום קווינקלעניש איז ער מיטן חיל אַריבער דעם טײַך; תיכּף ווי ער איז אָנגעקומען אַהין, האָט ער דך אַ וואָרף געטאָן אויפֿן שונא.

דער אומגעריכטער אָנפֿאַל פֿון די יידן האָט אַרויסגעיאָגט אַ שרעק אויף גלעדער קריגסלײַט, און זיי האָבן זיך געלאָזן לויפֿן, אַוועקוואַרפנדיק זייער געווער. דער גרעסטער רוב פֿון זיי זײַנען אַנטלאָפֿן אין דער שטאָט קרנים. יהודה האָט זיי נאָכגעיאָגט, אײַנגענומען די שטאָט און פֿאַרברענט דעם היידנישן טעמפּל אינאיינעם מיט די אַנטרונענע, וואָס האָבן זיך דאָרט געהאַט באַהאַלטן. נאָכדעם ווי יהודה האָט זיך אַזוי נוקם געווען אָן די אונטערדריקערס פֿון די יידן, האָט ער צונויפֿגעקליבן אַלע יידן, וואָס האָבן געוואוינט אין עבֿר־הירדן, און איז אַוועק מיט זיי צוריק אין לאַנד יהודה. אין יענער צײַט זײַנען סײַ אין גליל און סײַ אין עבֿר־הירדן געווען אַזוי ווינציק יידן, אַז זיי אַלע האָבן זיך געקאָנט באַזעצן אין ירושלים און איר סבֿיבֿה.

אַנטיוכוסעס גזרה ווערט בטל (אין יאָר 163). אין יאָר 164 איז געשטאָרבן דער קיניג אַנטיוכוס IV. זײַן אָרט האָט איצט פֿאַרנומען זײַן 9־יאָריקער זון אַנטיוכוס V. צווישן דעם קיניגס מקורבֿים האָט זיך דערמאָלט אָנגעהויבן אַ מחלוקת וועגן דעם, ווער פֿון זיי זאָל זײַן דער אַפּיטראָפּוס פֿון יונגן קיניג. פֿאַרטאָן אין די רײַסערײַען צווישן אַנאַנד, האָבן די רעגירערס פֿון סיריע אַזוי ווי פֿאַרגעסן אָן מלכות־יהודה, און די יידן האָבן איצט געקאָנט טאָן, וואָס זיי ווילן. דאָס האָט יהודה המכבי אויסגענוצט און גענומען באַלעגערן די פֿעסטונג אַקראַ, כּדי צו פֿאַרטרײַבן פֿון דאָרט די סירישע זעלנערס און פּטור ווערן איין מאָל פֿאַר אַלע מאָל פֿון אַזעלכע געפֿערלעכע שכנים.

חוץ סירישע זעלנערס, האָבן זיך נאָך געפֿונען אין אַקראַ יידן העלעניסטן, פֿון כּהן־גדול מענעלאַאָסעס צד, וואָס האָבן פֿײַנט געהאַט יהודהן פּונקט אַזוי ווי די היידן און האָבן זיך כּסדר געפֿלײַסט איִם אָנצוטאָן שאָדן. בעת דער באַלעגערונג פֿון דער פֿעסטונג זײַנען אַ טייל פֿון די העלעניסטן אַנטלאָפֿן געוואָרן קיין אַנטיוכיאַ, דער הויפּטשטאָט פֿון סירישן קיניג, און האָבן דער־ציילט וועגן דעם, וואָס עס טוט זיך אין ירושלים. די העלעניסטן האָבן זיך באַקלאָגט, אַז עס קומט זיי איִם צו לײַדן פֿאַר זייער אונטערטעניקײַט און געטרײַשאַפֿט צום קיניג, און האָבן געבעטן הילף קעגן יהודה המכבי און זײַנע ברידער.

די ידיעות, וואָס די אַנטלאָפֿענע העלעניסטן האָבן געבראַכט, האָבן טאַקע געווירקט אויף דער סירישער רעגירונג, און עס איז באַשטימט געוואָרן אַרויס־צוטרעטן קעגן די יידן מיט גרויס מאַכט. אין יאָר 163 איז ווידער אַוועק קיין מלכות־יהודה אַ גרויסער חיל, צווישן דעם אַ סך רײַטערס און אויך העל־פֿאַנטן, וואָס זײַנען געווען געלערנט צו מלחמה; אויף די הקנס פֿון די העל־פֿאַנטן זײַנען געשטאַנען טורעמס, וואו עס זײַנען געזעסן בויגן־שיסערס. מיטן

סירישן חיל איז געקומען ניט נאר דער פארוואלטער פון דער מלוכה ליסיאס, נאר אויך דער קיניג גופא.

אז יהודה המכבי איז געוואר געווארן וועגן דעם, אז עס קומט אן דעם קינינגס חיל, האט ער אפגעלאזט די באלעגערונג פון אקרא און איז ארויס אנטקעגן די סירער. די סירישע קריגס־העלפאנטן האבן געהייסן וויערע וועל־נערם אראפציען די ציכלעך פון די שילדן, בכדי זייער גלאנץ זאל פאר־בלענדן די יידן און אנ־יאגן אויף זיי א שרעק. אבער די צענדליקער טויזנטער בלישטשנדיקע שילדן און שווערדן און די מוראדיקע געשטאלטן פון די צע־ווילדעוועטע העלפאנטן האבן ניט איינגעשראקן דעם קליינעם יידישן חיל. עס האט זיך אנגעהויבן א בלוטיקע שלאכט. אין מיטן טומל האט יהודהס ברודער אלעזר דערזעהן פון וויטנס א מוראדיק גרויסן העלפאנט, וואס איז געווען רייך באפוצט. האט אלעזר געמיינט, אז אויף אט דעם העלפאנט זיצט דער קיניג גופא, און ער האט זיך א ריס געטאן פאראויס, בכדי צו טויטן דעם העלפאנט. ער האט געהאקט מיט זיין שווערד אויף רעכטס און אויף לינקס און אפגערייניקט זיך א וועג ביז צום העלפאנט. געקומען צו יענעם ארט, האט ער אריינגעשטאכן זיין שווערד אין העלפאנטס בויך. דער העלפאנט איז טאקע אויפן ארט אנידערגעפאלן, נאר מיט זיין שווערקייט האט ער אלעזרן דערשטיקט.

הגם די יידן האבן זיך געשלאגן מיט גרויס גבורה, פונדעסטוועגן האבן די סירער גובר געווען, און יהודה האט געמוזט אפטרעטן קיין ירושלים. דער סירישער חיל איז אוועק נאך אים און האט באלעגערט די שטאט. די סירער האבן געהאט באלעגערונגס־מאשינעס צום ווארפן שטיינער און ברענענדיקע האָ־לאָזעשקעס. פונדעסטוועגן האט די באלעגערונג זיך פארצויגן: דער הר־הבית איז געווען גוט באפעסטיקט, און די יידן האבן זיך פארטיידיקט מיט גרויס גבורה און עקשנות. נאר אין גיכן האט אנגעהויבן אויספעלן ברויט אין שטאט. בכדי ניט צו שטארבן פון הונגער, האבן א סך געמוזט אוועק פון ירושלים. די באלעגערטע האבן שוין כמעט נעהאט אנגעווארן די לעצטע האפענונג. עס האט זיך אויסגעדוכט, אז אט אט וועט מען זיך מוזן אונטערגעבן, און דעמאלט וועט קומען א סוף צו מלכות־יהודה: דער אכזריותדיקער שונא וועט קיינעם ניט שוינען און וועט פארטיליקן אלט און יונג אן רחמנות און וועט אויספירן סוף כל סוף, וואס ער האט געוואלט, מבטל צו זיין די יידישע אמונה. נאר אומגעריכט איז געקומען הילף און אויסלייזונג.

פון סיריע האט ליסיאס נעקראגן שלעכטע בשורות און האט געמוזט וואס גיכער אפציען אהין. מחמת דעם האט ער שטארק חשק געהאט צו מאכן שלום און איז געווען גרייט צו גיין אויף אלע מיגלעכע פשרות. די באלע־גערטע יידן ווידער האבן נאר געקלערט וועגן דעם, ווי אזוי ווערט מען פטור פון דער באלעגערונג; בכן האבן ביידע צדדים זיך געוואלט וואס גיכער צו־נויפרידן, און באלד איז געשלאסן געווארן שלום. די יידן זיינען מרוצה גע־ווארן צו בלייבן אונטערטעניק דעם סירישן קיניג און איינצורייסן די באפעס־טיקונגען פון הר־הבית. דערפאר אבער האט ליסיאס מבטל געווען דעם באפעל פון קיניג אנטיוכוס, און יידן האבן געקראגן דאס רעכט פריי צו האלטן זייער אמונה.

אזוי איז דער הויפט־ציל פון אויפשטאנד געווארן דערגרייכט. אין משך פון די פינף יאר איז ניט ווינציק בלוט פארגאסן געווארן, נאר דערפאר האבן די יידן געפועלט, וואס זיי האבן געוואלט: זיי זיינען געבליבן ביי זייער אמונה. נאר דער קאמף איז נאך ניט געווען געענדיקט.

דער כהן גדול אלקימוס. ליסיאס האט קיין חשק ניט געהאט צו צווינגען די יידן, זיי זאלן נעמען פאר א כהן גדול מענעלאאסן, וואס האט זיי געהאט אנגעטאן אזוי פיל צרות. ער גופא איז אויך סוף כל סוף געווארן אין כעס אויף דעם דאזיקן כהן־גדול, וואס האט אריינגעצויגן די סירישע מלוכה אין אזא לאנגער און אומנוציקער מלחמה מיט די יידן. האט ער מענעלאאסן גענומען מיט זיך און אין ניכן איז פארמשפט אויף טויט.

נאר מלכות־יהודה האט לאנג ניט געקאנט זיין אן א כהן־גדול. יהודה המכבי האט גערעכנט, אז די כהונה־גדולה קומט אים, פאר די גרויסע מעשים, וואס ער האט אויפגעטאן לטובת דעם פאלק און דעם גלויבן. אויך דאס פאלק איז געווען אויף זיין צד. נאר קעגן יהודהן זיינען געשטאנען די יידישע גדולים און מיוחסים, וואס האבן מורא געהאט צו פארלירן זייער ממשלה. די סירישע רעגירונג ווידער האט געקוקט אויף די חשמונאים, ווי אויף מורדים און שונאים. דעריבער האט זי בעסער געוואלט באשטימען פאר א כהן גדול אזא מענטשן, וואס איז האבן ארויסגעשטעלט די ירושלימער גדולים. איצטער, נאכדעם ווי אנטיוכוס עפיפאנעסעס גזרה איז בטל געווארן, האבן די ירושלימער רייכע לייט ווידער געלעבט גוט מיט די סירער אין זיינען, ווי פריער, געווען נוטה צום העלעניזם.

אין יאר 162 איז געווארן באשטימט פאר א כהן־גדול דער העלעניסט אלקימוס. ער האט געשטאמט פון דער משפחה פון די פריערדיקע כהנים־גדולים, און לויטן יידישן דין האט ער געמעגט פארנעמען די דאזיקע שטעל. פונדעסטוועגן האט אלקימוס מורא געהאט, טאמער וועלן די חשמונאים אויפרייצן קעגן אים דאס פאלק, און דעריבער איז ער אנגעקומען קיין ירושלים מיט א סירישן חיל. נאר זיין פחד איז געווען אומזיסט.

איינגעמידט דורך דעם לאנגען קאמף, זיינען די איינוואוינערס פון ירושלים געווען גרייט אנצונעמען דעם נייעם כהן־גדול, אבי ער זאל נאר איינפירן די אמאליקע ארדענונג. אפילו די פריערדיקטע אנהענגערס פון פרוב־פאטריאטיקן לעבן, די חסידים, האבן זיך אונטערגעגעבן אונטער דער ממשלה פון אלקימוסן. יהודה המכבי מיט זיינע נאענטסטע חברים האבן געמוזט אוועק פון ירושלים. נאר אלקימוס האט אנגעהויבן פירן זיין ממשלה צו שטרענג. באלד ווי ער איז אנגעקומען, האט ער געלאזט טויטן זעכציק חסידים, וואס זיינען אמאל געשטאנען אויבן צד פון די חשמונאים. דאס האט דעם כהן־גדול שטארק געשאדט.

אין גאנצן לאנד האבן די חשמונאים שטענדיק געהאט א גרעסערע השפעה און מער גוטע פריינט, איידער אין ירושלים. דאס פאלק האט באטראכט יהודה המכבי און זיינע ברידער, ווי די אמת'ע אויסלייזערס פון פאלק, ווי די באשיצערס פון דער יידישער אמונה און אלטן יידישן שטיינער לעבן. פארקערט, אויף די ירושלימער גדולים און רייכע לייט האבן די מענטשן פון דרויסן, די פויערים און פאסטוכער, געקוקט מיט חשד, ווייל זיי זיינען צופיל

געווען אויסגעבונדן מיט דער פרעמדער סירישער רעגירונג און האָבן זיך אויפגעפירט לויט די העלענישע מנהגים. איצט, אַז דער כהן־גדול האָט דערהרגעט די חסידים, איז דער חשד קעגן אים, אַז ער וויל דאָס פּאָלק וואָס מער פאַרשקלאַפן, נאָך גרעסער געוואָרן. דערפאַר זיינען איצט ווידער אַ סך יידן צוגעשטאַנען צו די חשמונאים און האָבן אָנגעהויבן אָפּן אַרויסטרעטן קעגן כהן־גדול אלקימוס.

פאַמעלעך איז די באַוועגונג אויסגעוואַקסן, אַזוי אַז דער כהן־גדול האָט זיך שוין ניט געפילט זיכער אין ירושלים. יהודה המכבי'ס קריגסלייט האָבן אָנגעהויבן אַרומגיין איבערן לאַנד און אויסהרגענען, וואו זיי האָבן נאָר געטראָפן, העלעניסטן, אָנהענגערס פון כהן־גדול אלקימוס. דאָס איז געווען אַן איינגעוויקלטער ברודער־קריג, אַ קריג פון יידן צווישן אַנאַנד, צווישן די חשמונאים און ירושלימער גדולים, וואָס זיינען געשטאַנען אויפן צד פון כהן־גדול. די צאָל פון יהודה המכבי'ס אָנהענגער איז געוואַקסן וואָס פון טאָג. אלקימוס ווידער האָט געהאַט צו ווייניק אָנהענגערס, אַז ער זאָל קאָנען מיט זיינע אייגענע כוחות פאַרטיק ווערן מיט די ברידער חשמונאים. דער מצב פון כהן־גדול איז געוואָרן אַלץ שוואַכער. אין יענער צייט האָט שוין דעם קיניגס חיל געהאַט פאַרלאָזן דאָס לאַנד יהודה, און די איבערגעבליבענע זעלנערס זיינען ניט געווען גענוג, כדי צו באַשיצן דעם כהן־גדול. דערפאַר איז אלקימוס אַנטלאָפן קיין אַנטיוכיא, כדי צו בעטן הילף ביים קיניג.

יהודה המכבי'ס טויט. אין פרי־יאָר פון יאָר 161 איז קיין ירושלים אָנגעקומען אַ סירישער חיל אונטער דער אָנפירונג פון ניקנור. די איינוואוינערס פון דער הייליקער שטאָט האָבן אים געמאַכט אַ קבלת פנים מיט גרויס פאַראַד און האָבן אים באַוויזן גרויס כבוד. נאָר ניקנור האָט די יידן ניט געטרויט, און אויף די באַגריסונגען פון די ירושלימער כהנים און עלטסטע האָט ער געענטפערט מיט סטראַשונקעס און תוקף־רייד. די איינוואוינערס פון ירושלים האָבן זיך אָבער געפירט רואיק, און דער סירישער חיל האָט דאָרט ניט געהאַט וואָס צו טאָן. פאַרקערט, אין אַנדערע ערטער פון לאַנד יהודה האָט זיך דער אויפשטאַנד אַלץ מער פאַרשפּרייט. דעריבער איז ניקנור אַוועק פון ירושלים און האָט געפירט זיין חיל אַנטקעגן די מורדים. אין גיכן האָט דער סירישער קריגס־הויפטמאַן זיך באַגעגנט מיט יהודה המכבי און זיינע קריגסלייט. ס'האָט זיך אָנגעהויבן אַ פאַרביטערטע שלאַכט, ניקנור איז געפאַלן טויט, און זיין חיל איז זיך צעלאָפן.

די בשורה וועגן דער מפלה און טויט פון סירישן קריגס־הויפטמאַן האָט פאַרשאַפט די יידן פיל פרייד. אַלע זיינען געווען שטאַרק צופרידן דערפון, וואָס ניקנור איז געשטראָפט געוואָרן פאַר זיינע תוקף־רייד, און צום זכר פון דעם נצחון איז איינגעשטעלט געוואָרן אַ יום־טוב — „יום ניקנור", דאָס איז טייטש ניקנורס טאָג. נאָר די יידנס פרייד האָט געדויערט ניט לאַנג. אין גיכן איז אין לאַנד יהודה ווידער אָנגעקומען אַ סירישער חיל אונטער דער אָנפירונג פון באַקכידעסן.

פון די כסדרדיקע מלחמות, וואָס זיי איז אויסגעקומען צו פירן אין משך פון יאָרן, זיינען די יידן געווען שוין אויסגעמאַטערט און האָבן געגאַרט נאָך

רו. זייער ווינציגע מענשען האבען איצט חשק געהאט זיך נאך אמאל צו שלאגען מיט די סיריער, דעריבער איז יהודה המכבים חיל פון טאג צו טאג אלץ קלענער געווארען. בעת ער האט זיך מיט באקכידעסן באגעגנט זיינען ביי אים געבליבען סך הכל 3000 קריגסלייט. אז די קריגסלייט האבען דערזעהען דעם מוראדיגען סירישען חיל, האבען זיי זיך שטארק דערשראקען. דער גרעסטער רוב פון זיי זיינען זיך תיכף צעלאפען, און געבליבען זיינען ביי יהודהן ניט מער פון 800 מאן. ס'האט גאר קיין ספק ניט געקאנט זיין, אז דאס הייפעל העלדען וועט ניט קאנען בייאשטיין קעגען דעם קיניגס חיל, וואס זיין צאל האט באטראפען 20000 פוסגייערס און 2000 רייטערס. פונדעסטוועגען האט יהודה ניט געוואלט פאלגען זיינע גוטע פריינד, וואס האבען אים געגעבען אן עצה אפצוטרעטען. ער האט געהאלטען פאר מיאוס צו אנטלויפען פון שלאכט און איז געפאלען, ווי א העלד. די ברידער האבען יהודהן מקבר געווען אין מודעין נעבען זיין פאטערס קבר, און גאנץ יהודה האט באוויינט דעם העלדישען פאלקס-פירער.

דער קאמף פון די ירושלימער גדולים קעגען יהודה המכבים ברידער.

נאך יהודה המכבי'ס טויט זיינען די אנהענגערס פון די חשמונאים שטארק אראפגעפאלען ביי זיך, און אלקימוס איז ווידער געקומען צוריק קיין ירושלים. אינאיינעם מיטן כהן-גדול איז אויך אנגעקומען א סירישער חיל. די ירושלימער גדולים זיינען געוועזן זייער צופרידען דערמיט, וואס אלקימוס איז געקומען. די עלטסטע פון דער הייליקער שטאט איז שוין פון לאנג אן ניט ניחא געווען די אינעווייניקסטע מלחמה, און זיי האבען פיינט געהאט די חשמונאים, וואס ווילען זיך אליין ניט בארואיקען; די חשמונאים ווידער האבען זיי דערפאר אנגערופען עוכרי-ישראל און העלעניסטען.

אין יענער צייט האט שוין די סירישע רעגירונג ניט געוואלט מער צווינגען די יידען אפצוטרעטען פון זייער אמונה. אויך די ירושלימער גדולים האבען שוין ניט געוואלט איבערבייטען די אלטע יידישע מנהגים. זייער איינציקער באגער איז געווען, אז ביי זיי זאל בלייבען זייער פריערדיקע ממשלה, אז זיי זאלען קאנען פארנעמען די בעסטע שטעלעס אין לאנד און רעגירען איבער יהודה. נאר די חשמונאים, יהודה המכבים ברידער און זייערע קרובים, האבען אליין חשק געהאט צו פארנעמען דעם ארט פון די עלטסטע און צו שטיין בראש פון מלכות-יהודה. אזוי האט זיך אנגעהויבען דער קאמף פאר דער ממשלה צווישען די ירושלימער גדולים און צווישען די חשמונאים. בכדי ניט צוצולאזען די חשמונאים צו דער ממשלה, האבען די עלטסטע פון ירושלים געהאלפען דעם כהן-גדול אלקימוסן און דעם קיניגס קריגס-הויפטמאן באקכידעסן. די חשמונאים ווידער האבען זיך געמיט צוצוציען צו זיך דאס פאלק און האבען ניט אפגעשטעלט די מלחמה.

בכדי צו מאכען א סוף צו דער אינעווייניקסטער מלחמה און איינצושטעלען ארדענונג, האט באקכידעס געמאכט עטליכע יידישע שטעט פאר פעסטונגען און אריינגעשטעלט דארט סירישע זעלנערס. נאר די אויפשטאנדן קעגען דער סירישער איבערהערשאפט האבען ניט אויפגעהערט. דעמאלט האט באקכידעס באפוילען צוצונעמען ביי די עלטסטע פון פארשיידענע שטעט פון מלכות-יהודה די קינדער און זיי אפשיקען קיין אקרא פאר ערבות-לייט, און איטליכעס מאל,

ווען אין אַ שטאָט וועט וחערן אַן אויפשטאַנד קעגן דער סירישער רעגי־רונג, זאָל מען טריטן אָט די פּאַרנומענע ערבות־לײַט. דורכדעם האָט באַקכידעס געהאָפט אײַנצושרעקן די יידן.

און אַזוי איז טאַקע געשעהן. היות ווי די יידן האָבן מורא געהאַט, זייערע קינדער זאָלן ניט לײַדן, האָבן זיי זיך אָפּגעהאַלטן פון די אויפשטאַנדן און האָבן שלום געמאַכט מיטן כהן־גדול אלקימוס. נאָר אַ קליין הײַפל פון די חשמונאימס אָנהענגערס האָבן זיך פאָרט ניט געוואָלט אונטערגעבן און האָבן אויסגעקליבן פאַר אַן אָנפירער יהודה המכבים ברודער יונתן. זיי זײַנען אָבער געווען אַזוי ווינציק, אַז יונתן האָט געמוזט מיט זיי אַוועק אין מדבר, בכדי דאָרט אָפּצוואַרטן, ביז עס וועלן אָנקומען בעסערע צײַטן, און טאַקע גיכער אידער מען האָט זיך געקאָנט ריכטן זײַנען די בעסערע צײַטן אָנגעקומען.

יונתן. אין יאָר 159 איז געשטאָרבן דער כהן־גדול אלקימוס. באַלד נאָכדעם איז באַקכידעס אַוועק צוריק קיין סיריע און האָט איבערגעלאָזט די ירושלימער גדולים צו רעגירן איבערן לאַנד. נאָר דאָ האָט זיך באַלד אַרויסגעוויזן, אַז דאָס פאָלק איז געטרײַ די חשמונאים. דאָס פאָלק האָט זיך אײַנגעהאַלטן, כל זמן מען האָט מורא געהאַט פאַרן סירישן פאַרוואַלטער. נאָר קוים איז ער אַוועק פון מלכות יהודה, האָט דאָס פאָלק זיך אָפן געשטעלט אויפן צד פון יהודה המכבים ברידער.

דער מצב פון די ירושלימער גדולים איז געוואָרן אַלץ ערגער, צו יונתנען זײַנען צוגעשטאַנען אַלץ נײַע קריגסלײַט. די השפעה פון די חשמונאים איז אַלץ געוואַקסן, און די מאַכט פון די פריערדיקע עלטסטע איז אַלץ געפאַלן. אָן זעלנערס זײַנען זיי ניט געווען בכח צו צווינגען דאָס פאָלק, עס זאָל זיי פאָלגן. זיי האָבן ניט געקאָנט אויסקלײַבן קיין נײַעם כהן־גדול און האָבן זיך קיין עצה ניט געקאָנט געבן, ווי אַזוי אײַנצושטעלן אָרדענונג אין לאַנד. דעריבער האָבן זיי ווידער אַמאָל זיך געווענדט נאָך הילף צום סירישן קיניג.

די סירישע רעגירונג האָט געטאָן זייער פאַרלאַנג, און באַקכידעס איז ווידער געקומען קיין מלכות־יהודה. אָבער איצט איז שוין ניט אַזוי גרינג געווען פאַרטיק צו ווערן מיט די חשמונאים. פינדעסטוועגן האָט דער סירישער קריגס־הויפטמאַן פאָרט געהאַט אַ סך חיל, און אין אָפענער שלאַכט האָבן די חשמונאים אים ניט געקאָנט גובר זײַן. דערפאַר האָט יונתן אָנגעהויבן אײַנצומאַטערן דעם שונא דורך שטענדיקע קליינע געשלעגן. קליינע הײַפעלעך מורדים פלעגן גיין איבערן לאַנד, און וואו זיי פלעגן נאָר אָנטרעפן סירישע זעלנערס, פלעגן זיי זיי אויסהרגען. די אָנפאַלן פלעגן פאָרקומען אומגעריכטערהייט, און אידער די סירער פלעגן זיך אומקוקן און באַווײַזן צוצושיקן גרעסערע אָפּטיילונגען זעלנערס, פלעגן די יידן שוין פאַרשוואונדן ווערן.

באַקכידעסן איז זייער שווער געווען צו פירן אַזאַ מין מלחמה אין קליי־נער מאָס. אין יענער צײַט אָבער איז שוין דער סירישער רעגירונג געווען אַלץ איינס, ווער וועט זײַן כהן־גדול אין ירושלים, ווער וועט גובר זײַן, צי די פריערדיקע עלטסטע צי די חשמונאים. דער סירישער קיניג האָט געוואָלט, אַז מען זאָל אים צו דער צײַט צאָלן צינז, און אַז ער זאָל זיך רעכענען פאַרן איבערהאַר פון לאַנד יהודה. ווי די יידן וועלן דורכקומען צווישן זיך, דאָס איז ניט געווען

זיין דאגה. דעריבער האט באקכידעס סוף כל סוף זיך אפגעזאגט פון צו פירן מלחמה קעגן די חשמונאים. אין יאר 157 איז ער אוועק פון מלכות-יהודה; מער ניט אין די יידישע פעסטונגען האט ער איבערגעלאזט סירישע זעלנערס, און די פארנומענע ערבות-לייט האט ער פארהאלטן ביי זיך.

נאכדעם ווי באקכידעס איז אוועק, איז יונתן געווארן נאך מער תקיף אין לאנד, נאר אריינקומען אין ירושלים האט אים זיך פארט ניט איינגעגעבן, ווייל די עלטסטע פון שטאט זיינען געווען קעגן אים. ביי זיי איז קיין ספק ניט געווען, אז יונתן וויל ווערן כהן-גדול, און אז אויב ער וועט קומען צו דער ממשלה, וועט ער ארויסשטופן די פריערדיקע עלטסטע סיי פון בית-המקדש און סיי פון אויבערשטן ראט, און אויף זייערע ערטער וועט ער אוועקזעצן מענטשן פון זיין משפחה און פון זיינע מקורבים. דערפאר טאקע האבן די ירושלימער גדולים מיט אלע מיטלען זיך געשטעלט אנטקעגן די חשמונאים, און אין משך פון גאנצע פיר יאר האט יונתן אומזיסט געמאטערט זיך אריינצוקומען אין ירושלים: מען האט אים ניט אריינגעלאזט אהין.

נאר אן דער הילף פון סירישן חיל האבן די ירושלימער גדולים ניט געקאנט בייקומען די חשמונאים. יונתן ווידער איז זיך געגאנגען צו זיין ציל פאמעלעך, אבער זיכער. געדולדיק האט ער געווארט, ביז זיינע פלענער וועלן מקוים ווערן — און האט זיך סוף כל סוף דערווארט.

יונתן כהן-גדול. אין יאר 153 האט זיך אין סיריע באוויזן א יונגער מאן, מיטן נאמען אלכסנדר באלאס, וואס האט זיך אויסגעגעבן פאר אנטיוכוס עפיפאנעסעס א זון און האט ארויסגעשטעלט תביעות אויף דער סירישער קרוין. אים האט אונטערגעהאלטן די עגיפטישע רעגירונג, און דער סירישער קיניג, דימיטריוס I, איז געווען אין גרויס סכנה. כדי צונויפצוקלייבן וואס מער חיל, האט ער געמוזט צונעמען צו זיך זעלנערס פון די יידישע פעסטונגען; גארניזאנען זיינען געבליבן נאר אין אקרא און אין בית-צור.

דימיטריוס האט אויך מורא געהאט, טאמער פארבינדן זיך די יידן מיט אלכסנדר באלאסן. דעריבער האט ער זיך געמיט זיי צוצוציען אויף זיין צד און האט צוליב דעם באפרייט די פארנומענע ערבות-לייט. חוץ דעם, האט דימיטריוס איבערגעגעבן יונתנען צונויפצוקלייבן צווישן יידן זעלנערס, וואס זאלן אים העלפן קעגן אלכסנדר באלאס, און אזוי האט ער געמאכט יונתנען פארן איבערפארוואלטער איבער מלכות-יהודה. יונתן האט טאקע אויסגענוצט די גוטע געלעגנהייט און איז אריינגעטראטן אין ירושלים. איצט האבן שוין די ירושלימער זיך געמוזט אונטערגעבן, ווייל אויף קיין הילף מצד דעם סירישן קיניג האבן זיי ניט געקאנט מער האפן.

באלד האט אויך אלכסנדר באלאס אנגעהויבן זוכן צו ווערן גוט-פריינד מיט די חשמונאים. ער האט באשטימט יונתנען פאר א כהן-גדול, צוגעשיקט אים א פורפורמאנטל, א גאלדענע קרוין, און אויף אזא אופן אים צוגעבונדן צו זיך. אום סוכות פון יאר 153 איז יונתן צום ערשטן מאל געקומען אין בית-המקדש אריין, אנגעטאן אין די בגדי-כהונה. אזוי האט ער דערגרייכט, וואס ער האט געוואלט.

אין דריי יאר ארום, אין יאר 150 איז דימיטריוס אומגעקומען אין שלאכט,

און אלכסנדר איז געווארן קיניג פון סיריע און האט חתונה געהאט מיטן עגיפּ־טישן קיניגס טאכטער. — אלכסנדר האט דעמאלט אפּגעדאנקט יונתנען פאר די טובות, וואס ער האט אים געטאן. ער האט אים איינגעלאדן צו זיך אויף דער חתונה, אוועקגעזעצט אים נעבן זיך, אפּגעגעבן אים כבוד, ווי א מלך, און באשטימט אים פאר א סטראטעג, דאס הייסט פארן הויפּט־פארוואלטער פון לאנד יהודה.

פזיינען פארבײַ נאך עטלעכע יאר. די גאנצע צײַט האבן אין סיריע ניט אויפ־געהערט מהומות, און די ממשלה איז איבערגעגאנגען פון איין קיניג צום אנדערן. יונתן האט דאס אויסגענוצט און האט איינע נאך דער אנדערער צוגענומען דרײַ שומרונישע מדינות און די ים־שטאט יפו, באפעסטיקט דעם הר־הבית און געפעמען באפעסטיקן די גרעניצן פון לאנד. ס'איז געווען באשײַנפערלעך, אז ער האט בדעה זיך אפּצורײַסן אינגאנצן פון סיריע און צו מאכן דאס לאנד יהודה פאר אן אומאפּהענגיקער מלוכה. אין יאר 143 זײַנען דערגאנגען ידיעות וועגן דעם צו דער סירישער רעגירונג, און דער קריגס־הויפּטמאן טריפון איז באלד אנגעקומען אין פאלעסטינע.

יונתן האט געשווינד צונויפגעקליבן א חיל און האט זיך געלאזט גיין אנטקעגן טריפונען. נאר דעם סירישן קריגס־הויפּטמאן האט זיך אײַנגעגעבן אים אפּצונארן. ער האט צוגענומען יונתנען מיט גרויס כבוד און מיט זײַנע הניפה־רייד האט ער אים אזוי ווײַט באהאיקט, אז דער כהן־גדול איז מרוצה געווארן אפּצולאזן אהיים זײַן חיל און מיטצוגיין מיט טריפונען קיין עכו. דארט אבער האט טריפון אים פארהאלטן, ווי א געפאנגענעם.

פונדעסטוועגן האט טריפון אין מלכות־יהודה גארנישט ניט אויפגעטאן. ער האט געוואלט אריינקומען אין ירושלים, נאר יונתנס ברודער שמעון האט אים ניט צוגעלאזן נאענט צו דער הייליקער שטאט. אין עטלעכע חדשים ארום האט טריפון איינגעזעהן, אז פון זײַן נאנצער מי וועט גארנישט ארויסקומען, און האט באשלאסן זיך אומצוקערן צוריק קיין סיריע. נאר איידער ער איז אוועק פון לאנד יהודה, האט ער אויסגעלאזן זײַן כעס צו יונתנען און געהייסן אים טויטן. שמעון האט געלאזט אויפזוכן זײַן ברודערס גוף און האט אים מקבר געווען אין מודעין אין דער הייל פון די חשמונאים.

מלכות יהודה ווערט א פרייע מלוכה. שמעון החשמונאי האט מיט זײַנע מעשים ניט פארשעמט זײַן פארשטארבענעם ברודער. ער האט ווײַ־טער געפירט דעם קאמף פאר דער באפרײַאונג פון לאנד יהודה און האט מצליח געווען. דער מצב אין סיריע איז געווען גוט פאר אים. דארט האבן ניט אויפ־געהערט די אינעווייניקסטע מהומות. די סירער האבן אויסגעהרגעט איינע די אנדערע צו טויזנטער. דאס לאנד איז אלץ מער חרוב געווארן, און פון דער פריערדיקער גרויסער מאכט איז שוין קיין סימן ניט געווען.

זעהענדיק די שוואכקײַט פון סירישן קיניג, דימיטריוס II, האט שמעון אים פארגעלייגט צו באפרײַען דאס לאנד יהודה פון צו צאלן אים צינז. דער־ווײַל האט ער געקליבן חיל און באפעסטיקט די יידישע שטעט, אויף דעם פאל, טאמער זאגט אים דער קיניג אפּ. דימיטריוס האט דאס געוואוסט און געזעהן, אז ער קאן גארנישט העלפן, האט ער געמוזט מסכים זײַן אויף שמעונס

פֿאַרלאַנג. אויף אַזאַ אופן האָבן האָט יידישע פֿאָלק און די חשמונאים ניט אומזיסט פֿאַרגאָסן בלוט. די איבערהערשאַפֿט פֿון סירישן קיניג איז בטל געוואָרן און מלכות־יהודה איז איצט, סוף כל סוף, ווידער געוואָרן אַ פֿרײַע מלוכה.

נאָר שמעון האָט נאָך אַלץ ניט געוואָלט זיך באַרואיקן. כּדי צו פֿאַרפֿעסטיקן די יידישע פֿרײַהייט, האָט ער אײַנגענומען די שטאָט גזר, וואָס ליגט אויפֿן וועג קיין יפֿו, פֿאַרטריבן פֿון דאָרט אַלע סיריער, וואָס האָבן דאָרט געוואוינט, און באַזעצט דאָרט יידן. איינעם פֿון זײַנע זין האָט ער אַוועקגעשטעלט פֿאַר אַ פֿאַרוואַלטער פֿון דער אײַנגענומענער שטאָט.

באַלד נאָכדעם האָט שמעון באַלעגערט די פֿעסטונג אַקראַ, וואו ס'זײַנען נאָך אַלץ געשטאַנען סירישע זעלנערס. ער האָט אַרומגערינגלט די פֿעסטונג פֿון אַלע זײַטן און האָט אַהין ניט אַרײַנגעלאָזן קיין עסנוואַרג, און אין יאָר 241 האָבן די אויסגעמאַטערטע סיריער זיך אונטערגעגעבן. איצטער איז פֿאַרשוואונדן דער לעצטער זכר פֿון דעם פֿרעמדן יאָך, און אַלע האָבן איינגעזעהן, אַז עס איז געקומען אַ סוף צו דער איבערהערשאַפֿט פֿון די סיריער. די אײַנוואוינערס פֿון ירושלים זײַנען אַרײַן אין אַקראַ מיט געזאַנג און שפּיל און האָבן מיט שׂמחה געפֿײַערט דעם נצחון.

ס'איז אַוועק מער פֿון אַ יאָר צײַט, די גאַנצע צײַט איז שמעון געשטאַנען בראש פֿון מלכות־יהודה, און האָט אַליין רעגירט איבערן לאַנד. דאָס פֿאָלק האָט פֿאַרשטאַנען צו שאַצן זײַנע גוטע איפֿטוען, און אין יאָר 141 האָט אַ פֿאָלקס־פֿאַרזאַמלונג, וואו עס זײַנען אויך געווען די כּהנים און עלטסטע פֿון פֿאָלק, אים אויסגערופֿן פֿאַר אַ כּהן־גדול, קריגס־הויפּטמאַן און נשׂיא. עס איז אויך באַשטימט געוואָרן, אַז זײַן ממשלה גייט איבער בירושה צו זײַן זין.

די צייט פון דער פרייער מלכות יהודה (142—63)

דער יידישער נשׂיא שמעון החשמונאי (142—135). די סירישע מלכים האָבן אַלץ ניט געקאָנט רואיק צוקוקן, וואָס מלכות יהודה איז אַרויס פֿון אונטער זייער ממשלה, דעריבער האָט שמעון שטענדיק געמוזט זיך האַלטן גרייט, כּדי אָפּצוטרײַבן די שׂונאים. דער נשׂיא האָט געהאַט הצלחה אין אַלע זײַנע מעשׂים. דאָס יידישע פֿאָלק האָט פֿרײַער אָפּגעאָטעמט און ווידער געקאָנט זיך אומקערן צו זײַן געוויינטלעכער אַרבעט בשלום.

אין ערשטן ספֿר „חשמונאים" ווערט שמעונס צײַט באַשריבן מיט אַזעלכע ווערטער: „ער האָט פֿאַרברייטערט פֿאַרן פֿאָלק די גרעניצן און דאָס געוועלטיקט איבערן לאַנד. ער האָט געבראַכט (אַהיים) אַ סך געפֿאַנגענע (יידן) און איז געוואָרן דער מושל פֿון גזר, בית־צור און פֿון דער פֿעסטונג אַקראַ (אין ירושלים). ער האָט פֿאַרטריבן פֿון איר (אַקראַ) אַלץ טמאדיקס, און עס איז קיינער ניט געווען, וואָס זאָל קאָנען באַשטיין אַנטקעגן אים. זיי (די יידן) האָבן געקאָנט בשלום באַאַרבעטן זייער ערד... זקנים זײַנען געזעסן אויף די גאַסן און האָבן געשמועסט וועגן דעם גליק פֿון לאַנד; בחורים האָבן זיך אָנגעטאָן אין שיינע קליידער פֿון קריגסלײַט. די שטעט האָט ער (שמעון) פֿאַר־

זאָרגט מיט שפּײַז און פֿאַרזיכערט מיט פֿעסטונגס־געווער, אַזוי אַז דער כּבֿוד פֿון זײַן נאָמען איז געוואָרן פֿאַרשפּרייט ביזן עק פֿון דער ערד. ער האָט אײַנגעשטעלט שלום אין לאַנד, און גרויס פֿרייד איז געווען בײַ ישׂראל. איטלעכער איז געזעסן אונטער זײַן ווײַנשטאָק און אונטער זײַן פֿײַגנבוים, און קיינער האָט די רו ניט געשטערט. ס׳איז ניט געווען קיינער, ווער עס זאָל מיט זיי מלחמה האַלטן אין לאַנד... שמעון האָט געהאָלפֿן אַלע אומגליקלעכע פֿון זײַן פֿאָלק. געטרײַ איבערגעגעבן צו דער תּורה, האָט ער פֿאַרטיליקט אַלע פּושעים און רשעים. ער האָט דעם הייליקטום געמאַכט שיין"...

אין יאָר 137 האָבן שמעונס זין אָפּגעהאַלטן אַ גרויסן נצחון איבער די סיריער, און דער קיניג האָט אויפֿגעהערט צו פֿאַלן אויף מלכות־יהודה. ס׳האָט אויסגעוויזן, אַז נאָך אַזוי פֿיל מלחמות און שווערער מי איז איצט שמעונען באַשערט רויִק אויסצולעבן זײַנע יאָרן. אָבער אויסגעלאָזן האָט זיך אַנדערש. די שלעכטע מדות, וואָס האָבן געהערשט בײַ די הויפֿן פֿון די אַזיאַטישע מלכים, זײַנען אַרײַנגעדרונגען אויך אין דער משפּחה פֿון די חשמונאים, און שמעון איז אומגעקומען דורך דער האַנט פֿון מערדער, וואָס עס האָט אָנגעשיקט אויף אים זײַן איידעם תּלמי בן חבוב.

תּלמי איז געווען דער פֿאַרוואַלטער פֿון יריחו. אין זײַן רשות איז געווען אַ היפּשער חיל, און ער האָט זיך אַרײַנגענומען אין זינען צו פֿאַרכאַפּן די ממשלה איבער גאַנץ מלכות־יהודה. אום ווינטער פֿון יאָר 135 איז דער נשׂיא שמעון אַרומגעפֿאָרן איבערן לאַנד און איז פֿאַרפֿאָרן צו זײַן איידעם. דעמאָלט האָט דער פֿאַלשער תּלמי באַשלאָסן אויסצופֿירן זײַן שלעכטן פּלאַן. ער האָט צוגענומען דעם אַלטן נשׂיא מיט גרויס פּאַראַד, און בשעת דער סעודה האָט ער געהייסן די דינערס געבן צו טרינקען שמעונען און זײַנע צוויי זין, וואָס זײַנען געווען מיט אים, אַ סך ווײַן. ווי נאָר זיי האָבן זיך אָנגעשיכורט, זײַנען זיי דערהרגעט געוואָרן.

נאָך דעם האָט תּלמי געשיקט מערדערס צו שמעונס לעצטן זון, יוחנן הורקנוס, וואָס איז געווען פֿאַרוואַלטער פֿון גזר. נאָר יוחנן איז בײַצײַטנס געוואָר געוואָרן וועגן דעם, וואָס גרייט זיך אויף אים, און איז באַלד אַוועק קיין ירושלים. אַז תּלמי איז צוגעטראָטן צו די מויערן פֿון דער יידישער הויפּטשטאָט, איז די באַפֿעלקערונג שוין געווען צוגעגרייט און האָט אים באַגעגנט, ווי אַ שׂונא. אַז ער האָט אײַנגעזען, אַז זײַן פּלאַן איז געוואָרן צו־נישט, איז ער אַוועק צוריק קיין יריחו, נאָר אויך פֿון דאָרט האָט ער געמוזט אַנטלויפֿן קיין עבֿר־הירדן.

שמעון דעם נשׂיאס אָרון האָט מען שפּעטער אַריבערגעפֿירט קיין מודיעין און מקבר געווען דאָרט אין דער קבֿורות־שטוב פֿון די חשמונאים, וואָס שמעון גופֿא האָט פֿאַר זײַן לעבן געהאַט אויסגעבויט. די דאָזיקע קבֿורות־שטוב איז געווען אַ גרויסאַרטיקער הויכער בנין, וואָס מען האָט אים געקאָנט זען פֿון ים־זײַט; זי האָט געדינט די ים־לײַט אָנשטאָט אַ לײַכט־טורעם.

דער נשׂיא יוחנן הורקנוס (135—104). יוחנן הורקנוס האָט רעגירט איבער מלכות־יהודה 31 יאָר און האָט מיט אַלע כּחות פֿאַרטיידיקט דאָס לאַנד קעגן די אָנפֿאַלן פֿון סירישן קיניג. שוין אין יאָר 135, באַלד נאָכדעם

ווי תלמי איז אַנטלאָפן, זײַנען די סיריער אַרײַנגעדרונגען אין לאַנד יהודה. דער קיניג פון סיריע האָט אומעטום אונטערהוועג חרוב געמאַכט שטעט און דערפער, ביז ער איז אָנגעקומען פאַר די טויערן פון ירושלים. ער האָט די שטאָט אַרומגערינגלט מיט גראָבנס און וואַלן און האָט אַהין ניט אַרײַנגעלאָזן קיין עסנוואַרג. אין ירושלים האָט זיך דעמאָלט אָנגעהייבן אַ הונגער. בכדי פטור צו ווערן פון איבעריקע עסערס, האָט הורקנוס באַפוילן אַרויסצושיקן פון שטאָט אַלע אײַנוואוינערס, וואָס האָבן ניט געקאָנט טראָגן קיין געווער און נעמען אַן אָנטייל אין דער מלחמה. די סיריער אָבער האָבן זיך אָפגעזאָגט דורכצולאָזן די יידן. האָבן די אומגליקלעכע פאַרטריבענע אַרומגעבלאָנקעט נעבן די מויערן פון שטאָט, און אַ סך פון זיי זײַנען געשטאָרבן פון הונגער. ערשט צום יום־טוב סוכות האָט הורקנוס, סוף כל סוף, רחמנות געקראָגן אויף די פאַרטריבענע און האָט זיי אַרײַנגעלאָזן אין שטאָט.

בכדי צו קאָנען אָפריכטן היאיק דעם יום־טוב סוכות, האָט דער נשיא זיך געווענדעט צום קיניג מיט אַ בקשה צו מאַכן אַ הפסקה אין דער מלחמה אויף זיבן טעג. דאָס מאָל האָט דער סירישער קיניג באַוויזן גרויס כבוד דער יידישער אמונה: לא די וואָס ער האָט נאָכגעגעבן יוחנן הורקנוסעס באַגער, נאָר ער האָט אַפילו געשיקט מתנות פאַרן בית־המקדש — אָקסן מיט פאַרגילדעטע הערנער, זילבערנע און גאָלדענע שאָלן מיט שמעקנדיקע בשמים.

דעם קיניגס איידלקייט האָט צוגעגעבן הורקנוסן מוט אָנצוהויבן פירן מיט אים אַ רייד וועגן שלום. נאָר די תנאים, וואָס די סיריער האָבן פאַרלאַנגט, זײַנען געווען זייער שווער; זיי האָבן געפאָדערט, אַז די יידן זאָלן זיי אויסצאָלן אַ גרויסע סומע געלט, יעבן ערבות־לײַט, באַצאָלן צינז פאַר יפו און פאַר די איבעריקע אײַנגענומענע שטעט; די אײַנוואוינערס פון ירושלים האָבן געדאַרפט אַרויסגעבן זייער געווער, און די באַפעסטיקונגען פון שטאָט האָבן געדאַרפט ווערן אײַנגעריסן. דער קיניג האָט אויך געפאָדערט, אַז אין אַקראַ זאָל ווידער ווערן אַוועקגעשטעלט אַ סירישער גאַרניזאָן; נאָר אָט די פאָדערונג האָט הורקנוס לחלוטין אָפגעוואָרפן. די איבעריקע תנאים אָבער האָט דער יידישער נשיא געמוזט אָננעמען.

דאָס לאַנד יהודה איז אין יענער צײַט געווען זייער אָפגעשוואַכט; די באַפעלקערונג איז געווען בדלות געשטעלט, אויסגעמאַטערט, און ווייניק זײַנען געווען מענטשן, וואָס זײַנען פעאיק געווען צו גיין אין מלחמה. אויב די מלחמה וואָלט נאָך געדויערט, וואָלטן די יידן זיכער געליטן אַ מפלה, און מלכות יהודה וואָלט געקאָנט אָנווערן איר פרייהייט. דעריבער איז הורקנוס מרוצה געוואָרן נאָכצוגעבן, און ער האָט געהאָפט, אַז פריער אָדער שפעטער וועט זיך אים אײַנגעבן, איבערצורײַסן דעם אָפמאַך. און טאַקע אין 5 יאָר אַרום איז דער קיניג געשטאָרבן, און אין סיריע האָבן זיך אָנגעהייבן מחלוקתן און מהומות. דאָס האָט יוחנן הורקנוס אויסגענוצט און אויפגעהערט צו צאָלן צינז.

נאָך דעם האָט יוחנן הורקנוס געפירט מלחמות, נאָר ניט בכדי צו באַ־שיצן זיך קעגן אָנפאַלן, נאָר ער איז אַליין אָנגעפאַלן אויף די שכנישע שטעט און מדינות און האָט זיי צוגענומען פאַר מלכות־יהודה. מחמת דעם איז שוין

פאַר איס ניט געווען יענוג דער פאָלקס=חיל, וואָס פלעגט ווערן צונויפגעקליבן אין אַן עת=צרה, נאָר ער האָט איינגעפירט בײַ זיך אַ געדונגענעם חיל.

באַזונדערס וויכטיק איז געווען דאָס, וואָס ער האָט איינגענומען דאָס לאַנד אדום, וואָס גרענעצט זיך מיט דרום=יהודה. די אדומים פלעגן אָפטמאָל העלפן די יידישע שונאים, ווײַל זיי פלעגן דורכלאָזן דעם שונאס חיל דורך זייער לאַנד, וואו עס איז געגאַנגען דער קורצסטער וועג קיין ירושלים. בכדי איף שטענדיק צוצובינדן אדום צו מלכות=יהודה, און בכדי די אַדומים זאָלן אויפהערן צו ברענגען שאָדן די יידן, האָט הורקנוס זיי געצוואונגען אָנצונעמען די יידישע אמונה. די וואָס האָבן דאָס ניט געוואָלט טאָן, האָבן געמוזט פאַרלאָזן דאָס לאַנד אדום.

נאָך פריער, אַן ערך אין יאָר 120, איז הורקנוס אָנגעפאַלן אויף שומרון, וואָס איז געלעגן אין מיטן פאַלעסטינע און האָט אָפּגעשיידט יהודה פון גליל, וואו עס האָבן געוואוינט יידן. די שומרונים זײַנען געווען נאָענט צו די יידן הן לויט זייער אָפּשטאַם, הן לויט זייער גלויבן. פונדעסטוועגן איז צווישן זיי פון לאַנגע יאָרן אָן געווען אַ שנאה; זיי האָבן געהאַט אויסגעבויט אַ טעמפּל אויפן באַרג גריזים מיטן מיין, אַז ער זאָל ווערן גרעסער און הייליקער פאַרן בית=המקדש אין ירושלים. דעריבער איז בײַ יידן געווען גרויס די שמחה, ווען הורקנוס האָט זיך אײַנגעגעבן צו צעשטערן דעם שומרונישן טעמפּל. צום אָנדענקען איז אײַנגעשטעלט געוואָרן אַ יום=טוב. נאָך דער דאָזיקער מפּלה האָבן די שומרונים שוין ניט געקאָנט מער קומען צו זיך; פונדעסטוועגן האָט הורקנוס אין יאָר 111 נאָך אַמאָל געמוזט פירן מיט זיי מלחמה. די שומרונים האָבן זיך געווענדט נאָך הילף צו די סיריער, נאָר דער סירישער חיל איז געוואָרן געשלאָגן. נאָך אַ באַלעגערונג, וואָס האָט געדויערט אַ גאַנץ יאָר, האָבן די יידן אײַנגענומען די שטאָט שומרון און חרוב געמאַכט זי ביזן גרונט.

קיניג אַריסטובול I (04—103). יוחנן הורקנוסעס זון, יהודה אַריסטובול, האָט דערגרייכט צו זײַן ממשלה דורך געוואַלט=מיטלען. עס ווערט דערציילט, אַז הורקנוס האָט געלאָזט אַ צוואה, אַז נאָך זײַן טויט זאָל רעגירן איבערן לאַנד זײַן אַלמנה, און זיין עלטסטער זון אַריסטובול זאָל זײַן נאָר אַ כהן=גדול. נאָר אַריסטובול, וואָס האָט אַליין געגלוסט צו געוועלטיקן, האָט ניט מקיים געווען דעם פאָטערס צוואה. זײַן מוטער מיט דרײַ ברידער האָט ער אַרײַנגעזעצט אין תּפיסה און האָט אָנגעהויבן אַליין צו רעגירן איבער מלכות=יהודה.

אין יענער צײַט איז שוין מלכות=יהודה געווען אַ סך גרעסער, ווי פריער, דעריבער האָט אַריסטובול זיך שוין ניט באַגנוגנט מיטן טיטל נשיא. פונקט ווי אַלע איבעריקע פרײַע מושלים, האָט ער געוואָלט זיך אָנרופן קיניג. דער קיניג אַריסטובול האָט געפירט פונקט אַזעלכע גליקלעכע מלחמות, ווי דער נשיא יוחנן הורקנוס. ער האָט אײַנגענומען דעם צפון=טייל פון גליל, וואָס ליגט בײַם באַרג לבנון. די אײַנוואוינערס פון דער אײַנגענומענער מדינה האָט ער געצוואונגען איבער געוואַלט זיך מגייר צו זײַן.

אַריסטובול האָט געקיניגט סך הכל איין יאָר צײַט. געשטאָרבן איז ער אין גרויסע יסורים. ניט נאָר די ווייטאָגן פון זײַן קרענק האָבן אים געפּײַניקט,

פֿאַר אויך די חרטה, וואָס איבער זײַן שולד איז פֿאַרגאָסן געוואָרן דאָס בלוט פֿון זײַן ברודער אַנטיגונוס, וואָס ער האָט אים שטאַרק ליב געהאַט.

די מעשה איז געווען אַזוי. דער קיניג האָט אַנטיגונוסן געטרויט אין אַלצדינג. אײנאײנעם זײַנען זײ געגאַנגען אויף מלחמה און האָבן זיך געטײלט אין דער רעגירונג. נאָר די הויפֿלײַט האָבן אויסגעקלערט בלבולים אויף אַנטיגונוסן: זײ האָבן מיט אַלע מיטלען אײַנגערעדט אַריסטאָבולן, אַז זײַן ברודער וויל ווערן אַלײן אַ קיניג. סוף כּל סוף האָבן זײ אויסגעפֿירט זײערס, און בײַם קיניג אין האַרצן האָט זיך פֿאַרנומען אַ חשד קעגן זײַן ברודער.

אײן מאָל אום סוכּות איז אַנטיגונוס געקומען קײן ירושלים נאָך אַ נצחון, און דאָס פֿאָלק האָט אים מקבּל פּנים געווען מיט גרויס פֿרײד. אײדער ער איז געגאַנגען אין קיניגלעכן הויף אַרײַן, איז ער אַוועק אין בית־המקדש, גלײַך אָנגעטאָן אין די מלחמה־קלײדער און באַלײט פֿון זײַנע זעלנערס, כּדי דאָרט מתפּלל צו זײַן אויף זײַן ברודערס געזונט. דערווײַל האָבן די הויפֿלײַט אײַנגערוימט דעם קיניג אין אויער, אַז אַנטיגונוס וויל זיך אַרײַנרײַסן אין פּאַלאַץ מיט באַוואָפֿנטע זעלנערס, כּדי אים צו טײטן. דער קיניג אָבער האָט פֿריער געוואָלט אויספֿאָרשן, צי איז די מסירה פֿון די הויפֿלײַט אמת, און דעריבער האָט ער געלאָזט אָנזאָגן זײַן ברודער, אַז ער זאָל קומען צו אים אין פּאַלאַץ אַרײַן אָן געווער. הערבײַ האָט דער קיניג בײַ זיך באַשלאָסן, אַז טאָמער וועט דער ברודער ניט פֿאָלגן. איז דאָס אַ סימן, אַז די הויפֿלײַט זײַנען גערעכט, און ער האָט אָנגעזאָגט זײַנע וואַך־לײַט, אַז אויב עמיצער וועט קומען אין פּאַלאַץ אַרײַן באַוואָפֿנט, זאָלן זײ אים הרגענען. די הויפֿלײַט האָבן דאָס געוווּסט, און דעריבער האָבן זײ אונטערגעקויפֿט דעם קיניגס שליח, ער זאָל איבערדרײען דעם קיניגס רײד און אָנזאָגן אַנטיגונוסן, אַז דער קיניג וויל אים זען אָנגעטאָן אין שווערד און פּאַנצער. אַנטיגונוס האָט הײגן קײן בּײז ניט געקלערט און איז אַוועק אַ באַוואָפֿנטער צום פּאַלאַץ. אָבער ווי נאָר ער איז געקומען צום אָרט, וואָס האָט געהײסן סטראַטאָנס טורעם, האָבן דעם קיניגס לײב־וועכטערס אים דערהרגעט.

דער לעבנס־שטײגער פֿון די יידן. נאָלדעם ווי די ברידער חשמונאים האָבן אינגאַנצן פֿאַרטריבן די סירער פֿון לאַנד יהודה, האָבן די יידישע פּויערים זיך ווידער גענומען צום אַקער־אײַזן און רידל. חוץ זײַן, גערשטן, אַרבעס, לינזן, באָב, האָבן זײ אָנגעהויבן זײען רײַז, וואָס דערפֿון פֿלעגן זײ באַקן אַ מין ברויט. אין די גערטנער פֿון פּאַלעסטינע זײַנען געוואַקסן אוגערקעס, מעלאָנען און קאַווענעס, און אין די פֿרוכט־סעדער באַרן, פֿערשקעס, ציטראָנען, אַפּעלסינען, מאַנדלען. נאָר מער פֿון אַלץ האָבן געהאַט אַ שם די ווײַנגערטנער און אויך די ווילדע אײַלבירט־בײמער און טײטל־בײמער. אויך אין יענער צײַט זײַנען ערד־אַרבעט, גערטנערײַ און ווײַנגערטנערײַ געווען די הויפּט־פּרנסות פֿון יידן. נאָר וואָס פֿון יאָר האָט זיך אַלץ מער פֿאַרשפּרײט אין ארץ־ישראל האַנדל און מלאָכה.

די פּאַלעסטינישע ווײַנען, וואָס האָבן פֿון שטענדיק אָן זיך אויסגעצײכנט דורך זײער פֿײַנעם טעם און געשמאַקן ריח, זײַנען ביסלעכווײַז געוואָרן אַ האַנדלס־אַרטיקל. אין לאַנד זײַנען אויפֿגעקומען אַ סך ווײַנהאַנדלערס, פֿון וואַנען

די יידישע סוחרים פלעגן פונאנדערשיקן אין פארשיידענע שטעט הגדערטער פעסער און קריג ווין. נאכמער האט זיך פארשפרייט דער האנדל מיט בוימל.

אין יענער צייט האט מען באנוצט בוימל ניט נאר צום עסן, נאר אויך צום באלייכטן; דעריבער האבן זיך געפונען אויף אים א סך קונים. די יידן פלעגן איבערארבעטן אייל פון איילבירטן, ניס, מאן און אויך רויזן-אייל און באלזאם. דאס אלץ פלעגן די סוחרים ארויספירן אין די פאלעסטינישע שטעט, קיין סיריע, עגיפטן, גריכנלאנד. נעבן יריחו זיינען גרויסע שטרעקעס הרלאיים געווען באדעקט מיט באלזאם-קוסטעס און רויזן-שטעקער. באלזאם און רויזן-אייל האט מען באנוצט, ווי א היילמיטל און צום שמירן זיך, און מען האט דערפאר זייער טייער געצאלט.

פון טייטל-ביימער פלעגן יידן פלעכטן קערב, ראגאזשעס, שטריק, און דער זאפט פון די טייטלען האט געדינט אנשטאט האניג. קיין צוקער איז אין ארץ-ישראל דעמאלט נאך ניט געווען, און אנשטאט אים פלעגט מען ניצן האניג. חוץ דעם טייטל-האניג, פלעגט מען דארט נאך מאכן האניג פון ווייַנטרויבן, וואס מען פלעגט ארויספירן אפילו אין פרעמדע לענדער. אין מלכות-יהודה פלעגט מען איבערארבעטן וואלענע און לייַנענע געוואנטן, געווער, גאלדענע צירונג און כלים, נאר אלע די איבערארבעטונגען זיינען געווען ניט געווען קונציק געמאכט, און דערפאר פלעגן זיי ווערן פארקויפט נאר אין לאנד גופא, אפילו די יידישע עשירים אין רייכע סוחרים פלעגן בעסער קויפן אויסלענדישע געוואנטן מיט גאלדענע און פורפורנע ראנדן, גריכישע כלים און צירונג.

די סחורות פלעגט מען אריבערפירן אויף קעמלען, אייזלען און ווענעלעך, באשפאנט מיט מוילאייזלען. פערד פלעגט מען ברענגען צו פירן פון אראביע און עגיפטן, נאר זיי האבן געקאסט צו טייער איף צו פירן משאות, דערפאר פלעגט מען זיי קויפן דער עיקר פארן חיל. פון פאלעסטינע פלעגן זיך ציהען קאראוואנעס קעמלען און אייזלען קיין אראביע, סיריע, עגיפטן און אנדערע לענדער. אונטערוועגס פלעגן די סוחרים פארקויפן א טייל פון זייערע סחורות און פאראיינס איינקויפן די ארטיקע פראדוקטן.

יידישע סוחרים פלעגן פירן זייערע סחורות ניט נאר איבער דער יבשה, נאר אויך איבערן ים. דער ים-האנדל האט זיך באזונדערס פארשפרייט, זינט עס איז איינגענומען געווארן די שטאט יפו. זינט יענער צייט האבן יידן געקאנט פריי אריינקומען אין דער האזיקער ים-שטאט און פון דארט פארן אויף שיפן קיין עגיפטן און גריכנלאנד. אין גיכן איז אין יפו געווארן א גרויסער האנדלס-האפן, פון וואנען עס פלעגן ווערן ארויסגעפירט סחורות אין פארשיידענע לענדער.

אין מלכות-יהודה גופא פלעגט מען פארקויפן סחורות מער פון אלץ אויף מערק און ירידים. נאר אויך שטענדיקע קראמען זיינען דארט געווען. באזונדערס טייערע זאכן, אשטייגער, פערל, אידעלע שטיינער, זיידענע שפיצן, פלעגט מען פונאנדערטראגן איבער די הייזער. די הענדלערס פלעגן קומען אין שטוב אריין צו רייכע לייט און זיי אנבאטן פארשיידענע טייערע זאכן, וואס זיינען געווארן אריינגעפירט אין לאנד.

מער פון אלץ זיינען געווען קראמען און לאגערס אין ירושלים, וואָרום זי איז געווען די גרעסטע און רייכסטע שטאט אין לאנד יהודה; חוץ דעם,

פלעגן אין די שלש רגלים זיך אָנקלייבן אהין טויזנטער עולי-רגל. צו שפּייזן די איינוואוינערס פון דער הויפּט-שטאָט זיינען נייטיג געווען הונדערטער בהמות, גאַנצע בערג תבואה, פרוכטן, גרינסן. ס'איז קיין חידוש ניט, וואָס פון אַלע עקן פון דער מלוכה פלעגט מען אָנפירן אהער פאַרשידענע פּראָדוקטן; דאָ פלעגן אויך ווערן פאַרקויפט אין גרויסע מאָסן אויסלענדישע סחורות. די קעניג-לעכע משפחה. די שרים און עלטסטע כהנים פלעגן זיך קויפן בבלישע קאָבריצעס, גריכישע כלים, אינדישע געוואַנטן און אַנדערע לוקסוס-זאַכן, און די רייכע יידישע סוחרים פלעגן נאָכטאָן די הויפּטלייט אין פוצן זייערע ווייבער און טעכטער אין טייערע געוואַנטן און אָנהענגען אויף זיי בריליאַנטענע צירונג און פערלען.

ווי אַזוי איז די יידישע מלוכה געוואָרן רעגירט.

נאָכדעם ווי שמעון חשמונאי איז געקומען צו זיין ממשלה, האָט ער אַוועקגעזעצט זיינע קרובים און גוטע פריינד אויף די העכסטע רעגירונגס-שטעלעס. נאָר אינגאַנצן אַרויסשטופּן די פריערדיגע תקיפים האָבן די חשמונאים זיך ניט איינגעשטעלט, און אין איבערשטן ראַט אָדער סנהדרין זיינען געבליבן זיצן אינאיינעם מיט די נייע מיטגלידער אויך די עלטסטע אין כהנים, וואָס זיינען פריער געזעסן אין סנהדרין. פּונקט ווי אַנדערע מושלים, האָבן די חשמונאים אָנגעהויבן ניבן מטבעות און געהאַלטן ביי זיך אַ באַדונגענעם חיל. נאָר זיי זיינען געווען אַזוי פיל אַריינגעטאָן אין פירן מלחמות, אַז אין די אינעווייניקסטע פאַראָנדקעס האָבן זיי זיך ניט געמישט, און אַלץ איז געבליבן ווי פריער.

אין איטלעכער שטאָט האָט זיך געפונען אַ ראַט פון עלטסטע, וואָס פלעגט צוויי מאָל אין וואָך, אַלע מאָנטאָג און דאָנערשטאָג, פונאַנדערקלייבן פּראָצעסן און משפטן די איינוואוינערס פון דער געגנט. אמת, אין די יידישע פּראָווינצן האָבן געוואוינט דעם קעניגס פאַרוואַלטערס, און בראש פון סנהדרין איז געזעסן דער קעניג אַליין, וואָס איז אויך געווען כהן-גדול. נאָר דער קעניג האָט זייער אַ פולע צייט פאַרבראַכט אויף מלחמה, און אויך די פאַרוואַלטערס זיינען געווען פאַרנומען מיט קריגס-זאַכן. געבן השגחה אויף דער אָרדענונג און רעכט האָבן געמוזט די עלטסטע אין דער סנהדרין.

ביים סנהדרין אָדער הויפּט-ראַט זיינען געווען געשטעלט באַזונדערע באַאַמטע, וואָס האָבן אויפגעפּאַסט, אַז די געזעצן זאָל אָפּגעהיט ווערן, פלעגן לאָדן צום דין און אויספירן פאַרשידענע שליחותן.

דער סנהדרין פלעגט זיצן אין אַ זאַל, וואָס האָט זיך געפונען ביים בית-המקדש און וואָס מען פלעגט אים אָנרופן לשכת הגזית. ער איז באַשטאַנען פון 71 מיטגלידער; נאָר געווייניטלעך פלעגן ניט אַלע מיטגלידער קומען אויף אַלע זיצונגען. די פאַרזאַמלונג פון אַלע מיטגלידער, אָדער דער גרויסער סנהדרין (סנהדרין הגדולה), פלעגט פאַרקומען זייער זעלטן; געווייניטלעך פלעגט זיצן דער קליינער סנהדרין (סנהדרין הקטנה), וואָס איז באַשטאַנען פון 23 מיט-גלידער. משפטן אַ מענטשן פלעגט דער סנהדרין אָדער בית-דין אָפן, פאַרן גאַנצן עולם. די מיטגלידער פון סנהדרין פלעגן זיך אויסזעצן אין אַ האַלבן עיגול (כחצי גורן עגולה), כדי זיי זאָלן קאָנען זעהן איינער דעם אַנדערן. פון ביידע זייטן זיינען געשטאַנען שרייבערס (סופרי הדיינים), וואָס פלעגן פאַר-

שרייבן די רייד פון די דיינים. דאָ פלעגט אויך שטיין דער באַשולדיקטער.

דער סנהדרין פלעגט זיין שטאַרק אָפּגעהיט ביים פּסקענען און זאָרגן דערפאַר, אַז דער פּסק דין זאָל זיין אַ גערעכטער, אַז אומשולדיקע מענטשן זאָלן ניט ליידן אומזיסט. עס האָט זיך געהאַט איינגעשטעלט אַ מנהג, אַז פריער זאָלן זיך אַרויסזאָגן יענע, וואָס האַלטן, אַז דער באַשולדיקטער איז חייב, און דערנאָך ערשט יענע, וואָס האַלטן, אַז ער איז ניט שולדיק. דאָס איז געווען איינגעפירט צוליב דעם, כדי דער לעצטער איינדרוק זאָל זיין לטובת דעם באַשולדיקטן.

נאָכדעם ווי אַלע רעדעס זיינען געווען געענדיקט, פלעגט מען אָפּשטימען. כדי צו באַפרייען פון שטראָף, איז געווען גענוג אַ רוב פון איין שטים, כדי צו פאַרמשפּטן האָט מען באַדאַרפט האָבן אַ רוב פון צוויי שטימען. אַשטייגער, ווען אויף דער זיצונג זיינען געווען 23 דיינים, און פון זיי האָבן 12 געפּסקנט, אַז דער באַשולדיקטער איז פריי, איז ער געבליבן פריי פון שטראָף. ווען אָבער 12 האָבן געפּסקנט, אַז ער איז שולדיק, פלעגט מען צורופן נאָך צוויי דיינים, און נאָר ווען ביידע נייע דיינים זיינען אויך באַשטאַנען אויף פאַרמשפּטן, פלעגט דער סנהדרין אַרויסטראָגן אַ פּסק אויף פאַרמשפּטן.

דאָס גייסטליכע לעבן. פונקט ווי אין אַמאָליקע צייטן, האָבן יידן הייליק אָפּגעהיט די חוקים פון דער תורה. עס זיינען אָפּגעהיט געוואָרן ניט נאָר יענע דינים פון דער תורה, וואָס זיינען שייך צו אמונה-זאַכן און צו מידות, נאָר אויך יענע חוקים און כללים, וואָס באַשטימען דאָס משפּחה-לעבן, די האַנדעלס-אויפטראָגן און משפּטים. פרומע יידן האָבן געהאַלטן אין זינען די געבאָטן פון דער תורה סיי ביי דער אַרבעט און סיי ביים עסן, סיי אינדערהאָכן און סיי אום יום-טוב און האָבן זיך שטענדיק געפירט לויט זיי. נאָר ניט אַלצדינג, וואָס קאָן זיך טרעפן אין לעבן, האָט זיך געפונען פאַרשריבן אין דער תורה; אין אַזעלכע זאַכן, וואו אין דער תורה איז ניט געווען קיין דין, האָט מען זיך געפירט לויט די אָנגענומענע מנהגים, וואָס האָבן זיך ביסלעכווייז איינגעשטעלט, אויב נאָר זיי האָבן געשטימט מיט די חוקים פון דער תורה.

געלערנטע לייט — סופרים האָט מען זיי גערופן — פלעגן מיט התמדה שטודירן תורת-משה און די אַלטע מנהגים פון פאָלק. נאָר אויך אַ סך יידן, וואָס האָבן זיך ניט אָפּגעגעבן אינגאַנצן מיט לערנען, האָבן געוואוסט גוט די תורה און האָבן שטענדיק געקלערט וועגן אמונה-זאַכן. דערפאַר פלעגט מען אין יענער צייט שרייבן על פּי רוב רעליגיעזע ספרים. נאָר אויך ביכער מיט אַן אַנדער אינהאַלט זיינען אין יענער צייט געשריבן געוואָרן. די מלחמה פאַרן גלויבן און פאַר דער פרייהייט האָט איבערגעלאָזן אַ טיפן רושם אין דער נשמה פון יידן. דערפאַר האָבן זיך באַוויזן מענטשן, וואָס האָבן געוואָלט באַשרייבן אָט די אַלע געשעהענישן, וואָס אַ סך האָבן זיי געזעהן מיט זייערע אויגן. אין דער צייט פון די ערשטע מלכים פון הויז חשמונאים איז אָנגעשריבן געוואָרן דער ערשטער ספר „מכבים" אָדער „חשמונאים", וואו עס זיינען באַשריבן די גבורות פון מתתיהו חשמונאי און זיינע זין.

יידן פלעגן נאָך אַליין שרייבן אויף מגילות פון פּאַפּירוס. אין גאַנץ מלכות-יהודה פלעגן זיין נאָר צו עטלעכע קאָפּיעס פון איטלעכן ספר, און ס'פלעגט

טרעפן, אז אין משך פון דער צייט פלעגן יענע ביכער, וואס מען האט זיי נית געהאלטן פאר הייליק, פארלוירן גיין. אזוי איז אויך פארלוירן געגאנגען דער ספר „השמונאים". נאר צום גליק, איז ער פריער געווארן איבערגעזעצט אויף גריכיש. און די גריכישע איבערזעצונג איז געבליבן ביזן היינטיקן טאג. אן אנדער ספר אבער, די כראניק פונם נשיא יוחנן הורקנוס, איז אינגאנצן נית געבליבן; אז אזא בוך איז געווען אנגעשריבן, ווייסן מיר נאר דערפון, וואס עס ווערט דערמאנט אין ספר „חשמונאים".

חוץ היסטארישע ביכער, זיינען אין דער צייט פון די חשמונאים אנגעשריבן געווארן מעשה-ביכער, וואו עס ווערן דערציילט פארשיידענע מעשיות פון דער צייט פון קאמף פארן גלויבן. זייער שיין איז אנגעשריבן די מעשה „יהודית", וואס איז אויך נאר געבליבן אין גריכיש. דער מחבר פון דער מעשה איז נית אויסן געווען צו דערציילן א זאך, וואס האט טאקע ממש פאסירט; זיין צוועק איז געווען נאר צו לערנען פרומקייט און גוטע מדות: ער מיט זיך צו באווייזן, אז נאטספארטיקייט לייזט אויס דאס פאלק פון צרות, און אז אין א צייט פון סכנה קומט גאט דעם שטענדיק צו הילף.

אט איז בקיצור דער אינהאלט פון ספר „יהודית". דער אשורישער קריגס-הויפטמאן האלאפערנעס באלעגערט די יידישע שטאט בתול און פארנעמט אלע ברונעמס. אין משך פון 34 טעג טרינקען די באלעגערטע וואסער פון אן אויסגעקאלכטער גרוב. נאר מוף כל סוף לאזט זיך דאס וואסער אויס, און אין שטאט הייבן אן פאלן פארשמאכטע מענטשן אין די גאסן. אויסגעמאטערט פון דארשט, הייבן די איינוואוינערס אן מאנען, מען זאל די שטאט אונטער-געבן. עס האט אויסגעוויזן, אז עס איז געקומען דער סוף, און אין בתול איז דער טרויער געווען גרויס. אין שטאט האט געוואוינט א פרומע אלמנה מיטן נאמען יהודית. זי האט זיך איינגעשטעלט צו ראטעווען די שטאט.

יהודית הויבט צו זיך די עלטסטע פון שטאט, דערציילט זיי וועגן איר באשלוס און בעט ביי זיי ארויסצולאזן זי ביינאכט פון שטאט. „גיי בשלום — זאגן צו איר די עלטסטע — און זאל גאט דיר העלפן, דו זאלסט נעמען נקמה פון אונזערע שונאים". אז די עלטסטע זיינען אוועק, איז יהודית געפאלן אויף איר פנים, האט באשאטן דעם קאפ מיט אש און האט אזוי מתפלל געווען: „גאט פון מיין פאטער, האר פון הימל און ערד, הער צו מיין געבעט; זאל דיין גאנץ פאלק זיך דערוויסן, אז דו ביסט דער מקור פון מאכט, אז דו אליין באשיצט דאס הויז ישראל".

נאך דער תפלה האט יהודית זיך ארומגעוואשן, אויסגעשמירט זיך מיט שמעקנדיקע אוילן, אנגעטאן יום-טובדיקע קליידער, א שלייער אויפן קאפ, סאנדאלן, אויערינגלעך, רינגען, בראנזלעטן און קייטעלעך אויף די פוס. דער-נאך האט זי געגעבן איר דינסט א קרוג בוימל, א לאגל ווין און א זאק מיט גערשטן און מיט ווייצן-ברויט און איז אוועק אינאיינעם מיט איר צום לאגער פון די פיינט.

אז די אשורישע זעלנערס, וואס שטייען אויף דער וואך, האבן אפגע-שטעלט די פרויען, האט יהודית געענטפערט: „איך בין א טאכטער פון יידן,

נאָר איך בין פֿון זיי אַנטלאָפֿן, ווייל זיי זיינען פֿאַרמשפּט צום אונטערגאַנג. פֿירט מיך צו האָלאָפֿערנעסן. איך מוז אים דערציילן דעם אמת“.

האָלאָפֿערנעס האָט דעמאָלט גערוט אויף זיין געלעגער הינטער אַ פֿאָר־פֿאָרנעם פֿאָרהאַנג, וואָס איז געווען באַפּוצט מיט גאָלד און איידל־שטיינער. ער איז באַלד אַרויס צו יהודיתן; פֿאַר אים האָבן באַדינערס געטראָגן ליכט אין זילבערנע לייכטערס. יהודית איז פֿאַר אים געפֿאַלן אויף די קני, און דער קריגס־הויפּטמאַן איז נתפּעל געוואָרן פֿון איר שיינקייט: „זאָג, צוליב וואָס ביסטו געקומען צו אונז?“ האָט האָלאָפֿערנעס אַ פֿרעג געטאָן.

האָט יהודית געענטפֿערט: „דער שווערד קאָן גובֿר זיין מיין פֿאָלק נאָר דעמאָלט, ווען עס זינדיקט, און איצט ברענט נאָטס צאָרן אויף דעם. אויסגעגאַנגען זיינען שפּייז און וואַסער אין שטאָט, און די איינוואוינערס פֿון בתול קלערן אויסצוניצן דעם מעשר — תבֿואה, בוימל, וויין, — וואָס זיי מוזן עס אָפּשיקן צו די כהנים אין ירושלים. ווי נאָר זיי וועלן אויספֿירן זייער פּלאַן, וועלן זיי איבערגעגעבן ווערן אין דיינע הענט, דערפֿאַר מאַכע בין איך אַנטלאָפֿן פֿון שטאָט. ביינאַכט וועל איך אַרויסגיין צום באַרג־שפּאַלט מתפּלל זיין; גאָט וועט מיר געבן צו וויסן, ווען די איינוואוינערס פֿון בתול וועלן זיך פֿאַרזינדיקן, און איך וועל דאָס געבן צו וויסן דיר“.

יהודיתס רייד זיינען האָלאָפֿערנעסן שטאַרק געפֿעלן געוואָרן, און ער האָט געהייסן זיינע לייב־וועכטערס אָפּפֿירן די ייִדישע פֿרוי אין זיין געצעלט, דאָרט זיינען געווען אויסגעשטעלט אין זילבערנע כלים טייערע שפּייזן און געטראַנקען. האָט דער קריגס־הויפּטמאַן געהייסן ברענגען פֿאַר יהודיתן אַ קישן, כּדי זי זאָל אויך עסן מיט אַלעמען אינאיינעם. נאָר די פֿרומע יהודית האָט זיך אָפּגעזאָגט פֿון די געשמאַקע מאכלים, און האָט געבעטן צו געבן איר פֿון יענער שפּייז, וואָס זי האָט געבראַכט מיט זיך.

ביז האַלבע נאַכט איז יהודית געשלאָפֿן אין געצעלט, וואָס מען האָט איר אָפּגעגעבן. דערנאָך איז זי אויפֿגעשטאַנען און איז מיט האָלאָפֿערנעסעס ערלויבעניש אַוועק מיט איר דינסט צום באַרג־שפּאַלט מתפּלל זיין. אַזוי זיינען אַוועק דריי טעג. אויפֿן פֿערטן טאָג האָט דער קריגס־הויפּטמאַן געמאַכט אַ סעודה און געשיקט רופֿן יהודיתן. אַז זי איז געקומען האָט ער זיך שטאַרק דערפֿרייט; ער האָט אַ סך געטרונקען, און די סעודה האָט זיך פֿאַרצויגן ביז טיף אין דער נאַכט אַריין. צולעצט זיינען אַלע געסט אַוועק, און געבליבן זיינען נאָר יהודית מיט האָלאָפֿערנעסן. דער קריגס־הויפּטמאַן איז געווען אַזוי שיכּור, אַז ער איז אַנטשלאָפֿן געוואָרן אויף זיין געלעגער. דעמאָלט האָט יהודית אַרויסגעצויגן זיין שווערד און אים אַראָפּגעהאַקט דעם קאָפּ.

אַראָפּגעלאָזן דעם פֿאָרהאַנג, איז יהודית אַרויס פֿון געצעלט, אַ בערגעגעבן דער דינסט, וואָס האָט געוואַרט אויף איר, האָלאָפֿערנעסעס קאָפּ, און בײדע זיינען זיי אַוועק פֿון אַשורישן לאַגער. די וואַך־זעלנערס האָבן זיי דורכגעלאָזט אָן שטערונג, ווייל אַלע נאַכט פֿלעגן זיי גיין מתפּלל זיין צום באַרג־שפּאַלט. די וואַך־זעלנערס האָבן נאָר ניט חושד געווען, אַז דאָס מאָל גייט יהודית ניט צום באַרג־שפּאַלט, נאָר צו זיך אַהיים.

אַז אין אַשורישן חיל איז מען געוואויר געוואָרן פֿון האָלאָפֿערנעסעס טויט,

איז געוואָרן צווישן די יעלנערס אַ גרויסע פּאַרטײַמלעניש, און זיי זײַנען זיך צעלאָפֿן. אַזוי איז די יידישע שטאַט איסגעלייזט געוואָרן פון אומגליק.

פרושים און צדוקים. אין משך פון דער צײַט זײַנען אויסגעוואַקסן בײַ יידן פאַרשידענע כיתות אין פאַרטייען, וואָס איטלעכע פון זיי האָט געהאַט אַן אַנדער מיינונג וועגן דעם, ווי אַזוי די יידישע מלוכה זאָל רעגירט ווערן, וואָסערע געזעצן עס זאָלן ווערן אַרויסגעגעבן אין ווי אַזוי איטלעכער ייד דאַרף זיך אויפפירן. די גרעסטע כיתות זײַנען געווען צוויי: די פרושים אין די צדוקים. די פרושים זײַנען געשטאַנען, פונקט ווי די אַמאָליקע חכמים, פאַרן אַלטן, פרום-פאַרצײַטיקן לעבנשטייגער. זיי זײַנען ניט נתפעל געוואָרן פון די נצחונות פון די יידישע מלכים, פון דער פאַרגרעסערונג פון דער יידישער מלוכה; זייער איינציקע דאגה איז געווען אָפּצוהיטן די ריינקייט פון דער יידישער אמונה. די פרושים האָבן אויפגעפּאַסט, אַז דאָס פאָלק זאָל ניט אָננעמען קיין פרעמדע מנהגים, און אַז עס זאָל זיך פירן אין אַלץ לויט די חוקים פון דער תורה. זיי זײַנען אויך געווען אָפּצוזונדערן די יידן פון די געצנדינערס, דערפאַר טאַקע האָט מען זיי אַ נאָמען געגעבן פרושים, דאָס איז טײַטש אָפּגעזונדערטע, אָפּגעשיידטע.

צווישן די פרושים זײַנען געווען אַ סך סופרים, וואָס האָבן גוט געוואוסט די תורה אין אַנדערע הייליקע ספרים און אויך אַלע אַלטע יידישע מנהגים. אַלע די דאָזיקע געלערנטע האָבן געפאָדערט, אַז עס זאָלן שטרענג אָפּגעהיט ווערן די חוקים פון דער תורה און אַלע אַלטע מנהגים. די פרושים זײַנען ניט שטאַרק צופרידן געווען מיט די חשמונאים, וואָס האָבן צו פיל מלחמות געפירט און ניט גענוג געזאָרגט פאַר דער יידישער אמונה. אָט די אומצופרידנקייט האָט זיך געלאָזט מערקן שוין בײַם צווייטן נשיא, בײַ יוחנן הורקנוסן.

איין מאָל איז געווען אַ מאָלצײַט בײַם נשיא, און אויך פרושים זײַנען געווען אײַנגעלאַדן. האָט הורקנוס אַ פרעג געטאָן בײַ זיי, צי האָט ער ווען עס איז עובר געווען אויף די חוקים פון דער תורה. אַלע האָבן גענומען לויבן דעם נשיא. נאָר איינער פון די געסט, דער פרושי אלעזר בן דנאי, האָט געענטפערט: „אויב דו ווילסט זײַן טאַקע פרום, גיב איבער די כהונה גדולה אַן אַנדערן". דער נשיא האָט דעריבער שטאַרק פאַראיבל געהאַט און געפאָדערט, אַז די פרושים זאָלן אַליין באַשטימען, וואָס פאַר אַ שטראָף עס קומט אלעזרן דערפאַר, וואָס ער האָט אים באַליידיקט. די פרושים האָבן אים פאַרמשפט ניט צו טויט-שטראָף, נאָר צו מלקות און תפיסה. הורקנוס האָט געהאַלטן, אַז דער פסק איז אַ צו מילדער, און איז נאָך מער אין כעס געוואָרן. בײַ אים איז געבליבן, אַז אַלע פרושים זײַנען איינשטימיק מיט אלעזרן, און דערפאַר האָט ער זיי דערווײַטערט פון זיך און אָפּגעזאָגט זיי פון אַלע רעגירונגס-שטעלעס.

זינט יענער צײַט האָבן פאַרנומען דעם הויפּט-אָרט אין דער מלוכה די צדוקים. אין אַזוי איז אויך געווען אין דער צײַט פון קיניג אַריסטובול I, בראש פון אָט דער כיתה זײַנען געשטאַנען די אוראייניקלעך פון כהן-גדול צדוק, דערפאַר טאַקע האָט מען אַלע זייערע אָנהענגערס אָנגערופן צדוקים. צווישן די צדוקים זײַנען געווען אַ סך געבילדעטע לײַט. זיי האָבן פאַרנומען

די העכסטע שטעלעס אין דער מלוכה. זיי זײַנען געווען קריגס־היפּטלײַט, קאָ־מאַנדאַנטן פֿון פֿעסטונגען, מיטגלידער פֿון סנהדרין און כּהנים.

אַ סך צדוקים האָבן געהערט צו די אַמאָליקע ירושלימער מיוחסים, און זייערע עלטער־זיידעס זײַנען געווען פֿײַערדיקע העלעניסטן. די צדוקים אָבער זײַנען געווען קעגן דער העלעניזירונג פֿון ייִדן, קעגן דעם, אַז די ייִדן זאָלן איבערנעמען די גריכישע שפּראַך און די גריכישע מנהגים. זיי האָבן טײַער געהאַלטן די תּורה און זיך געפֿירט שטענדיק לויט אירע חוקים. נאָר ווײַבאַלד אַז זיי האָבן פֿאַרנומען מיליטערישע שטעלעס און גענומען אַן אָנטייל אין דער רעגירונג פֿון דער ייִדישער מלוכה, איז זיי אָפֿטמאָל אויסגעקומען זיך באַגע־גענען מיט די רעגירערס פֿון שכנישע פֿעלקער. זיי פֿלעגן אָפֿטמאָל האָבן אויפֿטראָגן מיט די געצנדינערס, שליסן מיט זיי בונדן און האָבן ניט געקאָנט זיך אָפּזונדערן פֿון די הײדנישע פֿעלקער. אין סווײַזט אויס, אַז די צדוקים האָבן דאָס אַפֿילו ניט געהאַלטן פֿאַר נייטיק: זיי זײַנען געווען גרייט צו לערנען בײַ די שכנים, אַבי דערפֿון זאָל אַרויסקומען אַ טובֿה פֿאַר דער מלוכה.

הגם צווישן די צדוקים זײַנען געווען אַ סך כּהנים, פֿונדעסטוועגן פֿלעגן זיי אָפֿטמאָל מער קלערן וועגן וועלטלעכע זאַכן, אײדער וועגן דער אמונה. זיי פֿלעגן אַמאָל שפּעטן פֿון די פּרושים, וואָס זײַנען צופֿיל פֿרום. אַשטייגער, די פּרושים האָבן געהאַלטן, אַז מען מוז טובֿל זײַן די כּלים פֿון בית־המקדש, בכדי זיי צו כּשרן. האָבן די צדוקים געחוזקט: „באַלד וועלן די פּרושים טובֿל זײַן די זון־ראָד" (ראו פּרושים טובֿלים גלגל חמה).

דערפֿאַר האָבן די פּרושים פֿײַנט געהאַט די צדוקים. אין דער צײַט פֿון יוחנן הורקנוס און פֿון אַריסטובול I האָבן די פּרושים פֿאָרט נאָך ווי עס איז אײַנגעלעבט זיך מיט די חשמונאים און מיט די צדוקים, וואָס האָבן רעגירט איבערן לאַנד. דערפֿאַר אָבער אין דער צײַט פֿון אַריסטובולס ברודער, דעם קיניג אַלכּסנדר ינאַי, זײַנען די פּרושים אײַפֿגעשטאַנען קעגן די פֿאַראָנדיקעס, וואָס האָבן זיך אײַנגעשטעלט אין מלכות־יהודה, און עס האָט זיך ווידער אָנגע־הויבן אַן אינעווייניקסטער ברודער־קריג.

קיניג אַלכּסנדר ינאַי (103—76). קיניג אַריסטובול האָט קײן קינדער ניט געהאַט. האָט די קיניגין שלומית אַלכּסנדרה באַפֿרײַט פֿון תּפֿיסה דעם קיניגס ברידער און האָט חתונה געהאַט מיטן עלטערן פֿון זיי, יוחנן אָדער ינאַי. ער איז דאָס איצט געוואָרן קיניג פֿון יהודה. פּונקט ווי זײַן פֿאָטער און זײַן ברודער, האָט ינאַי מוסיף געווען צו זײַן נאָמען דעם גריכישן נאָמען אַלכּסנדר.

אַלכּסנדר ינאַי האָט זיך ווינציק אונטערשיידט פֿון אַנדערע אַזיאַטישע מושלים — זײַנע געדאַנקען זײַנען געווען אינגאַנצן אַרײַנגעטאָן אין קריגס־פּלענער, און כּמעט די גאַנצע צײַט פֿון זײַן קיניגן האָט ער פֿאַרבראַכט אין מלחמות. ער האָט געהאַט אַ גוט געלערנטן און באַוואָפֿנטן חיל און פֿלעגט אָנפֿאַלן כּסדר אויף די שכנים פֿון מזרח און מערבֿ, פֿון צפֿון און דרום און אָפֿט־מאָל אָפּהאַלטן גרויסע נצחונות. נאָר מחמת די מלחמות זײַנען די אינטערעסן פֿון דער רעליגיע אַלץ מער אָפּגערוקט געוואָרן אָן אַ זײַט. אמת, אַלכּסנדר ינאַי פֿלעגט, פּונקט ווי די פֿריערדיקע חשמונאים, צווינגען די אײַנוואוינערס פֿון

די אײַנגענומענע שטעט זיך מגייר צו זײַן; נאָר ער גופֿא איז אויך ניט ווײַט געווען פֿון העלעניזם. אַ סימן האָבן מיר, וואָס אויף די מטבעות, וואָס ער האָט געגאָסן, האָט ער דער ערשטער אָנגעהויבן שרײַבן זײַן נאָמען ניט נאָר אויף העברעאיש, נאָר אויך אויף גריכיש.

דאָס יידישע פֿאָלק איז ניט געווען צופֿרידן מיט די שטענדיקע מלחמות. אויסהאַלטן דעם שטענדיקן חיל האָט זייער טײַער געקאָסט, די הוצאות פֿון לאַנד זײַנען אַלץ געוואַקסן, עס זײַנען אויך גרעסער געוואָרן די אָפּצאָלונגען. חוץ דעם, פֿלעגן אין די שלאַכטן נעמען אַן אָנטייל ניט נאָר געדונגענע פֿרעמדע זעלנערס, נאָר יידן אויך, און אַ סך פֿון זיי זײַנען דערהרגעט געוואָרן.

דערצו איז צוגעקומען נאָך וואָס. ניט געקוקט אויף די שטענדיקע מלחמות, וואָס ער האָט געפֿירט, איז אַלכּסנדר ינאי נאָך אַלץ געבליבן כּהן־גדול. אין די גרויסע ימים־טובים פֿלעגט ער קומען אין בית־המקדש אַרײַן און טאָן דאָרט די עבֿודה. אַז עס פֿלעגט שטיין בײַם מזבח אַזאַ כּהן־גדול, וואָס זײַן אמתער אָרט איז גאָר דאָס שלאַכטפֿעלד, האָט דאָס פֿאָלק געפֿילט אַ באַליידיקונג פֿון זײַן גלויבן. אַ סך האָבן אײַנגעפֿונען, אַז אַלכּסנדר ינאי, וואָס פֿאַרגיסט אַזוי פֿיל מענטשלעך בלוט, פּאַסט ניט פֿאַר אַ כּהן־גדול, און עס שטייט ניט אָן, ער זאָל שטיין בײַם מזבח און אָפּריכטן די עבֿודה. באַזונדערס שטאַרק זײַנען אַרויסגעטראָטן קעגן אים די פּרושים, און זיי האָבן געבראַכט אַזוי ווײַט, אַז אין 8־טן יאָר פֿון אַלכּסנדרס קיניגן איז אין ירושלים אויסגעבראָכן קעגן אים אַן אויפֿשטאַנד.

געשעהן איז דאָס אַזוי, אין סוכּות פֿון יאָר 95 איז אַלכּסנדר ינאי געקומען אין בית־המקדש אַרײַן, בּכדי דאָרט צו ברענגען אַ קרבן. ווי נאָר ער איז צוגעגאַנגען צום מזבח, האָט דאָס פֿאָלק, וואָס האָט געהאַלטן אין די הענט לולבים מיט אתרוגים, אָנגעהויבן וואַרפֿן אויף אים אתרוגים און שרײַען, ער זאָל אַוועקגיין פֿון מזבח. איז דער קיניג שטאַרק אין כּעס געוואָרן, האָט געשיקט זײַנע געדונגענע זעלנערס. וואָס האָבן דאָרט גופֿא אין בית־המקדש אויסגעקוילעט 6000 יידן. בּכדי צו זײַן פֿאַרהיט אויף ווײַטער קעגן אַזעלכע באַליידיקונגען מצד דעם „המון“, האָט אַלכּסנדר געהייסן אַרומצאַמען אין בית־המקדש אַ גרויסן פּלאַץ אַרום מזבח, וואָס אַהין האָט מען אַרײַנגעלאָזט נאָר כּהנים.

באַלד נאָכדעם איז דער קיניג אַוועק אויף מלחמה. דאָסמאָל האָט אַלכּסנדר ניט געהאַט קיין הצלחה: זײַן חיל איז געוואָרן צעקלאַפּט, און ער גופֿא האָט זיך אַרויסגעריסן קוים מיטן לעבן. איז ער געשווינד אַוועק קיין ירושלים, נאָר דאָרט האָט ער געהאַט אַ שלעכטן קבלת פּנים. ווידער אַמאָל האָט זיך אָנגעהויבן אַ בּרידער־קריג, וואָס האָט זיך געצויגן 6 יאָר, פֿון יאָר 94 ביז 88.

אויף אַלכּסנדרס צד זײַנען געשטאַנען די צדוקים, נאָר קעגן אים זײַנען געווען די פּרושים און כּמעט דאָס גאַנצע פֿאָלק מיט זיי. באַלד איז אַלכּסנדר ינאיס מצב געוואָרן אַזוי שלעכט, אַז ער איז געווען געצוואונגען בעטן בײַ די פּרושים שלום. נאָר די פּרושים זײַנען געווען אײַנגעשפּאַרט און האָבן ניט געוואָלט מאַכן קיין שלום. זיי האָבן געטענהט, אַז באַרויִקן וועלן זיי זיך נאָר, ווען דער קיניג וועט שטאַרבן.

די פּרושים האָבן אויסגעוויזן, אַז אַלכּסנדרס ינאיס רעגירונג ברענגט אַזוי פיל שאָדן דעם יידישן פאָלק, אַז זיי האָבן אַפילו געפּועלט ביי זיך צו בעטן הילף ביי די סירער קעגן איינענעם קיניג. ניט ווייט פון שכם איז פאָרגעקומען אַ שלאַכט, וואו יידן בחברותא מיט זייערע אַמאָליקע שונאים האָבן זיך גע־שלאָגן מיט יידן. דער קיניג איז געוואָרן באַזיגט און איז געווען געצוואונגען צו אַנטלויפן צווישן די בערג. נאָר דאָ האָבן אַ סך יידן אָנגעהויבן פאַרשטיין, אַז די שנאה צו אַלכּסנדר ינאי האָט זיי פאַרפירט צו ווייט, אַז אויב די סירער וועלן אָפּהאַלטן ווייטער נצחונות, קאָן זיין אַ סכנה, אַז זיי זאָלן פאַרכאַפּן די איבערהערשאַפט איבער מלכות־יהודה. בכדי איינצוהיטן די פרייהייט פון מלכות־יהודה, זיינען אַ סך יידן איבער אויפן קיניגס צד.

אין גיכן איז דער סירישער חיל אַוועק פון לאַנד יהודה. די אינערלעכסטע מלחמה האָט אָבער נאָך געדויערט. נאָר אַלכּסנדר האָט אָנגעהויבן גובר זיין, און די אָנפירערס פון דער מרידה האָבן זיך געמוזט באַהאַלטן אין דער שטאָט בית־ל. דער קיניג האָט די שטאָט איינגענומען, פאַרנומען 400 פון די חשובסטע פּרושים און אָפּגעשיקט זיי קיין ירושלים. דאָרט האָט מען פאַר זייערע אויגן געטויט זייערע ווייבער און קינדער, דערנאָך האָט מען זיי גופא אויפגעהאַנגען אויף קרייצן אין מיטן דעם שטאָט־פּלאַץ.

די דאָזיקע רציחה האָט אָנגעיאָגט אַזאַ מורא אויפן פאָלק, אַז אַ סך זיינען בשתיקה אַנטלאָפן פון מלכות־יהודה און זיינען געבליבן אין דער פרעמד ביזן קיניגס טויט. אַלכּסנדר ינאי האָט געקיניגט נאָך 12 יאָר; נאָר קיינער האָט זיך ניט איינגעשטעלט אויפצושטיין קעגן אים. פאַר דער אכזריות וואָס דער קיניג האָט אַרויסגעוויזן ביים איינשטעלן די מרידה, האָט מען אים געגעבן דעם צונאָמען טראַקידעס, דאָס איז טייטש תליון.

קיניגין שלומית־אַלכּסנדרה (76 — 67) אַלכּסנדר ינאי האָט געהאַט צוויי זין, הורקנוס און אַריסטובול. לויט דעם מנהג, וואָס איז געווען איינגע־שטעלט, האָט באַדאַרפט אים ירשענען דער עלטסטער זון. נאָר פאַרן טויט האָט דער קיניג אָפּגעזאָגט אין דער צוואה זיין קיניגלעכע קרוין דער מלכּה.

אַלכּסנדר איז געשטאָרבן בעת דער באַלאַגערונג פון אַ פעסטונג אין עבר־הירדן. די קיניגין איז דאָרט אויך געווען. ווי נאָר דער קיניג איז געשטאָרבן האָט זי איבערגענומען די רעגירונג און האָט באַלד אַרויסגעוויזן פיל מוט. זי האָט דעם חיל ניט אויסגעזאָגט, אַז דער קיניג איז געשטאָרבן, און האָט ווייטער געפירט די באַלאַגערונג, ביז זי האָט איינגענומען די פעסטונג. דערנאָך איז שלומית אַוועק קיין ירושלים, און דאָרט האָט מען דעם קיניגס גוף מקבר געווען מיטן געהעריקן פּאַראַד.

נאָכדעם ווי די קיניגין האָט מקבר געווען דעם מאַן, האָט זי באַשטימט איר עלטסטן זון הורקנוסן פאַר אַ כהן־גדול. אַזוי איז מקוים געוואָרן דאָס, וואָס די פּרושים האָבן געוואָלט, אַז די כהונה גדולה זאָל ווערן אָפּגעטיילט פון דער מלוכה. דאָס איז געוואָרן ממילא פון זיך, ווייל אַ פרוי האָט ניט געקאָנט זיין קיין כהן־גדול. שלומית אַלכּסנדרה האָט זיך בכלל ניט געקריגט מיט די פּרושים אַזוי ווי איר מאַן. פאַרקערט, נאָך בעת איר מאַן האָט געלעבט, איז זי געווען מיט זיי גוטפריינד און פלעגט זיי באַשיצן. איצטער,

אז זי האט בחוש געזעהן, וואס פאר א צרות אלכסנדר האט געהאט, ווייל ער האט געפירט מחלוקתן מיט די פרושים, האט זי באשלאסן צו לעבן מיט זיי בשלום. באלד זיינען די פרושים שוין ווידער געזעסן אין סנהדרין און האבן פארנומען די העכסטע רעגירונגס־שטעלעס, און די צדוקים האבן אנגעהויבן צו ווערן ארויסגעשטופט.

נאכדעם ווי די פרושים האבן ארייננענומען די ממשלה אין זייערע הענט, האבן זיי אנגעהויבן זיך אפרעכענען מיט די צדוקים פאר די פריערדיקע עולות. איינציקע מקורבים פון אלכסנדר ינאי זיינען אפילו געווארן פארמשפט צום טויט. דער מצב פון די צדוקים איז אלץ געווארן ערגער. לא די וואס זיי האבן אנגעווארן די השפעה, נאר זיי האבן נאך געמוזט כסדר ציטערן פאר זייער לעבן. דעריבער זיינען איין מאל די חשובסטע צווישן די צדוקים אינאיינעם מיטן יינגסטן בן־מלך אריסטובולן געקומען אין פאלאץ אריין צו דער קיניגין שלומית. אריסטובול האט זיך באקלאגט איף די מעשים פון די פרושים. די צדוקים ווידער האבן דערמאנט דער קיניגין, ווי וויים געטריי זיי זיינען געווען דעם פארשטארבענעם קיניג, און האבן מיט טרערן זי געבעטן צו באשיצן זיי קעגן די רדיפות פון די פרושים. נערירט פון די בקשות פון די צדוקים, האט די קיניגין סוף כל סוף אוועקגעגעבן אין זייער רשות צו היטן דיי יידישע פעסטונגען.

נאר פארט זיינען די פרושים געבליבן די בעל־דעהס אין דער מלוכה און האבן פארנומען די בעסטע רעגירונגס־שטעלעס. מחמת דעם איז די צייט פון שלומית־אלכסנדרה געווען א רואיקע. ס׳זיינען דעמאלט נישט געווען נישט קיין מהומות, נישט קיין בלוט־פארגיסונגען, און דאס יידישע פאלק האט געקאנט בשלום זיך פארנעמען מיט זיין ארבעט.

נאך אלכסנדר ינאים שטורמישער רעגירונג האט די צייט פון שלומית־אלכסנדרה אויסגעזען באזונדערס רואיק און גליקלעך. באזונדערס שטארק האבן די פרושים געליבט די קיניגין. עס ווערט דערציילט, אז מחמת דער קיניגינס פרומקייט פלעגן אין איר צייט גיין רעגנס פרייטאג צו־נאכט, ווען איף די פעלדער איז קיין ארבעט נישט געווען, און אז די ווייצן־קערנער זיינען געווען די גרויס ווי ניס, און די גערשטן־קערנער — ווי איילבירטן.

נאר נישט אלע יידן זיינען געווען צופרידן מיט די פאראנדקעס, וואס די פרושים האבן איינגעשטעלט. די קיניגין האט קיים באוויזן צוצומאכן די אויגן האט זיך אין מלכות־יהודה אנגעהויבן א ברודער־קריג.

קיניג אריסטובול II (67—63. נאכן טויט פון דער קיניגין שלומית אלכסנדרה, איז געווארן געקרוינט פאר א קיניג איר עלטסטער זון, הורקנוס II. נאר ער האט געקיניגט סך הכל דריי חדשים. הורקנוס האט זיך נישט אויסגעצייכנט נישט מיט קיין קלוגשאפט, נישט מיט קיין גבורהשאפט; זיין יינגערער ברודער אבער איז געווען פונקט אזא רידעוודיקער און קריגערישער מענטש, ווי זיין פאטער. ער האט שוין לאנג געחלומט וועגן דעם, ווי אזוי צו קומען צו דער קיניגלעכער ממשלה. נאך בעת זיין מוטער האט געלעבט, האט ער געקלערט עובר צו זיין איפן אלטן מנהג און פארכאפן די קרוין, אנשטאט זיין ברודער. צוביסלעכווייז האט ער זיך געגרייט אויסצופירן אט דעם פלאן.

די צדוקים זײַנען שטענדיק געווען גוטע פֿרײַנט מיט אַריסטאָבולן: אין שווערע צײַטן פֿלעגן זיי שטענדיק אָנקומען צו זײַן הילף. דעריבער האָט אַריסטאָבול געקאָנט רעכענען, אַז זיי וועלן איצט אויך קומען צו הילף אין זײַן איפטו. זײַן חשבון איז טאַקע געווען ריכטיק. די צדוקים האָבן די גאַנצע צײַט פֿאַרנומען הויכע שטעלעס בײַם חיל. כמעט אַלע קאָמאַנדאַנטן פֿון די יידישע פֿעסטונגען זײַנען געווען צדוקים, און זיי אַלע זײַנען תּיכּף איבער אויף אַריסטאָבולס צד. פֿון די גאַרניזאָנען האָט אַריסטאָבול צונויפֿגעקליבן אַ גאַנץ היפּשן חיל און האָט זיך מיט אים געלאָזט גיין קיין ירושלים.

קיניג הורקנוס איז אַרויס אַנטקעגן זײַן ברודער, און בײַ יריחו איז פֿאָרגעקומען אַ שלאַכט, וואָס האָט זיך געענדיקט מיט אַריסטאָבולס נצחון. הורקנוס איז אַנטלאָפֿן געוואָרן קיין ירושלים. אַריסטאָבול איז אַוועק נאָך אים און האָט אים געצוואונגען אָפּצוטרעטן אים דעם קיניגלעכן טרון. אין בית-המקדש האָבן זיך ביידע ברידער באַגעגנט און געמאַכט שלום צווישן זיך. זיי האָבן געגעבן איינער דעם אַנדערן די האַנט, זיך אַרומגענומען און געשוואָרן צו פֿאַרגעסן די פֿריערדיקע פֿײַנדשאַפֿט. אַזוי איז אַריסטאָבול געוואָרן קיניג און הורקנוס כּהן-גדול.

הורקנוס גופֿא איז טאַקע געווען צופֿרידן מיט זײַן מצב און איז געווען גרייט מיט אַן אמת מקיים צו זײַן די שבֿועה. נאָר ניט צופֿרידן זײַנען געווען דערמיט די פּרושים, וואָס האָבן געהאַט די גאַנצע מאַכט און ווירדע הענט, בעת הורקנוס איז געווען קיניג, און איצט האָבן זיי געמוזט אָפּטרעטן. נאָך מער ניט צופֿרידן איז געווען הורקנוסעס גוטער פֿרײַנד אַנטיפּטר, וואָס אים האָט דער געוועזענער קיניג געטרויט מער פֿון אַלעמען.

אַנטיפּטר האָט געשטאַמט פֿון די אדומים, וואָס יוחנן הורקנוס האָט זיי אונטערטעניק געמאַכט און געצוואונגען זיך מגייר צו זײַן. אַנטיפּטרס פֿאָטער האָט זיך דעמאָלט מגייר געווען און איז געוואָרן פֿאַרוואַלטער איבערן לאַנד אדום. בעת הורקנוס האָט געקיניגט, האָט אַנטיפּטר געהאַט די גרעסטע דעה אין מלכות יהודה, ווײַל דער קיניג האָט אין אַלצדינג אים געפֿאָלגט. איצט, אַז אַריסטאָבול איז געוואָרן קיניג, האָט ער אָנגעוואָרן די גאַנצע דעה. דאָס האָט אַנטיפּטרן שטאַרק פֿאַרדראָסן, און ער האָט אָנגעהויבן צורייצן הורקנוסן אַז ער זאָל זעהן קומען צו זײַן רעכט און ווידער פֿאַרנעמען דעם קיניגלעכן טרון. בכדי בעסער צו ווירקן אויפֿן געוועזענעם קיניג, האָט ער גענומען אים אײַנשרעקן, אַז אַריסטאָבול טראַכט וועגן דעם, ווי אַזוי פּטור צו ווערן פֿון אים אינגאַנצן, אַז ער וועט זיך ניט באַרואיקן, ביז ער וועט אים סוף כּל סוף הרגענען. אַ צײַט לאַנג האָט הורקנוס זיך ניט געלאָזט אײַנריידן; נאָר סוף כּל סוף האָט ער פֿאָרט געפֿאָלגט אַנטיפּטרן, און צווישן די ברידער האָט זיך ווידער אָנגעהויבן אַ מלחמה.

די רוימער נעמען איין מלכות יהודה. אין יענער צײַט האָבן זיך געפֿונען אין סיריע הימישע חילות. די רוימער האָבן שוין געהאַט דעמאָלט אײַנגענומען גריכנלאַנד און האָבן געהאַלטן אין אײַננעמען איין אַזיאַטישע מלוכה נאָך דער אַנדערער. פֿריער אָדער שפּעטער האָבן זיי געמוזט דערגיין אויך צו מלכות יהודה. נאָר דער ברודער-קריג, וואָס האָט איצט אויסגעבראָכן, האָט פֿאַרגיכערט דעם סוף פֿון דער יידישער מלוכה. אויסגעמאַטערט פֿון צווי-

יאָריקן קריג, זײַנען בײדע ברידער, הורקנוס און אַריסטאָבול, אין יאָר 63 גע־קומען צום רוימישן קריגס־הויפּטמאַן פּומפּיוסן און האָבן אים געבעטן, ער זאָל משפּטן צװישן זײ און פּסקענען, װער עס זאָל זײַן קיניג. בכדי אײַנצונעמען פּומפּיוסן פֿאַר זיך, האָט אַריסטאָבול אים געשיקט אַ מתנה אַ קינציג געאַרבעטן װײַנשטאָק, געמאַכט פֿון גין־גאָלד. נאָר פּומפּיוס האָט געקוקט נאָר אויף דעם, װי אַזוי עס איז בעסער פֿאַר דער רוימישער מלוכה, און ער האָט באַלד פֿאַר־שטאַנען, אַז די מלחמה צװישן די ברידער װעט אים נאָר גרינגער מאַכן אײַנ־צונעמען דאָס לאַנד יהודה. דעריבער האָט ער אויסגעהערט אַריסטאָבולס און הורקנוסעס טענות און האָט זײ קײן באַשטימטע תשובה ניט געגעבן. ער האָט זײ נאָר געהײסן װאַרטן, ביז ער װעט קומען צוריק פֿון מלחמה, און דעמאָלט װעט ער פּסקענען, װער פֿון זײ איז גערעכט.

אַז אַריסטאָבול האָט אויסגעהערט פּומפּיוסעס ענטפֿער, איז אים באַלד קלאָר געװאָרן זײַן שלעכטער מיין. איצט האָט ער פֿאַרשטאַנען, אַז ער האָט ניט װאָס צו װאַרטן אויף די רוימערס הילף, און אַז פּומפּיוס האָט בדעה אויס־צונוצן די מחלוקת צװישן די ברידער, בכדי אונטערטעניק צו מאַכן דאָס לאַנד יהודה אונטער דער רוימישער ממשלה. היות װי אַריסטאָבול האָט ניט גע־װאָלט זיך אונטערגעבן, איז ער באַלד בשתיקה אַװעק פֿון לאַגער אַהײם, בכדי זיך צוצוגרײטן צו מלחמה. נאָר פּומפּיוס האָט זיך געלאָזט גײן נאָך אים און האָט געפֿאָדערט, אַז אַריסטאָבול זאָל אים איבערגעבן אַלע ייִדישע פֿעסטונגען.

שװער איז דעם קיניג געװען צו באַפֿרידיקן פּומפּיוסעס פֿאָדערונג. נאָר ער האָט קײן ברירה ניט געהאַט. דער רוימישער קריגס־הויפּטמאַן האָט געהאַט אַ שטאַרקן חיל, װאָס האָט גרינג געקאָנט אײַננעמען די קלײנע ייִדישע מלוכה. דעריבער האָט אַריסטאָבול געמוזט נאָכגעבן. פֿונדעסטװעגן האָט ער נאָך ניט אָנגעװאָרן די האָפֿענונג, אַז ער װעט קאָנען זיך אַרויסראַטעװען. ער איז אַװעק קײן ירושלים און גענומען קלײַבן אַ חיל. נאָר פּומפּיוס האָט פֿאַרשטאַנען זײַן מיין און איז תיכף אַװעק נאָך אים קײן ירושלים.

אַז דער קיניג איז געװאָר געװאָרן, אַז דער רוימישער חיל דערנענטערט זיך, איז ער שטאַרק אַראָפּגעפֿאַלן בײַ זיך. ער איז געקומען צו פּומפּיוסן און אים צוגעזאָגט אָפּצוגעבן ירושלים, אויב די רוימער װעלן אָפּשטעלן די מלחמה קעגן מלכות־יהודה. פּומפּיוס איז דערויף מרוצה געװאָרן און האָט פֿאַרהאַלטן בײַ זיך דעם קיניג און זײַנעם אַ קריגס־הויפּטמאַן האָט ער געהײסן פֿאַרנעמען די ייִדישע הויפּטשטאָט. נאָר די אײַנװאױנער פֿון ירושלים האָבן פֿאַרשלאָסן די טױערן, און האָבן ניט געװאָלט אַרײַנלאָזן די רוימער. מחמת דעם האָט פּומפּיוס געהײסן אַרײַנזעצן אַריסטאָבולן אין תּפֿיסה און אַלײן איז ער אַװעק קײן ירושלים.

צװישן דער באַפֿעלקערונג פֿון דער הויפּטשטאָט איז קײן אחדות ניט געװען. דער גרעסטער רוב פֿון פֿאָלק האָט ניט געהאַט אין זיך דעם מוט זיך אַנטקעגנצושטעלן קעגן די רוימער. דעריבער האָבן זײ באַשלאָסן איבערצוגעבן די שטאָט מיטן גוטן װילן און האָבן געעפֿנט די טױערן און אַרײַנגעלאָזן די רוימער. מער ניט אַ קלײנער הײַפֿל פֿון אַריסטאָבולס אָנהענגער האָבן זיך

אײַנגעשטעלט צו פֿירן דעם קאַמף ביזן סוף. זײ זײַנען אַרױף אױפֿן הר־הבית און האָבן זיך געגרײט דאָרט צו פֿאַרטײדיקן זיך.

עס האָט אױסגעװיזן, אַז דעם הר־הבית איז גאָר ניט מעגלעך אײַנצונעמען. פֿון צװײ זײַטן לאָזט זיך דער באַרג אַראָפּ גלײַך װי אַ װאַנט, פֿון דער דריטער זײַט געפֿינט זיך אַ טיפֿער טאָל; די פֿערטע זײַט איז געװען גוט באַפֿעסטיקט מיט גראָבע מױערן און הױכע טורעמס. נאָר דאָס אַלץ האָט ניט געהאָלפֿן: צו גרױס איז געװען דער כח פֿון שונא.

בכדי צו צעשטערן די באַפֿעסטיקונגען, האָט פּאָמפּיוס געהײסן אָנשיטן אַ הױכן װאַל פֿון ערד. ניט גרינג איז דאָס די רױמער אָנגעקומען. די באַלעגערטע האָבן זײ פֿאַרשאָטן מיט אַ האָגל פֿון פֿײַלן. מער ניט אום שבת זײַנען די רױמישע זעלנער געװען זיכער קעגן אָנפֿאַלן און האָבן רואיק געקאָנט טאָן זײער אַרבעט. דעמאָלט האָבן די ייִדן געמעגט נאָר זיך באַשיצן קעגן שונא, אָבער אַלײן אָנפֿאַלן האָבן זײ ניט געטאָרט. די פֿרומקײט פֿון די באַלעגערטע איז געװען גלײַך צו זײער גבֿורה. פֿאַר דער גאַנצער צײַט פֿון דער באַלעגערונג איז די עבֿודה אין בית־המקדש ניט אָפּגעשטעלט געװאָרן, און די כהנים פֿלעגן אַלע טאָג מקריבֿ זײַן די אײַנגעשטעלטע קרבנות.

די רױמער האָבן מיט אײַנגעשפּאַרטקײט געפֿירט װײַטער זײער אַרבעט. װי נאָר דער װאַל האָט דערגרײכט ביז דער געהעריקער הײך, האָבן זײ אױף אים אַװעקגעשטעלט באַלעגערונגס־מאַשינען און גענומען שיסן אױף דער פֿעסטונג מיט גרױסע שטײנער. נאָך אַ באַלעגערונג פֿון דרײַ חדשים האָט זיך זײ אײַנגעגעבן דורכצוברעכן אַ װאַנט און אײנעם פֿון די טורעמס און אַרײַנצודרינגען אין פֿעסטונג. עס האָט זיך דעמאָלט אָנגעהױבן אַ הריגה אָן רחמנות. בכדי ניט אַרײַנצופֿאַלן אין די הענט פֿון די רױמישע זעלנער, פֿלעגן די ייִדן אַראָפּשפּרינגען פֿון די מױערן אָדער אַרײַנװאַרפֿן זיך אין פֿײַער פֿון די אונטערגעצונדענע בנינים.

אַז די רױמער האָבן זיך אַרײַנגעריסן אין בית־המקדש, איז דאָרט אָפּגעריכט געװאָרן די עבֿודה. די זעלנער האָבן זיך אַװעקגעלאָזט אױסקױלען אַלעמען, װעמען, זײ האָבן נאָר געטראָפֿן. נאָר די כהנים זײַנען געבליבן שטײן אױף זײערע ערטער און האָבן װײַטער געטאָן די עבֿודה, ביז זײ זײַנען געפֿאַלן דורכן שװערד פֿון שונא. אױפֿן הר־הבית זײַנען דעמאָלט אומגעקומען טױזנטער ייִדן.

צװישן די ייִדן זײַנען געװען פֿאַרשפּרײט אומגעלומפּערטע קלאַנגען װעגן קדשי־קדשים פֿון בית־המקדש, װאָס אַהין האָבן געמעגט אַרײַנגײן נאָר כהנים־גדולים. פּאָמפּיוס איז געװען טשיקאַװע צו זען, װאָס דאָרט טוט זיך, און ער איז אינאײנעם מיט זײַנע באַגלײטער אַרײַן אין הײליקטום. די ייִדן האָבן דאָס אָנגענומען פֿאַר אַ גרױסער באַלײדיקונג. דאָך די אוצרות פֿון בית־המקדש האָט פּאָמפּיוס ניט אָנגערירט, ער האָט געלאָזט שטײן אױף אָן אָרט אַלע כלים און געהײסן אָפּרײניקן דעם בית־המקדש און װײַטער טאָן דאָרט די עבֿודה, װי געװען.

דער פּועל־יוצא פֿון דעם רױמישן נצחון איז געװען, אַז די ייִדן האָבן אָנגעװאָרן אַלע מדינות, װאָס די חשמונאים האָבן געהאַט אײַנגענומען, און

געמוזט צאָלן צינז די רוימער. אין צוויי יאָר אַרום (61), אַז פּאָמפּיוס איז געקומען צוריק קיין רוים, האָט ער אָפּגעריכט דאָרט אַ טריאומף, און נאָך זיין רייטוואָגן האָט מען געפירט די געפאַנגענע אַזיאַטישע מלכים; צווישן זיי איז אויך געגאַנגען דער קיניג אַריסטאָבול, געשמידט אין קייטן, און מיט אים — זיינער אַ זון און צוויי טעכטער; אַ צווייטער זון זיינער, אַלכּסנדר, האָט באַוויזן צו אַנטלויפן אינטערוועגס.

די צייט ווען די רוימער האָבן געוועלטיקט איבער מלכות-יהודה.

(63 יאָר פאַר דער קריסטל. צייט — 66 יאָר נאָך דער קריסטל. צייט).

די רוימער. אַ צייט לאַנג איז די רוימישע מלוכה באַשטאַנען נאָר פון דער שטאָט רוים מיט די אַרומיקע ישובים. דאָרט האָט געוואוינט אַ פאָלק, וואָס מען האָט זיי גערופן לאַטינער, נאָר שפּעטער, אַז די שטאָט רוים איז געוואָרן די ערשטע שטאָט אין יענעם קאַנט, זיינען זיי אַלע אָנגערופן געוואָרן רוימער.

די שטאָט רוים ליגט אויפן אַפּענינישן האַלב-אינזל. דאָס קלימאַט איז דאָרט שטענדיק וואַרעם, די ערד גיט אַרויס גוטע גערעטענישן, און די הויפּט-אַרבעט פון די איינוואוינער איז געווען צוערשט נאָר ערד-אַרבעט.

כּל זמן די רוימער האָבן געקאָנט ציען זייער חיונה פון דער ערד, האָבן זיי זיך רואיק געאַרבעט און האָבן ניט געהאַט קיין חשק צו פאַרגרעסערן זייער לאַנד. נאָר אין משך פון דער צייט האָבן זיי זיך פאַרמערט, און זיי איז געוואָרן ענג אין די היימישע ערטער. האָבן זיי אָנגעהויבן אָנפאַלן אויף די שכנישע איטאַלישע שבטים. גובר זיין די שכנים איז געווען ניט פון די גרינגע זאַכן. די איטאַלער פלעגן זיך פאַרטיידיקן קעגן די שונאים מיט געווער אין די הענט. נאָר די רוימער פלעגן כּסדר פון דאָס ניי אויף זיי אָנפאַלן. ווי נאָר די אַרבעטן אויף די פעלדער פלעגן זיך ענדיקן, פלעגן זיי זיך צונויפקלייבן און זיך אַוועקלאָזן אויף מלחמה. אַז די אָפּגענומענע תבואה פלעגט זיך אויסלאָזן, פלעגן זיי זיך ווידער אומקערן צו זייערע פעלדער און באַאַרבעטן זיי.

וואָס פון יאָר זיינען די רוימער געוואָרן אַלץ מער געניט אין פירן קריג. אַלץ אָפטער האָבן זיי אָפּגעהאַלטן נצחונות איבער זייערע שכנים און אָפּגענומען זייערע לענדער. אין די איינגענומענע געגנטן פלעגן זיי די פעטסטע חלקים ערד צונעמען פאַר זיך, און נאָר די מאָגערע ערד פלעגן זיי איבערלאָזן ביי די פריערדיקע בעלי-בתים. אַזוי האָבן די היימישע פויערים אין גיכן געהאַט גענוג ערד. נאָר דערווייל האָבן די רוימער זיך שוין געהאַט צוגעוויינט צו פירן מלחמות, און אַזאַ לעבן איז זיי געפעלן געוואָרן. זייער חיל איז געוואָרן אַלץ בעסער, און זיי האָבן אונטערטעניק געמאַכט איין איטאַלישן שבט נאָכן אַנדערן. אין משך פון הונדערט יאָר האָבן די רוימער איינגענומען גאַנץ

מיטל-איטאַליע און דרום-איטאַליע, נאָר דאָס אַלץ איז פֿאַר זיי שוין געווען ווינציק.

זיי האָבן אָנגעהויבן צו נעמען זעלנער אויך פֿון צווישן דער באַפֿעלקערונג פֿון די איינגענומענע מדינות. מחמת דעם האָט זיך ביי זיי אָנגעקליבן אַלץ אַ גרעסערער חיל, און זיי פֿלעגן שוין זיך לאָזן אויף מלחמה אויך אין אַנדערע לענדער. די רוימישע לעגיאָנען האָבן איינגענומען אַ סך שטעט און לענדער, און רוים איז אויסגעוואַקסן צו אַ גרויסער מלוכה, וואָס איר גלייכן איז נאָך ניט געווען.

אין דער גאַנצער רוימישער מלוכה האָבן געקאָנט זאָגן אַ דעה נאָר די געבוירענע רוימער. קיינער פֿון די אונטערטעניקע פֿעלקער איז צו דער רעגירונג ניט צוגעלאָזט געוואָרן. נאָר די רוימישע בירגער, וואָס זייערע זיידעס און עלטער-זיידעס האָבן געוואוינט אין רוים, האָבן געמעגט נעמען אַן אָנטייל אין די פֿאָלקס-פֿאַרזאַמלונגען און קלייבן באַאַמטע און שופֿטים. די ערשטע צייט פֿלעגן זיי אויך די קריגס-הויפּטלייט אויסקלייבן נאָר אויף איין יאָר. שפּעטער אָבער, ווען די רוימער האָבן אָנגעהויבן פֿירן מלחמות אין ווייטע לענדער, און די מלחמות פֿלעגן זיך פֿאַרציען אויף לאַנג, פֿלעגן די קריגס-הויפּטלייט פֿאַרבלייבן אויף זייערע שטעלעס צו עטלעכע יאָר נאָכאַנאַנד.

אַז דער קריגס-הויפּטמאַן פֿלעגט אָפּהאַלטן גרויסע נצחונות און ווערן באַליבט ביים חיל, פֿלעגט דער חיל אים דעמאָלט אָנרופֿן אימפּעראַטאָר; דעמאָלט פֿלעגט ער האָבן אַזאַ גרויסע מאַכט, אַז ער האָט געקאָנט טאָן וואָס אים איז וווילגעפֿעלן, אַפֿילו קעגן רצון פֿון רוימישן פֿאָלק און פֿון דער רעגירונג. אַז דער קריגס-הויפּטמאַן פֿלעגט קומען צוריק קיין רוים נאָך אַ גרויסן נצחון, פֿלעגט מען אים מאַכן אַ פֿריילעכן קבלת-פּנים — אָדער, אויפֿן לשון פֿון די רוימער, אַ טריאומף. אַרומגערינגלט מיט זעלנער, פֿלעגט דער קריגס-הויפּטמאַן דעמאָלט אַריינפֿאָרן אין שטאָט אויף אַ פֿאַרפּוצטן רייטוואָגן, אָנגעטאָן אין אַ פּורפּורמאַנטל מיט אַ גאָלדענעם זוים און מיט אַ קראַנץ פֿון איילבירט-בלעטער אויפֿן קאָפּ. פֿאַר אים פֿלעגט מען טראָגן דעם קריגס-רויב — גאָלד, זילבער, איידל-שטיינער, טייערע חפֿצים, סטאַטועס, בילדער; געווער; נאָך זיין וואָגן פֿלעגן נאָכגיין די געפֿאַנגענע מלכים און שרים.

אין יענער צייט, בעת מלכות-יהודה איז געוואָרן איינגענומען, זיינען שוין די רוימער געווען דאָס מעכטיקסטע פֿאָלק אויף דער ערד. קליין-אַזיע, גריכנלאַנד, עגיפּטן, שפּאַניע און נאָך פֿיל אַנדערע לענדער האָבן זיך געפֿונען אונטער זייער איבערהערשאַפֿט. קיין חידוש ניט, וואָס די רוימער זיינען ביי זיך שטאָלץ געוואָרן און דורכגעדרונגען מיטן געדאַנק, אַז זיי דאַרפֿן איינעמען די גאַנצע וועלט. אַ דאַנק די שטענדיקע נצחונות האָבן זיך די רוימער שטאַרק אומגעביטן. ניט נאָר די רוימישע גדולים, נאָר אַפֿילו די פּויערים זיינען שוין ניט געווען צופֿרידן מיט אַ באַשיידענעם לעבן פֿון אַרבעטער, ווי זייערע עלטער-זיידעס האָבן געפֿירט. דורך די כסדרדיקע מלחמות זיינען די פּויערים אָפּגעריסן געוואָרן פֿון זייער בעל-הבתישקייט און צוגעוווינט געוואָרן צו לעבן פֿון קריגס-רויב. ווען קיין מלחמה איז ניט געווען, האָבן זיי דעמאָלט געוואָלט זיך אויסרוען און אויסברענגען דאָס גרינג פֿאַרדינטע געלט.

אלע אונטערטעניקע פעלקער האבן געצאלט צינז, און די רוימער גופא האבן ניט נייטיק געהאט קיין סך צו ארבעטן: אלע זאכן, וואס זיי האבן באַדארפט, האבן זיי געקאנט קויפן ביי אנדערע פעלקער. פון אלע איינגענומענע לענדער פלעגן זיך אנקלייבן אין רוים רייכטימער אן א שיעור. דער גרעסטער טייל פון די אומגעהויערע גרויסע הכנסות פון דער היימישער מלוכה פלעגט אנקומען צו די רוימישע שרים. חוץ דעם, האבן די רוימישע שרים פאַרמאָגט גרויסע מאיאנטקעס, וואו עס האבן געארבעט טויזנטער קנעכט, צווישן זיי סיריער, גריכן און אנדערע.

מיט זייערע קנעכט זיינען זיך די רוימער באגאנגען פונקט ווי מיט בהמות, וואס גייען צו דער ארבעט. קנעכט האבן געווינטלעך ניט געטאָרט חתונה האבן. זיי האבן געוואוינט אינאיינעם אין קאזארמעס און צו דער ארבעט פלעגן זיי גיין אפטמאל געשמידט אין קייטן, און אן איבערזעער פלעגט זיי אונטערטרייבן מיט א בייטש.

די רייכע רוימער זיינען געווען גרויסע אויסברענגער. זיי האבן געלעבט אין אזא לוקסוס, וואס קיינער האט ביז אהער אזעלכעס ניט געזעהן. געוואוינט האבן זיי אין גרויסארטיקע פאלאצן, אויסגעצירט מיט סטאטועס, בילדער, וואַסער-בעקנס און פאנטאנען. ביים עסן פלעגן זיי זיצן אנגעלענט אויף ווייכע דיוואנעס מיט טייערע בראנזענע שניצערייען, און די געריכטן פלעגט מען דערלאנגען אויף זילבערנע כלים מיט אויסגעקריצטע פיגורן. די מאלצייטן, וואס די רוימישע שרים פלעגן מאכן, האבן געקאסט גרויסע געלטן. עסנוואַרג און וויינען פלעגט מען ברענגען צו פירן פאר זיי פון ווייטע לענדער און צאלן פאר זיי אומגעהייערע מקחים. פאר א קעסטעלע סארדעלן, וואס מען פלעגט ברענגען צו פירן פון די ברעגעס פון שווארצן ים, פלעגט מען צאלן 95 רובל.

רוים איז געווארן די הויפטשטאט פון דער וועלט, און איר אויסנווייניקסטע געשטאלט האט זיך ביסלעכווייז אומגעביטן. אנשטאט קליינע צעווארפענע הייזלעך, זיינען דא אויסגעוואקסן הייכע, פילגארדיקע הייזער, פאלאצן, טעמפּלען, צירקן. די רוימישע פלעצער זיינען געווען אויסגעפוצט מיט סטאטועס, און שטענדיק זיינען זיי פול געווען מיט מענטשן. אויף די פלעצער פלעגן זיך צונויפקלייבן אלע, וואס האבן געוואלט הערן נייס אדער ארומריידן פארשיידענע ענינים, וואס זיינען שייך צו דער מלוכה. רוים האט דעמאלט געהאט אן ערך א מיליאן איינוואוינער. פון אלע פראווינצן, דאס הייסט פון די איינגענומענע לענדער, פלעגן קומען צו פארן קיין רוים א סך מענטשן. סוחרים, שרים, שריפטשטעלער, קינסטלער. אזוי אז דארט האבן שטענדיק געוואוינט א סך סיריער, גריכן, יידן און אנדערע.

פונקט ווי די גריכן, אזוי זיינען אויך די רוימער געווען געצנדינער. זיי זיינען אבער אויך געווען ווייניקער געבילדעט, איידער די העלענען, וואס האבן זיך געפונען אונטער זייער ממשלה. ביי די גריכן האבן זיי א סך זאכן אפגעלערנט און איבערגענומען ביי זיי דעם אלף בית. די רוימער זיינען געווען קונציקע קריגסלייט און אויך גוטע אינזשענערן: זיי האבן געבויט גוטע וועגן און בריקן. אבער אין קונסט און וויסנשאפטן זיינען זיי געווען די תלמידים פון די

גריכן; די רוימישע שריפטשטעלער און קינסטלער האָבן אין אַלצדינג נאָכגעמאַכט די העלענען.

באַזונדערס שטאַרק איז געוואָרן די השפעה פון די העלענען אין רוים, נאָכדעם ווי גריכנלאַנד איז געוואָרן איינגענומען (אין יאָר 141 פאַר דער קריסטל. צייט) דעמאָלט זיינען אַ סך געפאַנגענע גריכן אָפּגעפירט געוואָרן קיין רוים. רוימישע גבירים פלעגן איבערגעבן זייערע קינדער אויף האָדעווען זיי צו זייערע געבילדעטע קנעכט פון די גריכן; אַנדערע ווידער פלעגן שיקן זייערע קינדער קיין גריכנלאַנד זיך צו לערנען דאָרט; און אַ סך רוימישע הייזער האָט מען אָנגעהויבן ריידן גריכיש. נאָר צו אַזאַ מין שיינקייט און קונסט, ווי די גריכן, האָבן די רוימער קיין מאָל ניט דערגרייכט.

פון כסדר פירן מלחמות זיינען די רוימער געוואָרן אַכזריותדיק און גראָב. דאָס האָט זיך אָפּגערופן ניט נאָר אויף זייער באַגיין זיך מיט די קנעכט, נאָר אויך אויף זייערע פאַרוויילונגען. די טעאַטער-שפּילן און אַנדערע פאַרשטעלונגען, וואָס די רוימער האָבן איבערגענומען ביי די גריכן, זיינען זיי ווינציק געווען צום הארצן. זיי זיינען מער פון אַלץ געפעלן געווען די געשלעגן פון די גלאַדיאַטאָרן. די גלאַדיאַטאָרן זיינען געווען אַזעלכע קנעכט, וואָס האָבן זיך געלערנט שלאָגן מיטן שווערד און באַזונדערע שילדן. מען פלעגט זיי אַרויסלאָזן צו עטלעכע הונדערט מאַן אויף אַ צירק-פּלאַץ, און דאָרט האָבן זיי געמוזט זיך שלאָגן מיט שווערדן, ביז זיי פלעגן כמעט אַלע פאַלן טויט. שפּעטער פלעגט די רוימישע רעגירונג אַהינלאָזן אויף די צירק-פּלעצער לייבן, טיגערס, העלפאַנדן און אַנדערע ווילדע חיות. מען פלעגט זיי פריער האַלטן אין שטייגן און לאָזן זיי אויסהונגערן, דערנאָך פלעגט מען זיי אַרויסלאָזן אויפן פּלאַץ און אַרויפלאָזן זיי אויף די שקלאַפן. די רוימער פלעגן זיך איינקלייבן צו טויזנטער קוקן אויף דעם, ווי די ווילדע חיות וואַרפן זיך אויף די אומגליקלעכע שקלאַפן, וואָס מען האָט זיי איבערגעגעבן צו פאַרצוקן. אויף די צירק-פּלעצער אין רוים זיינען אומגעקומען אויך ניט ווינציק געפאַנגענע יידן.

דער אָנהייב פון דער ר ו י מ י ש ע ר איבערהערשאַפט

נאָכדעם ווי פּאָמפּיוס האָט איינגענומען מלכות-יהודה, האָט ער איבערגעלאָזן דעם אינעווייניקסטן סדר פון דער מלוכה, ווי געווען. הורקנוס האָט ער באַשטימט פאַר אַ כהן-גדול. דאָס איז פאַרן שטילן, רויִקן הורקנוס געווען גאַנץ גענוג. ער האָט זיך ניט געיאָגט נאָך מאַכט און איז גאַנץ צופרידן געווען מיט דער כהונה-גדולה. קעגן דער איבערהערשאַפט פון די רוימער האָט ער קיין שום טענות ניט געהאַט, אַדרבא, ער האָט אַפילו זיי באַטראַכט, ווי זיינע באַשיצער, וואָרום זיי האָבן אים באַפרייט פון זיין ברודער אַריסטובולס תביעות.

דאָס יידישע פאָלק אָבער האָט שטאַרק פיינט געהאַט די רוימער און איז איטלעכע רגע געווען גרייט מורד צו זיין קעגן זיי. דאָס דאָזיקע געפיל פון פאָלק איז טאַקע צונוץ געקומען אַריסטובולס זון אַלכסנדרן. באַלד ווי ער איז אַנטלאָפן פון געפאַנגענשאַפט, איז ער געקומען קיין מלכות-יהודה. האָבן זיך באַלד אָנגעהויבן קלייבן אַרום אים פיל יידן, און אין גיכן האָט ער געהאַט אַ חיל פון 10 טויזנט פוס-גייער און 1500 רייטער. נאָר קעגן רוימישן

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

חיל האָט אַלכּסנדר פאָרט ניט געקאָנט זיך לאַנג האַלטן, און גיכן האָט ער געמוזט זיך אונטערגעבן. דאָס האָט אָבער די חשמונאים ניט אָפּגעשראָקן. אין אַ יאָר אַרום (אין יאָר 56) איז אַריסטאָבול II מיט זײַן זון אַנטיגנוס אַנטלאָפן פון רוים קיין מלכות־יהודה, און דער אויפשטאַנד האָט זיך ווידער אָנגעהויבן. נאָר אויך דאָס מאָל האָט דער רוימישער חיל גובר געווען, און אַריסטאָבול איז געוואָרן געפאַנגען און אָפּגעפירט קיין רוים.

אין פלוג האָט געקאָנט אויסזען, אַז די יידן האָבן סוף כּל סוף געמוזט אײַנזעהן, אַז קעגן דער מעכטיקער רוימישער מלוכה וועלן זיי גאָרנישט ניט קאָנען אויפטאָן. אין דער אמתן אָבער איז ניט אַזוי געווען: די חשמונאים און דאָס פאָלק האָבן נאָך אַלץ געהאָפט, אַז זיי וועלן אויסגעלייזט ווערן פון דער רוימישער איבערהערשאַפט. אין יאָר 55 האָט דער פרינץ אַלכּסנדר ווידער געפּרובט אויפהייבן דאָס פאָלק, און אַ סך זײַנען צו אים צוגעשטאַנען. אָבער אויך דער פּרוּוו האָט זיך אויסגעלאָזט מיט גאָרנישט.

די גאַנצע צײַט האָט רעגירט איבער מלכות־יהודה הורקנוסעס גוטער פרײַנד אַנטיפּטר. אַנטיפּטר האָט געזוכט מיט אַלע מיטלען זיך אונטערחנפען צו דער רוימישער רעגירונג און אויסנוצן איטלעכע געלעגנהייט, בכדי אַרויסצווײַזן זײַן איבערגעבנקייט. ער פלעגט מיט זײַן חיל קומען אין הילף די רוימער, ער פלעגט זיי אויך געבן געלט. און זײַן טרחה איז ניט געווען אומזיסט. די רוימישע רעגירונג האָט אים געצאָלט פון פולער האַנט. זי האָט אים געמאַכט פאַר אַ בעל־הבית איבערן גאַנצן לאַנד יהודה, און ער האָט דאָרט געוועלטיקט, ווי ער האָט געוואָלט. זײַנע זין האָט ער באַשטימט פאַר פאַרוואַלטער, איינעם פון ירושלים, דעם אַנדערן פון גליל.

יידן האָבן פײַנט געהאַט אַנטיפּטרן און זײַנע זין, וואָס האָבן זיי בדלות געשטעלט דורך אָפּצאָלונגען און האָבן מער געדאַגט וועגן די אינטערעסן פון די רוימער, איידער וועגן דער טובה פון אייגענעם פאָלק. מער ניט איין הורקנוס האָט ניט געזען, וואָס אַנטיפּטרס מאַכט ווערט אַלץ גרעסער. אַגבֿ, האָט אַנטיפּטר שטענדיק געמאַכט דעם אָנשטעל, אַזוי ווי ער גופא וואָלט גאָר קיין דעה ניט האָבן, און ער טוט נאָר דעם רצון פון כּהן־גדול. ניט נאָר אין בית־המקדש און אין סנהדרין, נאָר אויך אין אַלע אַנדערע פאַלן פלעגט ער אָפּטרעטן דעם ערשטן פּלאַץ הורקנוסן, און ער אַליין פלעגט זיך אָפּרוקן אָן אַ זײַט. אין דער אמתן אָבער האָט הורקנוס קיין זאַך ניט געטאָן, נאָר וואָס אַנטיפּטר האָט אים געהייסן.

דערפאַר אָבער האָט אַנטיפּטרס זון הורדוס געפירט דרייסטער פאַר זײַן פאָטער. ער האָט שוין בײַ קיינעם קיין עצה ניט געפרעגט און אין גליל געוועלטיקט, ווי אים איז וואוילגעפעלן. איין מאָל האָט ער געכאַפּט אַן אָנפירער פון יידישע מורדים און געלאָזט אים טויטן. דאָס איז אָפּגעטאָן געוואָרן קעגן דעם יידישן דין. וואָרום על פּי דין האָט מען געמעגט טויטן אַ מענטשן נאָר דעמאָלט, ווען דער בית־דין האָט אים פאַרמשפּט צום טויט. דעריבער זײַנען די עלטסטע פון פאָלק שטאַרק ניט צופרידן געווען מיט הורדוסעס אייגנווילקייט, און די מיטגלידער פון סנהדרין האָבן געפאָדערט בײַ הורקנוסן, ער זאָל לאָדן הורדוסן צום משפּט. הורקנוס האָט שטאַרק ניט געוואָלט אײַנ=

רײַסן מיט הורקנוס, נאָר ער האָט געמוזט נאָכגעבן דער פֿאָדערונג פֿון סנהדרין.

איז הורדוס געקומען קיין ירושלים און האָט זיך געשטעלט פֿאַרן סנהדרין, כּדי זיך צו פֿאַרענטפֿערן פֿאַר זײַן פֿאַרברעך. נאָר געקומען איז ער פֿאַר די דיינים ניט ווי אַ באַשולדיקטער, מיט אַן אַראָפּגעלאָזענעם קאָפּ און אָנגעטאָן אין טרויער־קליידער, נאָר אײַנגעהילט אין אַ פּורפּור־מאַנטל, אָנגעגורט מיט זײַן שווערד און אַרומגערינגלט מיט זעלנער.

די דאָזיקע העזהדיקע אויפֿפֿירונג הורדוסעס האָט צוערשט אַ ביסל פֿאַרטומלט די דיינים, נאָר מיט כּל כּוח האָבן זיי אים פֿאַרמישפּט צום טויט, ווײַל ער האָט געהרגעט אַ מענטשן. נאָר הורדוס איז ניט געבליבן וואַרטן, ביז דער בית־דין וועט אַרויסטראָגן דעם פּסק, נאָר איז אַנטלאָפֿן פֿון ירושלים. אין גיכן האָט דער רוימישער פֿאַרוואַלטער איבער סיריע באַשטימט אים פֿאַר אַ קריגס־הויפּטמאַן אין דרום־סיריע. דעמאָלט האָט הורדוס געוואָלט גיין מיט אַ חיל קיין ירושלים, כּדי זיך אָפּצורעכענען מיט די מיטגלידער פֿון סנהדרין פֿאַר זייער פּסק־דין אַנטקעגן אים. קוים מיט צרות האָט זיך אַנטיפּטר אײַנגעגעבן איבערצובעטן זײַן זון, ער זאָל ניט אָנמאַכן קיין בלוטפֿאַרגיסונג אין ירושלים.

פּונקט ווי פֿריער, האָט די רוימישע רעגירונג זיך ניט אַרײַנגעמישט אין די אינעווייניקסטע ענינים פֿון מלכות־יהודה, נאָר זי פֿלעגט נעמען בײַ ייִדן גרויסע אָפּצאָלונגען, און ווען זיי פֿלעגן ניט וועלן צאָלן, פֿלעגן טויזנטער ייִדן פֿאַרקויפֿט ווערן פֿאַר שקלאַפֿן. דאָס פֿאָלק האָט געקרעכצט אונטערן יאָך פֿון די אָפּצאָלונגען, נאָר אַנטיפּטר און הורדוס, לא די וואָס זיי פֿלעגן אָן שום טענה פֿאָלגן אַלץ, וואָס די רוימער האָבן געהייסן, נאָר זיי פֿלעגן זיך מיען צו טאָן פֿאַר זיי נאָך מער, ווי זיי האָבן פֿאַרלאַנגט. פֿאַר דער שנאה פֿון פֿאָלק האָבן זיי קיין מורא ניט געהאַט: זיי האָבן זיך פֿאַרלאָזן אויפֿן רוימישן חיל, וואָס וועט זיי באַשיצן. נאָר אַנטיפּטר האָט פֿאָרט ניט איבערגעלעבט זײַנע יאָרן. אין יאָר 43 איז אַנטיפּטר דערהרגעט געוואָרן דורך דער האַנט פֿון מורדים, נאָכדעם ווי ער האָט געוועלטיקט 20 יאָר. און נאָך אין דרײַ יאָר אַרום האָט פֿאַר ייִדן ווידער אַ שײַן געטאָן די האָפֿענונג אויסגעלייזט צו ווערן פֿון דער רוימישער איבערהערשאַפֿט.

פּונקט ווי די ייִדן, אַזוי האָבן אויך די איבעריקע אַזיאַטישע פֿעלקער שטאַרק געליטן פֿון די רוימער, וואָס האָבן פֿון זיי געריסן אָן אַ שיעור געלט, אַלע האָבן זיי געוואָלט פּטור ווערן פֿון דער פֿרעמדער איבערהערשאַפֿט. דערבײַ זײַנען אַלע צוגעשטאַנען צום קריגערישן פֿאָלק פֿון די פּאַרטער, וואָס האָבן געוווינט אין לאַנד פֿון די אַמאָליקע פּערסער, בעת זיי זײַנען אַרויס מלחמה האַלטן קעגן די רוימער. די פּאַרטער האָט זיך אײַנגעגעבן אַרײַנצודרינגען אין סיריע. דאָס האָט אויך אויסגענוצט אַריסטאָבולוס זון אַנטיגנוס. ער האָט צוגעזאָגט די פּאַרטער אַ סך געלט, אויב זיי וועלן אים העלפֿן פֿאַרטרײַבן די רוימער. צוזאַמען מיט אַ פּאַרטישן חיל איז ער געקומען קיין מלכות־יהודה. דאָרט זײַנען צו אים צוגעשטאַנען טויזנטער ייִדן, וואָס האָבן געוואָלט זיך באַפֿרײַען פֿון דער רוימישער קנעכטשאַפֿט. אין גיכן איז אַנטיגנוס אָנגעקומען קיין ירושלים און געוואָרן געקרוינט פֿאַר אַ קיניג, הורדוס האָט

געמוזט אנטלויפן, און הורקנוסן האבן די פארטער אפגעפירט אין געפאנגענשאפט קיין בבל.

הורדוס, וואס האט געהאפט צו פארכאפן די ממשלה איבער די יידן, איז פון אנטיגנוסעס נצחון ניט אראפגעפאלן ביי זיך. ער איז אוועק קיין רוים, בכדי צו בעטן הילף קעגן די פארטער. די רוימישע רעגירונג איז גערן געווען אים צו קומען צו הילף. ניט איינמאל האט הורדוס געטאן טובות די רוימער, און זיי זיינען געווען זיכער, אז ער וועט זיי געטריי דינען. פארקערט, אנטיגנוסן האבן זיי געהאלטן פאר א מורד און פאר א שונא פון די רוימער. דעריבער האט די רוימישע רעגירונג געגעבן הורדוסן א חיל, בכדי ער זאל קאנען פארטרייבן אנטיגנוסן, און האט אים באשטימט פאר א קיניג איבער מלכות־יהודה.

דריי יאר האט נאך געקיניגט אנטיגנוס. די גאנצע צייט האט הורדוס געפירט קעגן אים מלחמה. אנטיגנוסן האבן געשטיצט די פארטער, און הורדוסן האבן געהאלפן די רוימער. איינציקווייז האט הורדוס איינגענומען אלע יידישע שטעט, און אין יאר 37 האט ער, צולעצט באלעגערט ירושלים. נאך א באלעגערונג פון צוויי חדשים האט אנטיגנוס געמוזט זיך אונטערגעבן. דער רוימישער קריגס־הויפטמאן האט אים אפגעפירט קיין אנטיוכיא און דארט אים געלאזט טויטן.

קיניג הורדוס. (37—4 פאר דער קריסטל. צייט). הורדוס איז געווען א גבור און א גרוימער קריגס־העלד. ער איז געווען א פלינקער רייטער און א געשיקטער בויגן־שיסער און שפיזן־ווארפער און האט געהאט א שם פון א גוטן יעגער און געניטן קריגס־מאן. קלוג, ענערגיש און דורכגעטריבן, האט דער קיניג פארט ניט געפונען קיין חן אין די אויגן פון פאלק. נאך אין יאר 42 האט הורדוס חתונה געהאט מיט הורקנוסעס איניקל מרים, בכדי זיך אויף אזא אופן משדך צו זיין מיט דער קיניגלעכער משפחה. אבער דאס פאלק האט אים פארט ניט געוואלט אנערקענען פאר א געזעצלעכן קיניג און האט אפן ארויסגעוויזן געטריישאפט און ליבשאפט צו די קינדער פון די חשמונאים.

קיין חידוש ניט, וואס הורדוס האט באטראכט די חשמונאים ווי שונאים, און האט זיי שטענדיק חושד געווען, אז זיי קלערן בלויז קעגן אים און זוכן אים אראפצוזעצן פון טרון. בכדי צו פארזיכערן זיין ממשלה, איז הורדוס געווען גרייט אויף אלצדינג, אפילו אויף פארברעכנס, און ער האט זיך גענומען פארטיליקן די משפחה פון די חשמונאים און זייערע אנהענגער. קודם כל האט ער געלאזט טויטן 45 חשובע יידן, וואס זיינען געשטאנען אויף אנטיגנוסעס צד. שפעטער איז אומגעקומען אויך דער קיניגין מרימס ברודער אריסטובול.

די מעשה איז אזוי געווען. הורדוס האט געמוזט באשטימען דעם 17־יאריקן אריסטובולן פאר א כהן־גדול. דער יונגער כהן־גדול איז געווען זייער א שיינער און אז ער איז געקומען צום ערשטן מאל אין בית־המקדש אריין, האט דאס פאלק אים מיט פרייד באגריסט. דעם קיניג האט דאס שטארק פארדראסן, אזוי ווי דערמיט וואלט מען אים שטארק באליידיקט, און ער האט באשלאסן פטור צו ווערן פון זיין יונגן שוואגער. באלד האט זיך אים געפונען א גינסטיקע געלעגנהייט אויף אויסצופירן דעם פארברעכערישן פלאן.

איינמאָל האָט דעם כהן-גדולס מוטער, הורדוסעס שוויגער, געמאַכט אַ מאָלצייַט און אייַנגעלאַדן דעם קיניג מיט זייַנע הויפּלייַט. דער טאָג איז געווען אַ הייסער און די געזעלשאַפט איז אַוועק זיך באָדן אין טייך. דער כהן-גדול מיט אַנדערע יונגע לייַט האָבן שווימענדיק געמאַכט פאַרשיידענע קונצן, מיטאַמאָל האָבן עטלעכע פון הורדוסעס אונטערגעשטעלטע אַ כאַפּ געטאָן אַריסטאָבולן און גענומען אים אונטערטוקן אונטערן וואַסער, אַזוי ווי אויף קאַטאָוועס. נאָר געהאַלטן האָבן זיי אים אַזוי לאַנג, ביז ער איז דערשטיקט געוואָרן. פאַר דער וועלט האָט עס געהייסן, אַז עס האָט געטראָפן אַן אומגליק. הורדוס האָט געמאַכט דעם אָנשטעל, ווי ער באַקלאָגט שטאַרק דעם שוואָגערס טויט. נאָר צווישן פאָלק איז קיינער ניט בספק געווען דערין, אַז דאָס איז ניט קיין אומגליקלעכער צופאַל. אַלע האָבן פאַרשטאַנען, אַז הורדוסעס האַנט שטעקט דערין.

אַזוי זייַנען איינער נאָכן אַנדערן אומגעקומען אַלע חשמונאים. הורדוס האָט אַפילו ניט פאַרשוינט דעם 80-יאָריקן הורקנוסן און זייַן אייגענע פרוי מרים. די שטאָלצע קיניגין פלעגט זיך גרויס האַלטן אַנטקעגן הורדוסעס משפחה. דעם קיניגס שוועסטער האָט זי דערפאַר פייַנט געקראָגן און האָט אָנגערעדט אויף איר רכילות, אַז זי וויל טויטן דעם קיניג. הורדוס האָט זיך לאַנג געקווענקלט צו באַשטראָפן זייַן פרוי, נאָר סוף כל סוף האָט זייַן רשעות גובר געווען, און ער האָט געהייסן זי טויטן. נאָך דער מעשה האָט ער אַפילו שטאַרק חרטה געהאַט און אַ לאַנגע צייַט ניט געוואָלט זיך טרייסטן. נאָר שפּעטער האָט ער זיך באַרואיקט און ווידער גענומען זיך פאַר די מלוכה-ענינים.

די רוימישע רעגירונג האָט שטאַרק געהאַלטן פון הורדוסן. איינציקווייַז האָט זי אים צוריק אָפּגעגעבן אַלע יענע שטעט און פּראָווינצן, וואָס פּאָמפּיוס האָט אָפּגעריסן פון מלכות-יהודה. הורדוס ווידער איז אויך ניט געבליבן אונטערשטעליק בנוגע צו זייַנע באַשיצער. ער האָט זיך מיט אַלע מיטלען אייַנגעחנפעט צו דער רוימישער רעגירונג, פלעגט טאָן די רוימישע גדולים פאַרשיידענע טובות און שענקען די טייַערע מתנות. אַלע די הוצאות, וואָס דער קיניג האָט געמאַכט, בכדי זיך אייַנצוקויפן בייַ די רוימער, זייַנען, פאַרשטייט זיך, געפאַלן אויפן פאָלק. יידן זייַנען בדלות געוואָרן און האָבן געקרעכצט אונטער דער משא פון די אָפּצאָלונגען. נאָר אָך און ווי איז געווען צו די יעניקע, וואָס האָבן ניט געוואָלט פאָלגן דעם קיניג. די רוימישע רעגירונג האָט הורדוסן געלאָזן אַ פרייַע האַנט, און ער האָט געטאָן מיט זייַנע אונטערטאַנען, וואָס ער האָט געוואָלט. און ער האָט פון קיין התנגדות ניט געוואוסט. די וואָס האָבן געפּרובט ווידערשפּעניקן, זייַנען געטייט געוואָרן. הורדוס פלעגט אַפילו ניט שוינען די מיטגלידער פון סנהדרין, וואָס זייַנען אים ניט ניחא געווען; כהנים-גדולים פלעגט ער באַשטימען און אַראָפּזעצן, לויט ווי זייַן האַרץ האָט געגלוסט.

אין דער מלוכה גופא האָט הורדוס געפּלייַסט זיך אייַנצושטעלן אַ סדר און אויסצובעסערן דאָס לעבן. ער האָט אויסגעבויט נייַע שטעט, באַפעסטיקט די אַלטע, און ירושלים האָט ער אויסגעפּוצט נאָר אַ פּראַכט. ער האָט אויסגעבויט דאָרט פאַר זיך אַ גרויסאַרטיקן פּאַלאַץ מיט שיינע סעדער, וואַסערבעקנס, קאַנאַלן. אַליין האָט ער געלעבט אין גרויס לוקסוס און גענומען זיך נאָכ-

צומאַכן די רוימישע שרים אין זײַן שטיפֿער לעבן. זײַנע זין האָט ער געשיקט האָדעווען זיך קיין רוים, און בײַ אים אין הויף האָבן געלעבט גריכישע און רוימישע געלערנטע. נאָר דעם קיניגס גאַנצע מי זיך אויסצוגלײַכן מיט די געבילדעטע גריכן און רוימער איז געווען אומזיסט: ער איז געבליבן אַ גראָבער מענטש און אַן עם-הארץ.

הורדוס האָט זיך אויך גענומען צו פֿאַרשפּרייטן צווישן פֿאָלק גריכישע און רוימישע מנהגים. צוליב דעם האָט ער געבויט טעאַטערס און צירקן, בכדי דאָס פֿאָלק זאָל זיך צוגעוואוינען קוקן אויף די גריכישע שפּילן. אויף די צירק-פּלעצער נעבן ירושלים האָט מען ניט נאָר געמאַכט גימנאַסטיק, נאָר אויך געשלאָגן פֿון גלאַדיאַטאָרן און ראַנגלערײַען מיט ווילדע חיות זײַנען דאָרט פֿאָרגעקומען. איבערן דאָזיקן אַכזריותדיקן מנהג פֿון די רוימער זײַנען פֿרומע ייִדן באַזונדערס שטאַרק געווען אויפֿגעבראַכט.

הורדוס האָט לחלוטין ניט געוואָלט, אַז ייִדן זאָלן קוקן אויף אים, ווי אויף אַ געצנדינער. ער פֿלעגט זיך אָפּטמאָל אײַנשטעלן פֿאַר ייִדן בײַ דער רוימישער רעגירונג. ער האָט פֿון דאָס נײַ איבערגעבויט דעם בית-המקדש אין ירושלים און אויסגעפּוצט אים מיט גאָלד און מירמלשטיין. בכדי ניט צו רייצן דאָס פֿאָלק, פֿלעגט ער קיין סטאַטועס ניט שטעלן און אויף זײַנע מטבעות ניט לאָזן אויסקריצן קיין פֿיגורן פֿון מענטשן און בעלי-חיים. אָבער דאָס אַלץ האָט ניט געהאָלפֿן צו מאַכן דעם קיניג באַליבט בײַם פֿאָלק. ייִדן האָבן הורדוסן פֿײַנט געהאַט, ווײַל ער איז געשטעלט פֿון דער רוימישער רעגירונג, און ווײַל ער אונטערדריקט דאָס פֿאָלק.

אַלע ווײַלע פֿלעגן ווערן פֿאַרשווערונגען קעגן קיניג. נאָר ער האָט אומעטום געהאַט זײַנע שפּיאָנען. זיי פֿלעגן אים מסרן וועגן אַלץ, וואָס עס טוט זיך צווישן פֿאָלק. מען האָט דערציילט אַפֿילו, אַז הורדוס אַליין פֿלעגט זיך אַמאָל איבערטאָן און גיין האָרכן צווישן המון, וואָס מען רעדט וועגן אים און זײַן רעגירונג. ער האָט פֿאַרבאָטן אַלע פֿאַרזאַמלונגען, און פֿאַר איטלעכן אומפֿאָרזיכטיקן וואָרט האָט מען געקאָנט טײַער באַצאָלן.

מיט איטלעכן יאָר איז הורדוס געוואָרן אַלץ מער אויפֿגערייצט קעגן די אַרומיקע. אין זײַנע קרובֿים האָבן נאָך כּסדר אונטערגעהאַלטן אין אים דאָס געפֿיל פֿון חשד קעגן אַלעמען. הורדוס האָט געהאַט צען ווײַבער און אַ סך זין און טעכטער. די גאַנצע גרויסע משפּחה פֿון קיניג האָט געוווינט אין פּאַלאַץ און האָט פֿלעגן שטענדיק העריש מחלוקתן און רכילות. איטלעכער האָט געוואָלט געפֿינען חן אין קיניגס אויגן, און אַלע פֿלעגן טרײַבן רכילות קעגן אַנאַנד, אַלע פֿלעגן מסרן איינער אויפֿן אַנדערן; און הורדוס פֿלעגט ניט לאַנג קלערן און טויטן אַלעמען. אויף וועמען עס פֿלעגט נאָר פֿאַלן אַ חשד, אַזוי האָט ער געלאָזט טויטן אויך זײַנע זין, אַלכּסנדר און אַריסטובול, וואָס ער האָט געהאַט פֿון דער פֿאַרשטאָרבענער מרים.

אַלכּסנדר און אַריסטובול האָבן זיך געהאָדעוועט אין רוים און האָבן דאָרט פֿאַרבראַכט פֿינף יאָר. אַז זיי זײַנען געקומען צו פֿאָרן אַהיים, איז אַלכּסנדר געווען אַלט 18 יאָר און אַריסטובול 17 יאָר. באַלד נאָך זייער קומען האָט הורדוס זיי חתונה געמאַכט. היות ווי דאָס פֿאָלק האָט די דאָזיקע צוויי זין הורדוסעס באַ-

טראַכט, ווי אייניקלעך פֿון די חשמונאים. דעריבער האָט עס זיי ליב געהאַט און אויסגעצייכנט פֿון דער גאַנצער קיניגלעכער משפּחה. נאָר זיי האָבן געירשנט ניט נאָר זייער מוטערס שיינקייט, נאָר אויך איר שטאָלצן כאַראַקטער, און האָבן זיך אויך גרויס געהאַלטן אַנטקעגן זייער פֿאָטערס משפּחה. דעם קעניגס שוועסטער, וואָס האָט אומגעבראַכט מרימען, האָט אויך פֿיינט געקראָגן אירע זין. און זי האָט אָנגעהויבן איינרייידן הורדוסן, אַז אלכּסנדר און אַריסטאָבולוס האָבן אים פֿיינט, אַז זיי קאָנען זיך ניט דערוואַרטן אויף זיין טויט. באַלד האָט הורדוס געוואָרפֿן אַן אויגן אויף זיינע זין, און סוף כּל סוף האָט די מיאוסע רכילותניצע אויסגעפֿירט אירס: ביידע זיינען זיי געוואָרן געטייט. קורץ פֿאַר זיין טויט האָט הורדוס געלאָזט טייטן אויך זיין עלטסטן זון, וואָס אים האָט ער פֿריער געהאַט באַשטימט פֿאַר אַ יורש פֿון זיין קרוין.

וועגן הורדוסעס טויט ווערט דערציילט אַזאַ מעשה. היות ווי הורדוס האָט געוואוסט, אַז דאָס פֿאָלק האָט אים פֿיינט און וועט זיך שטאַרק פֿרייען מיט זיין טויט, האָט ער באַשלאָסן צו מאַכן אַזוי, אַז דער טאָג פֿון זיין טויט זאָל זיין פֿאַרן פֿאָלק ניט קיין טאָג פֿון שמחה, נאָר אַ טאָג פֿון וויינען און קלאָגן. ער האָט געהייסן צונויפֿרופֿן אַ סך אָנגעזעענע יידן אין צירק פֿון יריחו און זיי איינשליסן דאָרט. און זיינע זעלנער האָט ער באַפֿוילן, אַז ווי נאָר עס וועט אָנקומען צו זיי די ידיעה, אַז ער איז געשטאָרבן, זאָלן זיי תּיכּף אויסקוילען אַלע איינגעשלאָסענע יידן. נאָר דער דאָזיקער טייוולאָנישער פּלאַן איז ניט אויסגעפֿירט געוואָרן, און די שמחה פֿון פֿאָלק איז מיט קיין זאַך ניט געשטערט געוואָרן.

די פּרנסות. דער גרעסטער רוב פֿון די איינוואוינער פֿון מלכות־יהודה האָבן זיך נאָך אַלץ פֿאַרנומען מיט ערד־אַרבעט, סעדעריי און וויינגערטנעריי; נאָר דער האַנדל האָט זיך אַלץ מער פֿאַרשפּרייט, און די צאָל הענדלער און מתווכים איז זייער גרויס געוואָרן. חוץ יפֿו, איז איצט געוואָרן אַ גרויסע האַנדלס־שטאָט די שטאָט קיסריה, אויך אויפֿן ברעג פֿון מיטללענדישן ים. הורדוס האָט דאָרט אויסגעבויט אַ האַפֿן, און אַהין פֿלעגן אָנקומען שיפֿן פֿון גריכנלאַנד, רוים און אַפֿילו פֿון שפּאַניע, אַ טייל סחורות פֿלעגן געשיקט ווערן פֿון דאָרט קיין סיריע, אַראַביע, בבל, און אַ טייל פֿלעגן אָפּקויפֿן יידישע מתווכים. יידישע סוחרים פֿלעגן אויך אַליין פֿאָרן נאָך סחורות אין פֿרעמדע לענדער און אַרויספֿירן אַהין פּאַלעסטינישע פּראָדוקטן. די גרעסטע האַנדלס־שטאָט איז אויך אין דער צייט געווען ירושלים.

די הויפּטשטאָט פֿון יהודה איז געווען אַרומגערינגלט מיט אַן אַלטן מויער, וואָס האָט געהאַט אין זיך 60 טורעמס; די שענסטע צירונג אירע אָבער זיינען געווען דריי פּרעכטיקע טורעמס פֿון מירמלשטיין, וואָס קעניג הורדוס האָט זיי אויסגעבויט. הינטער אָט דעם מויער האָט זיך געצויגן נאָך אַ מויער מיט 14 טורעמס. נאָר די באַפֿעלקערונג פֿון ירושלים איז אַלץ גרעסער געוואָרן, און די נייע צוגעקומענע האָבן זיך גענומען באַזעצן אויף יענער זייט פֿון די שטאָטישע מויערן. שפּעטער האָט מען אויך אָט די פֿאָרשטעט אַרומגערינגלט מיט אַ מויער. אַזוי איז ירושלים געווען באַשיצט דורך דריי מויערן.

אויפֿן באַרג מוריה איז געשטאַנען דער בית־המקדש. ער איז געווען

געדעקט מיט מירמלשטיין און פֿאַרגילדט, און מיט זײַן בלענדנדיקער װײַסקייט האָט ער געפֿינקלט אויף דער זון, אַזוי אַז אַלע, װאָס האָבן אים געזעהן, זײַנען געװען נשתומם איבער זײַן שיינקייט. „װער עס האָט הורדוסעס בית-המקדש ניט געזעהן — פֿלעגן ייִדן זאָגן — האָט אויף זײַן לעבן קיין שיינעם בנין ניט געזעהן". דער דאַך פֿון בית-המקדש איז געװען באַצירט מיט גאָלדענע שפּיזן. מיטן בית-המקדש האָט געגרענעצט דער שלאָס אַנטאָניאַ, װאָס האָט געהאַט דעם אויסזעהן פֿון אַן אומגעהייער גרויסן פֿירקאַנטיקן טורעם מיט קליינע טורעמס אין די װינקלעך. מחמת די פֿיל גרויסע בנינים, װאָס אַרום אים, און מחמת דער מויער און די טורעמס, האָט דער בית-המקדש אויסגעזעהן װי אַ גרויסע באַפֿעסטיקטע שטאָט. ניט װײַט פֿון בית-המקדש איז געשטאַנען הורדוסעס פּאַלאַץ, געבויט פֿון מירמלשטיין.

נאָך פֿיל אַנדערע גרויסאַרטיקע בנינים מיט כּלערליי פּאַרציהרונגען זײַנען געװען אין ירושלים, נאָר דער גרעסטער חלק פֿון די הײַזער האָבן אויסגעזעהן װי שטיינערנע קאַסטנס. די דעכער זײַנען געװען פֿלאַכע און די אײַנװאוינער פֿלעגן דאָרט פֿאַרברענגען די הייסע זומער-נעכט. אַ דאַנק דעם װאַרעמען קלימאַט, פֿלעגן די אײַנװאוינער פֿון ירושלים בכלל פֿאַרברענגען אַ סך צײַט אויף דער פֿרײַער לופֿט. די בעלי-מלאכות פֿלעגן אַרבעטן געװיינטלעך בײַ זיך אויפֿן הויף אָדער אין בײַדלעך פֿון ברעטער, װאָס זיי האָבן געשטעלט אויף די גאַסן אָדער פּלעצער; דאָרט גופא פֿלעגן זיי פֿאַרקויפֿן זייערע אויסאַרבעטונגען.

די הײַזער פֿון ירושלים זײַנען געשטאַנען געבויט אויף זײַטן פֿון בערגלעך. דערפֿאַר זײַנען די גאַסן געגאַנגען באַרג-אַרויף און באַרג-אַראָפּ און זײַנען געװען אַזוי שמאָל, אַז צװיי אָנגעלאָדענע אייזלען האָבן קוים געקאָנט זיך אויסמײַדן. נעענטער צו די טויערן פֿון שטאָט זײַנען די גאַסן געװען ברייטער. דאָ האָבן זיך געפֿונען די מאַרקפּלעצער. די קראָמען זײַנען געװען געבויט דער עיקר אויף די ברייטע גאַסן, און בײַטאָג פֿלעגן די קרעמער אויסלייגן זייערע סחורות אויף פּאָליצעס אויפֿן גאַס פֿאַר די קראָמען.

אין די טעג פֿון אַ גאַנץ יאָר האָבן אין ירושלים געװאוינט אַן ערך 80 אָדער 100 טויזנט מענטשן. נאָר אויף די גרויסע ימים-טובים פֿלעגן אָנקומען אַהין עולי-רגל פֿון גאַנץ פּאַלעסטינע, און אויך פֿון בבל, אַלכּסנדריא של מצרים, רוים, סיריע, גריכנלאַנד. עולי-רגל פֿלעגן אַמאָל זײַן אַ מיליאָן און מער. פֿאַר זיי אַלעמען האָט קיין אָרט אין די שטיבער ניט געקלעקט, דעריבער פֿלעגן אַ פולע זיך אָפּשטעלן אין געצעלטן און בײַדלעך אויף די גאַסן און פּלעצער, און אַפֿילו אויסער דער שטאָט. צװישן די עולי-רגל זײַנען געװען אויך סוחרים, װאָס פֿלעגן פֿאַראיינס שוין אָפּטאָן זייערע האַנדלס-געשעפֿטן. זיי פֿלעגן אַמאָל בלײַבן זיצן אין ירושלים אַ לענגערע צײַט, פֿאַרקויפֿן דאָרט די מיטגעבראַכטע סחורות און אײַנקויפֿן פּאַלעסטינישע פּראָדוקטן. צװישן די אָנגעפֿאָרענע סוחרים זײַנען געװען ניט נאָר ייִדן, נאָר אויך הײדן.

חוץ די קראָמען, זײַנען אין ירושלים געװען נאָך אַ סך מערק; אויף איין מאַרק האָט מען פֿאַרקויפֿט גרינסן און פּירות, אויף אַן אַנדערן פֿאַרטיקע קליידער, אויף אַ דריטן — שמיד-אַרבעטן און אַזוי װײַטער. אַ באַזונדער מאַרק-פּלאַץ איז געװען אויף פֿאַרקויפֿן בהמות. אויף דעם בהמות-מאַרק פֿלעגן די

עולי־רגל קויפן שאָף־ציגן, ציגן־בעק און קעלבער צוליב קרבנות, און איך די יום־טוב־טעג איז דאָרט געווען שטאַרק באַלעבאַט.

די יידישע געלערנטע האָבן געפאָדערט, אַז יידן זאָלן האַנדלען ערלעך, גלייך מיט אייגענע און פרעמדע. די הענדלער האָבן געמוזט האַלטן גוטע סחורות און האָבן אַ ריכטיקע וואָג און מאָס, זיי האָבן ניט געטאָרט יאָגן זיך נאָך אַ צו־גרויסן ריוח. בנוגע צו אַלע זאַכן אין קויפן און פאַרקויפן האָט געגאָלטן אַ גלייכער געזעץ פאַר יידן און היידן. נאָר קיין פערד, אָקסן, אייז־לען און מיל־אייזלען האָבן יידן ניט געטאָרט פאַרקויפן געצנדינער, בכדי די בהמות זאָלן ניט דאַרפן אַרבעטן אינם שבת; מען האָט אויך ניט געטאָרט פאַר־קויפן די היידן קיין געווער, בכדי מען זאָל עס ניט געברויכן קעגן יידן.

עס זיינען געווען געשטעלט באַזונדערע אויפזעהער איבער די יידישע מערק און קראָמען. זיי האָבן אויפגעפאַסט, אַז די וואָגן און מאָסן זאָלן זיין ריכטיק און ריין; זיי פלעגן אויך פאַרזוכן דעם וויין און אַנדערע פראָדוקטן, בכדי צו זעהן, צי זיי זיינען גוט. מ'פלעגט אויך טרעפן, אַז דער אויפזעהער פלעגט צווינגען די הענדלער אַראָפצולאָזן די פרייזן, און אויב רייד אַליין פלעגן ניט העלפן, פלעגט ער מאַכן געברויך פון זיין שטעקן.

ווי אַזוי איז געוואָרן רעגירט מלוכת־יהודה נאָך הורדוס'עס טויט. נאָך הורדוסעס טויט איז די גאַנצע גדולה פון זיין קיניגן באַלד אַראָפ, און עס האָט זיך אַרויסגעשטעלט, אַז אַלע זיינע אויפטוען האָבן קיין שום ממשות ניט געהאַט. לויט הורדוסעס לעצטער צוואה, האָט געדאַרפט ירשענען די מלוכה זיין זון אַרכעלאוס; נאָר די רוימישע רעגירונג האָט אים ניט געוואָלט באַשטעטיקן פאַר אַ קיניג און האָט אים געגעבן נאָר דעם טיטל עטנאַרך אָדער נשיא. אַרכעלאוס האָט אָנגעהויבן שטאַרק צו אונטערדריקן דאָס פאָלק און געברויכן זיין מאַכט צום שלעכטן. האָבן יידן זיך באַקלאָגט אויף אים פאַר דער רוימישער רעגירונג, און זי האָט אים פאַרטריבן פון לאַנד יהודה.

נאָכדעם ווי אַרכעלאוס איז פאַרטריבן געוואָרן (אין יאָר 6 פון דער קריסטל. צייט), האָט די רוימישע רעגירונג געשיקט איין צו־רעגירן איבער מלכות־יהודה אַ רוימישן באַאַמטן, וואָס האָט געטראָגן דעם טיטל פראָקו־ראַטאָר. דער פראָקוראַטאָר האָט געהאַט אין זיין רשות אַ חיל, וואָס איז גע־וואָרן צוזאַמגעקליבן צווישן דער ניט־יידישער באַפעלקערונג פון פאַלעסטינע. דער פראָקוראַטאָר גופא איז געשטאַנען אונטער דעם פאַרוואַלטער פון סיריע. גע־וואוינט האָט ער אין דער האַפן־שטאָט קיסריא, און בשעת ער פלעגט קומען צופאָרן קיין ירושלים, פלעגט ער זיך באַזעצן אין הורדוסעס פאַלאַץ. געווינטלעך פלעגן די פראָקוראַטאָרן קומען קיין ירושלים אין די שלש־רגלים, בכדי אַליין צו געבן השגחה איבער דער אָרדענונג, ווען עס האָבן זיך צוזאַמגעקליבן אַזוי פיל מענטשן אין שטאָט.

די פראָקוראַטאָרן האָבן אויפגעפאַסט, עס זאָלן ווערן אויפגעקליבן דער קאָפּ־שטייער און די אָפּצאָלונגען פון דער ערד. צוליב דעם האָבן זיי געהאַט אונטער זיך הימישע באַאַמטע. חוץ די דאָזיקע שטייערן, האָבן די איינוואוינער פון מלכות־יהודה געמוזט צאָלן אָפּצאָלונגען פון די סחורות, וואָס זיינען גע־

וואָרן אַרויסגעפירט אין אַרייַנגעפירט אין לאַנד. דאָס אויפקלייַבן די אָפּצאָ=
לונגען פלעגט די היימישע רעגירונג אָפּגעבן אין חכירה. דאָס איז געווען אַ
גוטער עסק; די חוכרים פלעגן שטענדיק צונויפקלייַבן אַ סך מער, איידער זיי
פלעגן אָפּגעבן דער רוימישער רעגירונג. די חוכרים גופא פלעגן אַליין זיך
ניט פאַרנעמען מיטן קלייַבן. זיי פלעגן האַלטן צוליב דעם אויף שכירות קלייַבער
אָדער מוכסים. די דאָזיקע מוכסים פלעגן טאָן זייער אַרבעט מיט אַזאַ אַכזריות,
אַז דאָס פאָלק האָט זיי פייַנט געהאַט און געהאַלטן זיי פאַר די נידעריקסטע
מענטשן.

די רוימישע רעגירונג האָט פאַרלאַנגט נאָר, אַז יידן זאָלן צאָלן וואָס
מער צינז. וואָס איז שייַך צום אייגענעם שטייגער לעבן פון די יידן, האָט
זי געלאָזט זיי טאָן, וואָס זיי ווילן, און האָט אַפילו ניט געפרובט זיי צווינגען
איבערבייַטן זייערע מנהגים און גלייבן. די היימער האָבן אַפילו אַזוי ווייַט
געשוינט די רעליגיעזע געפילן פון די יידן, אַז ווען דער רוימישער חיל פלעגט
אַרייַנגיין אין ירושלים, פלעגט ער ניט מיטנעמען די פאָנען אין שילדן, וואָס
אויף זיי איז געווען אויסגעמאָלט דעם קיסרס בילד; אויף די מטבעות, וואָס
מען פלעגט גיסן אין מלכות-יהודה, איז געווען אויסגעקריצט נאָך דעם קיסרס
נאָמען; אונטער טויט=שטראָף איז געווען פאַרבאָטן הידן, אַפילו רוימישע
בירגער, אַרייַנצוטרעטן אין אינעווייניקסטן היף פון בית=המקדש. די יידן ווי=
דער פלעגן צוויי מאָל אין טאָג ברענגען אַ קרבן אין בית=המקדש פאַרן קיסר
און פאַרן היימישן פאָלק.

די פּראָקוראַטאָרן פלעגן באַשטימען די כהנים=גדולים און אַראָפּזעצן זיי,
ווען זיי האָבן געוואָלט; די בגדי=כהונה פון כהן=גדול פלעגן אַ גאַנץ יאָר ליגן
באַהאַלטן אין שלאָס אַנטאָניאַ, און דער היימישער קאָמענדאַנט פלעגט זיי אַרויס=
געבן נאָר 4 מאָל אַ יאָר, צו די גרויסע ימים=טובים. נאָר דער סנהדרין האָט
געהאַט אין דער צייַט מער דעה אין לאַנד איידער אין
הורדוסעס צייַט. דער סנהדרין פלעגט אַרויסגעבן געזעצן און משפּטן יידן פאַר
כלערליי פאַרברעכנס. נאָר אַ פּסק=דין אויף טויט=שטראָף האָט געמוזט ווערן
באַשטעטיקט דורכן פּראָקוראַטאָר, און אויספירן די שטראָף פלעגן רוימישע
זעלנער.

נאָר די פּראָקוראַטאָרן פלעגן זיך אָפּטמאָלס בייַטן, און אַלע האָבן זיי געטאָן,
וואָס זיי האָבן געוואָלט. צווישן די פּראָקוראַטאָרן זייַנען געווען אַזעלכע, וואָס
האָבן באַזונדערס שטאַרק אונטערגעדריקט דאָס פאָלק און געמאַכט חוזק פון
דער יידישער אמונה. איינער פון די ערגסטע פּראָקוראַטאָרן איז געווען פּאָנטיוס
פּילאַטוס, וואָס האָט פאַרוואַלטעט איבער מלכות=יהודה אין משך פון 16 יאָר
(26--36 נאָך ק״ר); ער האָט ניט פאַרזאַמט קיין געלעגנהייַט, בכדי צו באַ=
לייַדיקן די יידישע אמונה.

קעגן דעם אייַנגעשטעלטן מנהג, האָט פּילאַטוס געשיקט קיין ירושלים
אַן אָפּטיילונג זעלנער מיט די קייזערלעכע פאָנען. פון דער דאָזיקער פאַרשוועכ=
רונג פון דער הייליקער שטאָט האָבן זיך די יידן שטאַרק מצער געווען. איז אַ
גאַנצער המון יידן אַוועק קיין קיסריא צו פּילאַטוסן, האָבן אַרומגערינגלט זייַן
הויז און זייַנען דאָרט געשטאַנען פינף טעג און געבעטן זיך בייַ אים, ער זאָל

צונעמען די פאָנען. צולעצט האָט דער פּראָקוראַטאָר אַריינגעיאָגט די ייִדן אין צירק, אַרומגערינגלט זיי מיט זעלנער און געשראָקן זיי אויסצוקוילען, אויב זיי וועלן איבּ ניט פאָלגן. נאָר די ייִדן האָבן זיך ניט געלאָזט איינשרעקן: זיי האָבּן זיך אַנידערגעוואָרפן אויף דער ערד, אויסגעשטרעקט די העלזער און ערקלערט, אַז זיי זיינען גרייט בעסער צו שטאַרבּן, איידער צו לאָזן פאַרשוועכן זייער גלויבּן.

האָט דער פּראָקוראַטאָר דאָס מאָל געמוזט נאָכגעבּן; נאָר שפּעטערהין האָט ער אויך וויטער ניט איין מאָל אָנגעטאָן נגישות ייִדן און בּאַליידיקט זייער אמונה. כּדי צו מאַכן אַ סוף פון די אומרוען און מהומות, האָט דער סירישער פאַרוואַלטער אָפּגערופן פּילאַטוסן פון מלכות-יהודה, און ייִדן האָבּן פרייער אָפּגעאָטעמט. דער פאַרוואַלטער האָט אויך געהייסן אָפּגעבּן צוריק די בּגדי-כּהונה אין בּית-המקדש אַריין. דער רוימישער חיל פלעגט איצט אויסמיידן צו גיין דורכן לאַנד יהודה און ניין קײן אַראָבּיע דורך אַן אומוועג.

אין גיכן איז דער מצבּ פון ייִדן אויף אַ ווײַלע בּעסער געוואָרן. הורדוסעס אַן אייניקל, אַגריפּס איז געוואָרן בּאַשטימט פאַר אַ קיניג פון יהודה. אַגריפּס האָט זיך געהאָדעוועט אין רוים אינאיינעם מיט די פּרינצן און קינדער פון די שריבּ. פּונקט ווי רייכע רוימער, האָט ער געפירט אַן איבּערגעגעריש לעבּן און דאָבּ געפטרט זיין גאַנצן אייגנס. גראָד ווען די נויט איז געווען בּײַ אים צום גרעסטן, איז זיין גוטער פריינט קאַליגולאַ געוואָרן קיסר פון רויבּ (אין יאָר 37). קאַליגולאַ האָט תיכּף געשאָנקן אַגריפּסן דעם טיטל קיניג און האָט אים אָפּגעגעבּן גליל און נאָך אַ פּראָווינץ פון פּאַלעסטינע און אין יאָר 41 האָט אַגריפּס בּאַקומען אויך מלכות-יהודה.

לויט זיינע רגילותן איז קיניג אַגריפּס געווען אַן עכטער רוימער. ער האָט גערן בּאַזוכט טעאַטערס און גלאַדיאַטאָרן-שפּילן. אין קיסריא זיינען געווען אויפגעשטעלט די סטאַטועס פון אַגריפּסעס טעכטער; אויף די מטבּעות, וואָס זיינען געמאַכט געוואָרן אויסערהאַלבּ פון ירושלים, זיינען געווען אויסגעמאָלט די בּילדער פון קיניג אַגריפּס אָדער פון רוימישן קיסר. נאָר אין ירושלים גופא האָט אַגריפּס זיך אַרויסגעשטעלט פאַר שטאַרק פרום און האָט געמיט זיך בּאַווײַזן, אַז ער איז בּיז גאָר איבּערגעגעבּן דער ייִדישער אמונה. און ייִדן האָבּן טאַקע אַגריפּסן ליבּ געהאַט. אַז ער איז הורדוסעס אַן אייניקל, האָט מען אַזוי ווי פאַרגעסן. און געדענקט נאָר, אַז ער שטאַמט פון זיין בּאָבּעס צד פון די חשמונאים. נאָר אָט די גוטע צײַט האָט ניט לאַנג געדויערט. אין יאָר 44 איז אַגריפּס געשטאָרבּן, נאָכדעם ווי ער איז קראַנק געווען סך הכּל פינף טעג. איבּער מלכות-יהודה איז ווידער געשטעלט געוואָרן אַ פּראָקוראַטאָר.

די מנהגים. די שטײַערן, גרענעץ-אָפּצאָלונגען, מעשׂר און אַנדערע אָפּצאָלונגען האָבּן איינגעשלונגען דעם גרעסטן טייל פון די הכנסות פון די פּויערים; דעריבּער האָבּן די ייִדישע פּויערים געלעבּט זייער אָרעם. פּונקט ווי אין אַמאָליקע צײַטן, האָבּן זיי געוואוינט אין קליינע בּײַדלעך אָן פענסטער און אויוונס. קיין מעבּל איז געוויינטלעך אין בּײַדל ניט געווען. עסן פלעגן די פּויערים זיצנדיק אויף קאָבּריצעס, און שלאָפן פלעגן זיי אויף דער ערד, אונטערגעלייגט אַ קאָבּריצע אָדער אַ קעמל-פעל. אויף דער ערד זיינען אויך גע-

שטאַנען לייכטיגע כּלים און אַ לאָמפּ מיט בוימל. אַ טלעבע בעל־הבית־ישקייט האָט געמוזט האָבן אַ האַנט־מיל. אָנשטאָט ברויט, פֿלעגן די פּויערים עסן אָפֿטמאָל פּלעצלעך פֿון גערשטן־מעל. אַ סך פֿלעגן זיי געברויכן באָב, לינזן, איילבירטן און אַנדערע גרינסן און פֿרוכטן, און אויך האָניג, אייל פֿון וויקסן און מילך־פּראָדוקטן.

יידישע בעלי־מלאכות האָבן געוואוינט אין די שטעט אין געזונדערטע הייזער; נאָר זייער מעבל, בעל־הבית־שאַפֿט, שפּייז און קליידער זיינען געווען כמעט אַזעלכע, ווי ביי די פּויערים. בכלל האָט זיך די קליידונג פֿון די יידן ווייניק וואָס אומגעביטן. זיי פֿלעגן טראָגן אַ לאַנגן בגד פֿון געשטרייפּטן אָדער ווייסן לייוונט, וואָס די פֿלעגן אָנטאָן אויפֿן הוילן לייב, און אַרומגאַרטלען זיך מיט אַ שטיק לייוונט אָדער אַ רימען. איבער דעם בגד פֿלעגן זיי אַריבערוואַרפֿן אַ ברייטע פּלאַכטע, וואָס זיי פֿלעגן צונויפֿניִען פֿון צוויי שטיקער געוואַנט מיט עפֿענונגען פֿאַרן קאָפּ און פֿאַר די הענט. נאָר די כּהנים פֿלעגן טראָגן קורצע הויזן.

די ווייבערשע קליידונג האָט זיך כמעט ניט אונטערגעשיידט פֿון דער מאַנסבילשער; זי איז נאָר געווען ברייטער. אויף די פֿיס האָבן סיי מאַנסבילן און סיי ווייבער געטראָגן סאַנדאַלן, און אויפֿן קאָפּ ווייסע טורבאַנעס. יידן האָבן די באָרד קיין מאָל ניט געשוירן. די ווייבער פֿלעגן פֿאַרפֿלעכטן די האָר אין צעפּ.

פּונקט ווי אין די אַמאָליקע צייטן, זיינען די הויפּטפֿאַרוויילונגען פֿון די יידישע פּויערים, בעלי־מלאכות און הענדלערס געווען די ימים־טובים און משפּחה־שׂמחות. נאָר די יידישע שׂרים און גרויסע סוחרים פֿלעגן אָפֿטמאָל מאַכן ביי זיך באַלצייטן, און איינציקע פֿלעגן אַפֿילו באַזוכן טעאַטערס און צירקן. בכלל האָט זיך דער שטייגער לעבן פֿון די רייכע סוחרים, פֿון די הויפּישע שׂרים און פֿון די חשובֿע כּהנים שטאַרק איבערגעביטן. זיי האָבן שטענדיק געהאַט אויפֿטראָגן מיט די גריכישע און רוימישע שׂרים, און דעריבער האָבן זיי איבערגענומען פֿון זיי אַ סך זאַכן. אויך די יידישע גדולים האָבן אויסגעפּוצט זייערע שטיבער מיט טייערע מעבל און כּלים, מיט קינציק געאַרבעטע הענגלייכטער, מיט ווייכע דיוואַנעס און קאָבריצעס. געוואוינט האָבן זיי אין גרויסע געמויערטע הייזער, נאָר הדרים זיינען געווען דאָרט קליינע, מיט ווינציק פֿענצטער. אויך די יידישע גבירים האָבן ליב געהאַט צו פֿאַרברענגען אויף די פּלאַכע דעכער פֿון זייערע הייזער, וואָס זיינען געווען אַרומגערינגלט מיט גראַטעס. אַ טייל פֿון דאַך איז געווען געדעקט מיט אַ לייוונט, און אין די הייסע זומערדיקע נעכט פֿלעגן אַ סך דאָרט שלאָפֿן אַפֿילו.

רייכע יידן פֿלעגן טראָגן קליידער פֿון פֿיינע געוואַנטן פֿון פֿאַרשיידענע קאָלירן. באַזונדערס שטאַרק פֿלעגן זיך פּוצן די רייכע פֿרויען. זיי פֿלעגן אָנהענגען אויף זייערע סאַנדאַלן גלעקלעך אָדער בלעכלעך פֿון מעטאַל, זיי פֿלעגן טראָגן אויערינגלעך, בראַנזלעטן, קייטעלעך און אַנדערע צירונגען. אַ סך פֿון זיי פֿלעגן זיך ניט נאָר שמירן מיט שמעקנדיקע אייל, נאָר זיי פֿלעגן אויך פּודרעווען זיך און פֿאַרבן די ברעמען. איינציקע האָבן געהאַט מעטאַלענע שפּיגעלעך.

יידן פֿלעגן פֿרי חתונה האָבן. ס׳פֿלעגט טרעפֿן אָפֿטמאָל, אַז אַ בחור פֿון 18 יאָר פֿלעגט חתונה האָבן מיט אַ מיידל פֿון 12 יאָר. אַלץ זעלטענער

פלעגן טרעפן פאלן, ווען יידן האבן גענומען עטלעכע ווייבער. דער מנהג צו געבן דעם כמטער און די ברידער פון דער כלה אויסקויף=געלט איז ביסלעכווייז פארשוואונדן: איצט האט מען דער כלה אנגעהויבן געבן נדן. ביי די תנאים פלעגט די כלה באקומען פון חתן א רינג אדער אן אנדער צירונג; די חתונה פלעגט מען אפטמאל אפריכטן ערשט אין א יאר ארום. די חתונה פלעגט געדויערן זיבן טעג און פלעגט אפגעריכט ווערן מיט פיל פרייליכקייט. די קרובים און איינגעלאדענע געסט פלעגן עסן, טרינקען און זיך משמח זיין; אפילו בכבודיקע זקנים פלעגן גיין א טאנץ פאר חתן=כלה.

אויף לויות פלעגן יידן שטארק וויינען און קלאגן. דעם מת פלעגט מען ארייַנלייגן אין מטה און אוועקטראגן אויף די הענט. מקבר זיין די מתים פלעגט מען אויסערן שטאט. אין ביזן קבר פלעגן אים באלייטן די קרובים, וואס פלעגן וויינען אויפן קול, רייסן אויף זיך די קליידער און באשיטן דעם קאפ מיט שטויב. אויף לויות פלעגט מען דינגען באזונדערע ווייבער קלאגערינס, וואס פלעגן מיט זייערע יללות פארהילכן דעם געוויין פון די קרובים. אויפן קבר פלעגט מען שטעלן א שטיין אדער א מצבה; רייכע יידן פלעגט מען מקבר זיין אין געמויערטע היילן. נאך דער לויה פלעגן די ברידער און שוועסטער, זין און טעכטער, און עלטערן פון פארשטארבענעם זיבן טעג נאכאנאנד ניט אנטאן קיין שיך און זיך ניט וואשן (שבעה), און אין משך פון 30 טעג (שלשים) ניט אנטאן קיין נייע בגדים. די גאנצע צייט פון שבעה פלעגן קומען צו די אבלים קרובים און נוטע פריינד, כדי זיי צו טרייסטן (מנחם=אבל זיין).

דאס גייסטיגע לעבן און די איסיים. אין דער צייט פון דער רוימישער איבערהערשאפט זיינען יידן, פונקט ווי פריער, געווען שטארק ארייַנגעטאן אין אמונה=זאכן. די רעליגיע האט אויך איצט פארנומען א גרויסן ארט אין לעבן פון פאלק, און שטארק איז געווען דער גלויבן אין א ליכטיקער צוקונפט. כמעט אין אלע יידישע שטעט זיינען געווען בתי=כנסיות אדער סינאגאגעס, דאס איז טייטש פארזאמלונגס=הייזער, וואס דארט פלעגן יידן זיך צונויפקלייבן, כדי מתפלל צו זיין און צו לייענען די תורה. אין איטלעכער סינאגאגע איז געשטאנען אן אלמער מיט די הייליקע ספרים (תיבה, ארון הקודש), און עס איז געווען אויסגעבויט א בימה, פון וואנען מען פלעגט זאגן די דרשות און לייענען די תורה; דאס פלעגן טאן די ארטיקע איינוואוינער איטלעכס מאל אן אנדערער; קיין כהנים זיינען אין די סינאגאגעס געוויינטלעך ניט געווען.

אין ירושלים האט זיך געפונען די העכסטע שול, אדער בית=המקדש, וואו געלערנטע חכמים פלעגן זיך פארנעמען מיט אויסטייטשן די תורה און לערנען מיט תלמידים די כתבי הקודש מיט פירושים. די סופרים, וואס האבן געלערנט די תורה, זיינען געווען שטארק חשוב ביים פאלק און האבן געהאט א גרויסע דעה ביי יידן. א באזונדערס גרויסן שם האט געהאט מיט זיין געלערנטקייט, פרומקייט און גוטסקייט דער געלערנטער הלל.

לויט ווי מיר ווייסן, איז הלל געבוירן געווארן אין בבל. ער איז יונגערהייט אוועק פון דער היים און געקומען קיין ירושלים, ווייל ער האט געוואלט דארט לערנען תורה. ער האט געשטאמט אפילו פון א גרויסן יחוס, נאר ער איז

גענען אָרעם און האָט זיך קוים מפרנס געווען מיט טאָג־אַרבעט. אין דער פֿרייער צייט האָט ער געלערנט תורה און פֿלעגט פֿלייסיק באַזוכן דעם בית־המדרש און מיט גרויס אויפֿמערקזאַמקייט זיך צוהערן צו די רייד פֿון זיינע רביים.

עס האָט געטראָפֿן אַמאָל, אַז הלל האָט ניט געהאַט קיין געלט צו באַצאָלן פֿאַרן אַריינגאַנג אין בית־המדרש. נאָר ער האָט ניט געוואָלט דורכלאָזן דעם שיעור און איז אַרויפֿגעקראָכן אויפֿן דאַך, כּדי צו הערן דאָס לערנען דורכן פֿענצטער פֿון אויבן. די מעשה האָט געטראָפֿן ווינטער, און באַלד האָט דער שניי פֿאַרשאָטן הלל'ן, נאָר ער האָט די קעלט מיטן שניי ניט געפֿילט, אַזוי שטאַרק איז ער געווען אַריינגעטאָן אין לערנען. אין דער פֿרי האָט מען אים געפֿונען אַ האַלבפֿאַרפֿרוירענעם אויפֿן דאַך און מען האָט אים קוים אָפּגעמינטערט.

מיט דער צייט איז הלל געוואָרן אַ גרויסער געלערנטער און האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין ענוות און גוטסקייט. ער האָט געוואָלט האָבן, אַז אין דער יידישער אמונה זאָלן זיין וואָס ווייניקער צערעמאָניעס, און האָט געהאַלטן, אַז דער עיקר איז גוטע כּוונה און די גוטע אויפֿפֿירונג פֿון מענטשן. ער פֿלעגט זאָגן, אַז דער עצם מהות פֿון דער תורה באַשטייט אין אָט דעם גלייכוואָרט: „וואָס דיר איז ניט ניחא, אַז עמיצער זאָל דיר טאָן, זאָלסטו אויך דיין חבר ניט טאָן" (מה דעלך סני לא תעבד לחברך).

בכלל איז ביי יידן אין יענער צייט שטאַרק געווען דער פֿאַרלאַנג צו דערגיין, ווי אַזוי דינט מען בעסער צו גאָט און ווי אַזוי דאַרף מען זיך אויפֿפֿירן בנוגע צו מענטשן. גאַנצע חברות פֿלעגן אויפֿקומען, וואָס פֿלעגן ביי זיך איינשטעלן פֿאַרשיידענע כּללים, ווי אַזוי אַ מענטש האָט צו לעבן אויף דער וועלט, אַז עס זאָל זיין רעכט פֿאַר גאָט און שיין פֿאַר לייטן. אַזאַ חברה זיינען געווען די כּת פֿון די איסיים. די איסיים האָבן ניט געשטרעבט צו מאַכט, עשירות און כּבוד. זייער פֿאַרלאַנג איז געווען אָפּצוהיטן ריכטיק די תורה און איינשטעלן זייער לעבן אַזוי, ווי דאָס פֿאָדערט די יידישע אמונה.

אין ערשטן יאָרהונדערט נאָך דער קריסטל. צייט זיינען געווען ביז 4000 איסיים. אייניקע פֿון זיי האָבן געוואוינט צעשפּרייט צווישן אַנדערע יידן אין שטעט און דערפֿער. נאָר דער גרעסטער רוב פֿון די איסיים האָבן געלעבט אָפּגעזונדערט פֿון דער וועלט, אין בשותּפֿישע דירות, אָן ווייבער און קינדער. זיי האָבן זיך אויפֿגעפֿירט זייער שטרענג און פֿלעגן אַרבעטן פֿון אין דער פֿרי ביז שפּעט אויף דער נאַכט; זייער הויפּט־באַשעפֿטיקונג איז געווען ערד־אַרבעט; זיי האָבן זיך אויך פֿאַרנומען מיט פֿאַרשיידענע מלאָכות, נאָר פֿאַרבאָטן איז ביי זיי געווען אויסצואַרבעטן כּלי־זיין און אַנדערע זאַכן, וואָס קאָנען שעדיקן מענטשן. מיט מסחר זיך פֿאַרנעמען האָבן זיי ניט געטאָרט.

די איסיים האָבן גענומען אָן טענות פֿאָלגן אַלצדינג זייערע עלטסטע. אַלצדינג איז געווען ביי זיי בשותּפֿות, אַפֿילו די קליידער. זייערע קליידער פֿלעגן זיי טראָגן, ביז עס פֿלעגן ווערן אין זיי לעכער; עסן פֿלעגן זיי ווייניק ביז גאָר. אין דער פֿרי פֿלעגט ביי זיי זיין אַ שותּפֿותדיקע סעודה, און דערנאָך פֿלעגן זיי זיך נעמען פֿאַר דער אַרבעט און האָרעווען ביז האַלבן טאָג. דערנאָך

פֿלעגן זיי זיך טובֿלען, אָנטאָן ווײַסע קליידער און זיך צונויפֿקלײַבן צו דער סעודה. שטיל. אָן ווערטער פֿלעגן זיי זיך זעצן צום טיש, און דער בעקער און קוכער פֿלעגט שטעלן פֿאַר איטלעכן ברויט און אַ שיסל מיט געקעכץ. דער עלטסטער פֿלעגט זאָגן אַ תּפֿילה, און די מסובֿים פֿלעגן שווײַגנדיק נעמען זיך עסן. נאָכן עסן פֿלעגט מען ווידער זאָגן אַ תּפֿילה, די איסיים פֿלעגן אויסטאָן פֿון זיך די ווײַסע קליידער און ווידער זיך פֿונאַנדערגיין צו דער אַרבעט ביזן אָוונט. נאָך דער אָוונט־סעודה פֿלעגן זיי זיך ווידער שטיל זײַן און לייגן שלאָפֿן. אַזוי פֿלעגן די איסיים פֿאַרברענגען אַלע זייערע טעג.

נאָך מער, איידער די ריינקייט פֿון גוף, האָבן די איסיים געקלערט וועגן דער ריינקייט און לויטערקייט פֿון די געדאַנקען און וועגן דער רעכטשאַפֿנקייט פֿון די מעשׂים. ניט איטלעכער איז געווען מסוגל איבערצוהאַלטן אַזאַ לעבן פֿון אַרבעט און סיגופֿים, דערפֿאַר טאַקע פֿלעגט מען פֿריער אויספּרובֿן די וואָס פֿלעגן וועלן אָנקומען אין דער חבֿרה איסיים. אין אַ יאָר אַרום פֿלעגן זיי באַקומען ווײַסע קליידער און פֿאַרטיכער אויף אָנצוטאָן בײַ דער טבֿילה. אמתע חבֿרים פֿון דער כּתּה פֿלעגן די אָנגעקומענע ווערן ערשט אין דרײַ יאָר אַרום.

דער אויפֿשטאַנד פֿון די יידן קעגן דער איבערהערשאַפֿט פֿון די רוימער (66—73).

קיניג אַגריפּס II און די ערשטע סימנים פֿונ'ם אויפֿשטאַנד. לויט דער באַשטימונג פֿון דער רוימישער רעגירונג האָט אַגריפּסעס זיבעצניעריקער זון, אַגריפּס II, געירשנט דעם קיניגלעכן טיטל; נאָר די פֿאַרוואַלטונג איבער מלכות־יהודה איז ווידער איבערגעגעבן געוואָרן צו פּראָקוראַטאָרן. אַגריפּס II האָט באַקומען אַ רוימישע ערציאונג און פֿלעגט מיט מער חשק זיצן בײַם רוימישן הויף, איידער אין ירושלים. מיט זײַן גאַנצן לעבן און מיט זײַן גדולה איז ער געשטאַנען אין רשות פֿון רוימישן קיסר, און דערפֿאַר האָט ער געזוכט די גוט־פֿרײַנדשאַפֿט פֿון די רוימער. אַגריפּס האָט אָפּגעהיט די יידישע אמונה און איז געווען שטענדיק גרייט זיך אײַנצושטעלן פֿאַרן פֿאָלק. נאָר ער איז געווען קעגן די שטרעבונגען פֿון די יידן אַראָפּצוּוואַרפֿן פֿון זיך דעם רוימישן יאָך און צו פֿירן אַ פֿרײַ לעבן.

אין דערזעלביקער צײַט איז דעם יידישן פֿאָלק אַלץ שווערער געוואָרן איבערצוטראָגן די ממשלה פֿון די רוימער. די רשעות פֿון די פּראָקוראַטאָרן איז אַלץ גרעסער געוואָרן; עס האָט געקאָנט אויסזען, אַז זיי זײַנען צווישן אַנאַנד געגאַנגען אַ געוועט, ווער פֿון זיי וועט מער באַטריבן דאָס פֿאָלק און אים אָנטאָן מער צרות. אומרוען האָבן כּמעט ניט אויפֿגעהערט. ס'איז געוואָרן אַלץ באַשײַנפּערלעך, אַז די געדולד פֿון די יידן גייט אויס, אַז באַלד וועט אויס-

ברעכן אין אויפשטאנד, וואס וועט ארומנעמען גאנץ יהודה. נאר די רוימישע רעגירונג האט גארנישט ניט געטאן, בכדי איינצוהאלטן דעם ווילדקייט פון די פראקוראטארן, און יענע ווידער האבן לחלוטין ניט געשוינט די געפילן פון די יידן און האבן ניט פארזאמט קיין געלעגנהייט, בכדי זיי צו באליידיקן.

מיט א באזונדערער אומפארשעמטקייט האט זיך אויסגעצייכנט דער פראקוראטאר געסיוס פלארוס. די פריערדיקע פראקוראטארן האבן פאטאקעוועט גנבים און רוצחים, באפרייט זיי פון תפיסה, געטיילט זיך מיט זיי די גנבות און גזלות, גענומען שוחד און אויסגעפרעסט פון פאלק, וואס זיי האבן נאר געקאנט. פלארוס האט זיי אלעמען איבערגעשטייגט; ער האט זיך ניט אפגעשטעלט פון בארויבן דעם אוצרות פון בית-המקדש און האט געפאדערט, אז מען זאל אים ארויסגעבן 17 טאלענט גאלד.*) נאר די מאס פון פאלקס געדולד איז שוין געווען פול, ביים בית-המקדש האט זיך צונויפגעקליבן א גרויסער המון מענטשן. עס האבן זיך געלאזט הערן פון אלע זייטן זידלערייען און חוזק-רייה. ס'האבן זיך געפונען קאטאוועס-טרייבער, וואס האבן גענומען פושקעס, ארומגעגאנגען צווישן עולם און געבעטן א נדבה פארן „ארעמען, אומגליקלעכן פלארוסן". — אט דער קאטאוועס האט די איינוואוינער טייער געקאסט.

געסיוס פלארוס האט אט די באליידיקונג ניט געקאנט מוחל זיין און האט געקלערט נאר, ווי אזוי זיך נוקם צו זיין אן די יידן. אין מאי פון יאר 66 איז ער געקומען קיין ירושלים מיט א מחנה זעלנער. דער כהן-גדול און ירושלימער גדולים האבן זיך געפלייסט איינצושטילן דעם פראקוראטארס כעס, נאר זיי האבן גארנישט ניט געפועלט: ער איז געווען הארט, ווי א שטיין. לויט זיין באפעל, האבן די רוימישע זעלנער גענומען רויבעווען און הרגענען די איינוואוינער פון ירושלים. אין דער זעלביקער צייט איז פלארוס געזעסן אויף זיין שטול פארן פאלאץ, און פאר זיינע אויגן האט מען דארט גופא אויפן פלאץ א סך חשובע יידן געשמיסן און אויפגעהאנגען אויף קרייצן. דערנאך האט דער פראקוראטאר געפאדערט, אז די איינוואוינער פון ירושלים זאלן באגעגענען מיט פאראד דעם רוימישן חיל, בכדי דורכדעם צו באווייזן זייער אונטערטעניקייט.

דאס פאלק האט זיך געוואלט אפזאגן צו פאלגן פלארוסעס פארלאנג. נאר די כהנים און עלטסטע, וואס האבן מורא געהאט פאר א נייער שחיטה, האבן גענומען זיך צורעדן די יידן, זיי זאלן זיך אונטערגעבן. די כהנים האבן אלעמען צונויפגערופן אין בית-המקדש אריין און האבן זיך אנידערגעווארפן אויף דער ערד און געבעטן זיך, אז דאס פאלק זאל נאכגעבן דעם פראקוראטאר, בכדי צו ראטעווען דעם בית-המקדש, ער זאל ניט ווערן אויסגערויבט. גערירט פון דעם געבעט פון די כהנים, זיינען די איינוואוינער פון ירושלים, אנגעטאן אין יום-טובדיקע בגדים, ארויסגעגאנגען אנטקעגן דעם רוימישן חיל און באגריסט אים פריינדלעך. נאר לויט פלארוסעס באפעל האבן די רוימישע זעלנער אויף דער באגריסונג ניט געענטפערט. די יידן זיינען דעריבער געווארן אויפגעבראכט און האבן אנגעהויבן זידלען דעם פראקוראטאר. דעמאלט האבן זיך די זעלנער א לאז געטאן אויף זיי און גענומען זיי אויסהרגענען.

*) א טאלענט גאלד באטרעפט אויף אונזער געלט אן ערך 26000 רובל.

האָבן די יידן זיך געלאָזט לויפֿן צוריק אין שטאָט אַריין, נאָר די רוימישע רייטער האָבן זיי נאָכגעיאָגט, און אַ סך יידן זיינען געוואָרן צעטראָטן אונטער די פֿערדס פֿיס.

נאָר די איינוואוינער פֿון ירושלים זיינען באַלד געקומען צו זיך און האָבן גענומען פֿאַרטיידיקן זיך קעגן די רוימער. אַ סך האָבן אַרויפֿגעקלעטערט אויף די דעכער פֿון זייערע הייזער און געוואָרפֿן שטיינער אויף די זעלנער פֿון אונטן, אַנדערע ווידער האָבן זיך אַוועקגעלאָזט אין בית־המקדש, כּדי אים צו באַשיצן. אַז פֿלאָרוס האָט דערזעהן, וואָס פֿאַר אַ טומל ער האָט דאָ אָנגעמאַכט, און האָט פֿאַרשטאַנען, אַז דער קליינער רוימישער חיל וועט גאָרנישט ניט קאָנען אויפֿטאָן אַנטקעגן די איינוואוינער פֿון ירושלים, איז ער אַוועק פֿון דאָרט קיין קיסריא.

באַלד נאָכדעם איז קיין ירושלים אָנגעקומען קיניג אַגריפּס. ער האָט צונויפֿגעקליבן דאָס פֿאָלק איבער זיין פּאַלאַץ און האָט געהאַלטן אַ לאַנגע רעדע פֿאַר זיי, וואו ער האָט זיי איבערגערעדט אונטערגעבן זיך אונטער דער ממשלה פֿון דעם מעכטיקן קיסר, וואָס איז אַ מעכטיקער מושל, און אַ סך לענדער און פֿעלקער זיינען אים אונטערטעניק. דעם קיניגס רעדע האָט געמאַכט אַ גרויסן רושם. אַ סך זיינען געווען גרייט זיך אונטערצוגעבן אונטער דער רוימישער רעגירונג. און מען האָט אומעטום אָנגעהויבן צאָלן צינז. נאָר אַגריפּס איז דאָס געווען נאָך ווייניק: ער האָט געפֿאָדערט, אַז די יידן זאָלן, ווי פֿריער, זיך אונטערגעבן פֿלאָרוסן. נאָר אָט דער פֿאָרשלאָג האָט אַרויסגערופֿן אַ מוראדיקן כעס ביים פֿאָלק. מען האָט דעם קיניג גענומען אויסלאַכן, באַוואַרפֿן אים מיט שטיינער, און ער האָט געמוזט אָפּפֿאָרן פֿון ירושלים מיט גאָרנישט.

דער נצחון פֿון די קנאים. צווישן יידישן פֿאָלק זיינען שוין לאַנג געווען אַ פּאַרטיי קנאים, וואָס זייער איינציקער פֿאַרלאַנג איז געווען צו באַפֿרייען דאָס לאַנד יהודה פֿון רוימישן יאָך. די קנאים זיינען אָבער געווען ניט קיין סך; דער גרעסטער רוב פֿון פֿאָלק האָבן געהאַלטן, אַז פֿון די אַלע חלומות וועט גאָרנישט ניט אַרויסקומען, און אַז פֿירן מלחמה מיט דער מעכטיקער רוימישער אימפּעריע איז ניט פֿאַר די כּוחות פֿון קליינעם יידישן פֿאָלק. איצט אָבער, נאָכדעם ווי דער פּראָקוראַטאָר געסיוס פֿלאָרוס האָט מיט זיינע גנישות געהאַט אַזוי שטאַרק צערייצט דאָס פֿאָלק, האָבן אַלץ מער מענטשן אָנגעהויבן צושטיין צו די קנאים, וואָס האָבן גערופֿן דאָס פֿאָלק צו אַן אויפֿשטאַנד. אין אַווגוסט פֿון יאָר 66 האָט דער אָנפֿירער פֿון די קנאים, אלעזר בן חנניה געפֿועלט, אַז מען זאָל אויפֿהערן מקריב צו זיין דעם קרבן פֿאַרן קיסר. דאָס איז געווען אַזוי ווי אַ סיגנאַל, אַז דער אויפֿשטאַנד האָט זיך אָנגעהויבן.

די עלטסטע כּהנים און די ירושלימער שרים האָבן געפּרובט צורייידן אלעזרן, ער זאָל זיך אָפּזאָגן פֿון זיין באַשלוס, נאָר ער איז געבליבן פֿעסט אין זיין דעה. האָבן די שרים גערופֿן צו הילף דעם קיניג אַגריפּס, ער זאָל קומען מיט זיין חיל און פֿאַרטרייבן די קנאים. נאָר אַגריפּסעס זעלנער זיינען געווען צו שוואַך אויף צו טאָן עפּעס קעגן די מורדים. סוף כּל סוף האָבן די קנאים גובר געווען, און, כּדי צו שטילן דעם כּעס, האָבן זיי פֿאַרברענט אַגריפּסעס פּאַלאַץ, דעם כּהן־גדולס הויף און אויך דאָס הויז, וואו עס זיינען געלעגן אַלע חובֿ־

קווימען, כּדי דורכדערבּ צו באַפרייען די אָרימע לײַט פון צו באַצאָלן זייערע חובות.

מער פון אַ חודש צײַט איז די יידישע הויפּטשטאָט געווען אין רשות פון די קנאים. פּלוצים זײַנען זיי געוואָר געוואָרן, אַז עס געגעהנט צו ירושלים דער פּאַרוואַלטער פון סיריע מיט אַ רוימישן חיל. די יידן זײַנען אַרויס קעגן אים און זײַנען אָנגעפאַלן מיט אַזאַ אימפּעט אויף די רוימער, אַז זיי האָבן זיי אינגאַנצן צעטומלט און פאַרטיליקט אַ טייל פון זייער חיל. דערנאָך האָבן די קנאים פאַרנומען אַלע וועגן אין די בערג און געשטערט דער באַוועגונג פון רוימישן חיל. נאָר די רוימער האָט זיך פאָרט אײַנגעגעבן צוצוקומען ביז ירושלים. פאַר די מויערן פון שטאָט זײַנען פאָרגעקומען געשלעגן. אין די רוימער זײַנען געוואָרן באַזיגט. האָט דער פּאַרוואַלטער געמוזט אָפּטרעטן, און די קנאים האָבן זיך געלאָזט נאָכיאָגן אים אָן אָפּהאַלט. צולעצט האָבן די רוימער זיך געלאָזט לויפן, און די יידן האָבן פאַרכאַפּט זייערע וואַרף־מאַשינען און באַלעגערונגס־געצײַג.

אָט דער גרויסער נצחון האָט אָנגעמאַלט אַ שמחה בײַם גאַנצן פאָלק. איצט זײַנען אַפילו די יידישע גדולים צוגעשטאַנען צו די קנאים, און די געטרײַע אָנהענגער פון די רוימער זײַנען אַנטלאָפן פון ירושלים. נאָר אַלע האָבן פאַרשטאַנען, אַז די מלחמה הויבט זיך ערשט אָן, אַז די געוואָונענע פרײַהײַט וועט מען מוזן פאַרטיידיקן אין אַ לאַנגן בלוטיקן קאַמף. האָט מען דעריבער געמוזט גרייטן זיך און אײַנשטעלן אָרדענונג אין לאַנד. די הנהגה האָבן גענומען אויף זיך די שרים און כהנים, און די קנאים האָבן זיי ניט געשטערט דערין. אין בית־המקדש איז זיך צונויפגעקומען אַ פאָלקס־פאַרזאַמלונג, וואו עס זײַנען אויסגעקליבן געוואָרן אָנפירער, וואָס אויף זיי איז אַרויפגעלייגט געוואָרן דער חוב צו פאַרטיידיקן די פּראָווינצן.

אין דער זעלביקער צײַט האָבן אויסגעבראָכן בלוטיגע געשלעגן אין קיסריא, עכו און אַנדערע שטעט פון פּאַלעסטינע און סיריע צווישן די יידישע און ניט־יידישע אײַנוואוינער. דערבײַ האָבן בײדע צדדים אַרויסגעוויזן גרויס אַכזריות. דאָרט, וואו די היידן זײַנען געווען מער, האָבן זיי זיך געפלײַסט צו פאַרטיליגן די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג, ניט געשוינט ניט קיין אַלטע לײַט, ניט קיין קינדער; דאָרט ווידער, וואו די יידן זײַנען געווען שטאַרקער, זײַנען זיי זיך באַגאַנגען מיט די היידן ניט בעסער. אומעטום האָט מען געקוילעט און באַרויבט איינער דעם אַנדערן.

דער אויפשטאַנד אין גליל. פאַרן אויבערשטן אָנפירער איבער גליל איז אויסגעקליבן געוואָרן יוסף בן מתתיהו. זייער אַ שווערע און וויכטיקע אויפגאַבע איז אויף יוספן אַרויפגעלייגט געוואָרן, וואָרום קיין גליל האָט געדאַרפט קומען דער רוימישער חיל צוערשט. יוסף האָט גענומען צוגרייטן זיך צו דער מלחמה. קודם כל האָט ער אײַנגעשטעלט די אינעווייניקסטע אָרדענונג אין לאַנד. ער האָט געגרינדעט אַ סנהדרין פון 70 עלטסטע און האָט באַשטימט אין אַלע שטעט פון גליל אָרטיקע בתי־דינים. דערנאָך האָט ער זיך גענומען גרייטן צו דער פאַרטיידיקונג פון לאַנד; ער האָט באַפעסטיקט די שטעט מיט מויערן און גראָבנס, צונויפגעקליבן חיל, פאַרזאָרגט אים מיט גע־

ווער און געלערנט אין תכסיסי־מלחמה. א העלפט פון די איינוואוינער האט אויך ווייטער זיך פארנומען מיט זייער פרידלעכער ארבעט, בכדי צו פארזארגן דעם חיל מיט אלע נייטיקע זאכן.

אין פרי־יאר פון יאר 67 איז דער רוימישער קריגס־הויפטמאן פלאוויוס וועספאסיאנוס (אספסינוס) אריינגעדרונגען אין גליל און האט אנגעהויבן איינ־נעמען איין שטאט נאך דער אנדערער. אדאנק זייער קריגס־קונסט האבן די רוימער אומעטום גובר געווען און האבן אן רחמנות זיך אפגערעכנט מיט די באזיגטע. נאר די נצחונות זיינען זיי ניט גרינג אנגעקומען. די איינוואוינער פון גליל האבן זיך פארטיידיקט, ווי די העלדן, און ביי דער באלעגערונג פון די גלילער פעסטונגען זיינען אומגעקומען ניט ווינציק רוימישע קריגסלייט. באזונדערס הארטנעקיג האבן זיך פארטיידיקט די איינוואוינער פון דער שטאט יודפת.

יודפת איז געלעגן אויף א הויכן פעלזן־בארג און געווען ארומגערינגלט פון דריי זייטן מיט טיפע אפגרונטן. און ס'האט אויסגעדוכט, אז צו איר קאן מען ניט צוטרעטן. מחמת דעם האבן זיך אנגעקליבן אהין די איינוואוינער פון די ארומיקע שטעט און דערפער, און אלע האבן זיך געגרייט אפצוטרייבן דעם שונא. האבן די רוימער אנגעשאטן א הויכן ערדוואל און אויפגעשטעלט ווארף־מאשינעס און געהאפט אין גיכן איינצונעמען די פעסטונג. נאר קליינע הייפלעך יידן פלעגן אלע ווײַלע אנפאלן אויף זיי פון דער פעסטונג און פארברענען די בנינים פון די רוימער.

וואס גרעסער די סכנה איז געווארן, אלץ דרייסטער זיינען געווארן די באלעגערטע. נאר די רוימער האבן זיך אויך ניט געלאזט אפשרעקן. ניט געקוקט אויף זייערע גרויסע אנווערן, האבן זיי דערפירט די באלעגערונגס־ארבעטן ביזן סוף און גענומען שטורעמען די שטאט. אז אלע ווארף־מאשינעס האבן מיט אמאל אויסגעשאסן, האבן די מויערן פון שטאט א ציטער געטאן. אז יוסף האט געזעהן, אז אלע מאשינעס שיסן רק אין איין ציל, בכדי אין יענעם ארט דורכצוברעכן א לאך אין מויער, האט ער גענומען אנפילן זעק מיט שטרוי און אראפלאזן זיי אויף דעם ארט, בכדי דורכדעם אפצושוואכן דעם כח פון די קלעפ. אז די רוימער האבן אנגעהויבן קלאפן אין אן אנדער ארט, זיינען די יידן ארויסגעלאפן פון דער פעסטונג, אנגעפאלן אויף די באלעגערונגס־מאשינעס און אונטערגעצונדן זיי.

ס'זיינען פארביי אזוי עטלעכע וואכן. די איינוואוינער פון יודפת האבן אפילו ניט געקלערט זיך אונטערצוגעבן. די רוימער ווידער זיינען נאך מער געווען אויפגערייצט דורך דעם ווידערשטאנד, און שטארק איז געווען זייער פארלאנג איינצונעמען וואס גיכער די פעסטונג. די רוימער האבן געשאסן אויף די מויערן פון שטאט שווערע שטיינער, און די יידן האבן געווארפן אויף די רוימער ברענענדיקע שייטן האלץ, שטיקער אייזן און שטיינער. די באלעגערונגס־מאשינעס האבן אראפגעריסן טורעמס און אלץ מער איינגעבראכן די שטאטישע מויער. יידן זיינען הונדערטערווייז געפאלן פון די שונאים'ס פיילן און ווארף־שטיינער. די קלאפערײַ פון די מאשינעס און די פײַפערײַ פון די פיילן האבן

זיך אויסגעמישט מיט די קריגס־געשרייען פֿון די רוימער, מיט די יללות פֿון די ווייבער און קרעכצן פֿון די שטאַרבנדיקע.

איין מאָל אין דער פֿרי האָט אַספּסיאַנוס געפֿירט זיין חיל אויף אַ שטור־ רעם. ער האָט אָפּגעקליבן די מוטיקסטע זעלנער, באַוואָפֿנט פֿון קאָפּ ביז די פֿיס, און באַפֿוילן זיי זיך אַריינצודרינגען אין פֿעסטונג איבער לייטערס און ציה־ בריקן. ווי נאָר עס האָבן אַ הילך געטאָן די קלעפּ פֿון די מאַשינעס און די קריגס־געשרייען פֿון די באַלעגערער, האָבן די יידן זיך אַ וואָרף געטאָן אַנט־ קעגן די שונאים איבער די ציה־בריקן, און ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ בלוטיקער געשלעג. די יידן און די רוימער האָבן זיך געשלאָגן מיט אַ גלייכער גבורה. נאָר אויפֿן אָרט פֿון די געפֿאַלענע רוימישע זעלנער פֿלעגן באַלד צוקומען נייע, די יידן אָבער האָבן ניט געהאַט קיין פֿרישן חיל, בכדי צו פֿאַרבייטן די געפֿאַלענע.

היות ווי די יידן האָבן געוואוסט, אַז זיי האָבן ניט צו וואַרטן אויף קיין רחמנות מצד די רוימער, דעריבער האָבן זיי געקלערט נאָר וועגן דעם, ווי אַזוי טייערער אָפּצוגעבן זייער לעבן, און האָבן געקעמפֿט ביז לעצטן טראָפּן בלוט. בכדי אויסצודרגענען וואָס מער רוימער, פֿלעגן זיי באַגיסן די זעלנער מיט זודיגן בוימל. קעגן דעם האָבן ניט געקאָנט באַשיצן ניט קיין פּאַנצערס, ניט קיין קיווערס, און אין מוראדיקע עינויים פֿלעגן די רוימישע זעלנער אַראָפּ־ פֿאַלן פֿון די בריקן אין אָפּגרונט אַריין און צעקלאַפּט ווערן אויף טויט.

נאָר דאָס אַלץ האָט דעם אָנפֿאַל פֿון רוימישן חיל ניט אָפּגעשטעלט. צולעצט האָט זיך די רוימער איינגעגעבן צו פֿאַרכאַפּן די פֿעסטונג. איין מאָל ביינאַכט, ווען די וועכטער אויף די מויערן זיינען פֿון מידקייט איינגעשלאָפֿן, זיינען עטלעכע רוימישע זעלנער אַהיין אויף די מויערן, אויסגעקוילעט די וועכטער און געעפֿנט די טויערן פֿון שטאָט. די איינוואוינער פֿון יודפת זיינען געשלאָפֿן, איינגעמאַטערט נאָכן שווערן טאָג. ווי נאָר די רוימער זיינען אַריין אין שטאָט, האָבן זיי גענומען אויסקוילען אַלעמען, ווער עס איז נאָר אַריינ־ געפֿאַלן צו זיי אין האַנט. דאָ איז שוין קיין שום ווידערשטאַנד ניט מעגלעך געווען. בכדי זיך ניט אונטערצוגעבן די שונאים, האָבן אַ סך יידן דערשטאָכן איינער דעם אַנדערן, און אַ סך האָבן זיך אַראָפּגעוואָרפֿן אין אָפּגרונט אַריין. די רוימער האָבן אויסגעהרגעט אַלע מאַנסבילן, און די פֿרויען און קינדער גענומען געפֿאַנגען.

יוסף פֿלאַוויוס. יוסף בן מתתיהו, דער איבערשטער אָנפֿירער פֿון גליל, האָט געשטאַמט פֿון אַ משפּחה פֿון כהנים און איז געווען אַ קענער אין די הייליקע ספֿרים. אין יאָר 64 איז ער געווען געשיקט מיט נאָך השובֿע יידן אין שליחות צום רוימישן קיסר און האָט פֿאַרבראַכט צוויי יאָר אין רוים. דאָרט האָט ער זיך גוט צוגעקוקט צום לעבן פֿון די רוימער און איז געוואָרן שטאַרק נתפּעל פֿון דעם. ער האָט איינגעזען, אַז קעגן זייער מאַכט און גרויסקייט קאָן קיין פֿאָלק ניט באַשטיין, און אַז זיי דאַרפֿן געוועלטיקן אי־ בער אַלע לענדער.

מיט אָט דער איינזעעניש איז יוסף געקומען צו פֿאָרן אַהיים גראָד אין יענער צייט, בעת גאַנץ יהודה איז געווען פֿול מיט אויפֿרעגונג, און מען

האט זיך דארט געגרייט צו דער מלחמה קעגן רוים. ער האט אוודאי ניט געקאנט זיין אזוי באגייסטערט ווי די קנאים, און האט באדארפט זיין קעגן זיי. פונדעסטוועגן האט מען אים אויסגעקליבן פאר אן אנפירער פון גליל, ווייל אלע האבן שטארק געהאלטן פון זיין יחוס, געלערנטקייט און פארשטאנד. יוסף איז דעמאלט אלט געווען סך הכל 28 יאר.

בעת דער באלעגערונג פון דער פעסטונג יודפת האט זיך יוסף לאנג געפונען. אז די רוימער האבן יודפת איינגענומען, האט זיך אים איינגעגעבן צו אנטלויפן פון דארט. אינאיינעם מיט נאך 40 יידן האט ער זיך באהאלטן אין א הייל ניט ווייט פון שטאט. באלד האבן די רוימער זיך דערוואוסט, אז ער איז אנטלאפן געווארן, און ארויסגעפונען זיין באהעלטעניש. האט אספסינוס געשיקט צו דער הייל צוויי פון זיינע מקורבים, וואס האבן אנגעהויבן צורעדן יוספן, ער זאל ארויסגיין פון הייל און זיך אונטערגעבן די רוימער, און האבן אים צוגעזאגט דערפאר צו שענקען אים זיין לעבן. יוסף איז שוין געווען גרייט אנצונעמען דער פארשלאג פון די רוימער. נאר די יידן, וואס זיינען געווען מיט אים אין הייל, האבן גענומען אים זידלען פאר זיין פחדנות און געשראקן אים צו הרגענען. בכדי זיך צו ראטעווען, האט יוסף אויפגעטאן אזא מין פאלשקייט. ער האט געמאכט דעם אנשטעל, אז ער וויל זיך ניט אפשיידן פון זיינע חברים אין אומגליק. און האט זיי פארגעשטעלט, זיי זאלן אויסקוילענען איינער דעם אנדערן. אלע, וואס זיינען געווען אין הייל, זיינען דערויף מרוצה געווארן, ווייל זיי איז מער ניחא געווען צו שטארבן, איידער צו ווערן געפאנגען פאר שקלאפן און אויסצושטיין אייביקן שאנד און שפאט. מען האט באשטימט צו ווארפן גורל, ווער עס זאל וועמען טויטן. און יוסף האט געמאכט אזא קונץ, אז נאכדעם ווי אלע זיינען שוין געווען טויט, איז ער געבליבן לעבן מיט נאך איינעם א יידן. דעם לעצטן האט יוסף שוין געקאנט איינרעדן, ער זאל מיט אים ארויסגיין צו די רוימער און זיך לאזן נעמען געפאנגען. האבן די רוימישע זעלנער זיי אפגעפירט אין זייער לאגער.

אז מען האט געבראכט יוספן צו אספסינוסן, האט זיך דער געוועזענער אנפירער פון גליל געשטעלט זייער הכנעהדיק און גענומען חנפענען דעם רוימישן קריגס-הויפטמאן און האט אים פאראויסגעזאגט, אז ער וועט אין גיכן ווערן קיסר פון רוים. אספסינוסן האט די דאזיקע נבואה שטארק הנאה געטאן, און ער האט יוספן צוגענומען נאר פריינדלעך; פארט אבער האט ער אים געלאזט האלטן דערווייל געשמידט אין קייטן, פונקט ווי אלע געפאנגענע. נאר דער צוטרוי פון רוימישן קריגס-הויפטמאן צו יוספן איז כסדר געוואקסן. באזונדערס גרויס איז געווארן אספסינוסעס פריינדשאפט צו אים, נאכדעם ווי יוספס נבואה איז טאקע מקוים געווארן, און אספסינוס איז געווארן קיסר אין רוים. דעמאלט האט ער יוספן באפרייט פון געפאנגנשאפט און געמאכט אים פאר זיינעם א מקורב. מחמת דעם האט דער געוועזענער אנפירער גענומען דעם צונאמען פלאוויוס נאך דעם פאמיליען-נאמען פון זיין געוועזענעם האר און באפרייער.

יוסף פלאוויוס האט געלעבט לאנג. ער איז נאכן חורבן פון דער יידי-
שער מלוכה געזעסן אין רוים און האט באשריבן די געשיכטע פון יידישן

פּאָלק אין צוויי גרויסע ווערק: „די יידישע מלחמות“ און די „יידישע קדמוניות“. אין די „יידישע מלחמות“ ווערט באַשריבן דער אויפשטאַנד קעגן די רוימער, וואָס אַ סך געשעהענישן האָט יוסף גופא איבערגעלעבט און געזעהן מיט זיינע אויגן. אַלע ספרים יוספס, וואָס זיינען געבליבן ביזן היינטיקן טאָג, זיינען אָנגעשריבן אין גריכיש.

ברודער-קריג אין ירושלים און יוחנן פון גוש-חלב.

צום סוף פון יאָר 67 איז שוין גאַנץ גליל געווען אין רשות פון די רוימער, און אַספּסיאַנוס האָט זיך געלאָזט גיין קיין ירושלים. דער רוימישער חיל האָט כּבֿר פאַרזעהן אַלע נצחונות און אַיינגענומען אייך שטאָט פון יהודה נאָך דער אַנדערער. די רוימער האָבן נאָך באַדאַרפט איינגעמען די הויפּטשטאָט, און דעמאָלט וואָלט דער אויפשטאַנד געווען דערשטיקט. נאָר אומגעריכט איז געשטאָרבן דער רוימישער קיסר, און אַספּסיאַנוס האָט דערפאַר אָפּגעהאַלטן זיך פון צו פירן ווייטער די מלחמה. אַ גאַנץ יאָר האָט געדויערט אָט די הפסקה. די איינוואוינער פון ירושלים וואָלטן געקאָנט אויסנוצן אָט די צייט, בכדי זיך גוט צוצוגרייטן צו דער קומענדיקער מלחמה. נאָר צום אומגליק, זיינען אין שטאָט אויסגעבראָכן מחלוקתן, און די יידן האָבן זיך צעטיילט אויף צוויי פיינדלעכע צדדים.

די עיקר-זאַך, וואָס האָט אַרויסגערופן די מחלוקת, זיינען געווען די מפּלות, וואָס יידן האָבן געליטן אין גליל. נאָכדעם ווי יוסף, דער אָנפירער פון גליל, האָט זיך אונטערגעגעבן די רוימער, האָבן די קנאים אייגעזעהן בחוש, אַז אויף די יידישע גדולים קאָן מען זיך ניט פאַרלאָזן. עס איז קלאָר געווען, אַז די יידישע שרים לעכצן נאָר ניט אַזוי שטאַרק נאָך דער פרייהייט פון יהודה, אַז זיי גלייבן ניט דערין, דער אויפשטאַנד זאָל האָבן הצלחה, און ביי דער ערשטער מפלה זיינען זיי גרייט זיך אונטערצוגעבן דעם שונא. מען האָט ווידער אָנגעהויבן דעם צוטרוי צו די גדולים, און ס'איז אַלץ שטאַרקער געוואָרן די אומצופרידנקייט קעגן דער רעגירונג, קעגן אַלע, וואָס שטייען בראש פון פאָלק. דעריבער האָבן די קנאים באַשלאָסן אַראָפּצוואַרפן פון דער ממשלה די ירושלימער גדולים און אַוועקזעצן אויפן אָרט פון דער פריערדיקער רעגירונג מענטשן פון זייערע אָנהענגער. בראש פון דער באַוועגונג איז געשטאַנען יוחנן פון גוש-חלב.

יוחנן האָט געשטאַמט פון דער גלילער שטאָט גוש-חלב און האָט גענומען אַן אָנטייל אין איר פאַרטיידיקונג. אַז עס איז פאַרשוואונדן די לעצטע האָפענונג צו ראַטעווען די שטאָט פון די רוימער, האָט האָבן זי באַלעגערט, איז יוחנן מיט אַ קליינער היפל חברים בשתיקה אַוועק פון גוש-חלב קיין ירושלים. דאָרט איז ער אַריינגעטראָטן קעגן יוספן און קעגן די יידישע גדולים און האָט זיך גענומען צו באַווייזן, אַז זיי זיינען בוגדים און פריינד פון די רוימער.

יוחנס רייד האָבן געמאַכט אַ גרויסן רושם אויפן פאָלק. זיין השפעה איז כּסדר געוואַקסן, און אין גיכן איז ער געוואָרן דער אָנפירער פון די קנאים אין ירושלים. די שנאה צו די גדולים איז געוואַקסן וואָס פון טאָג. די קנאים

האָבן געוואָלט באַזייטיקן אַלע מיוחסים פֿון דער ממשלה, דעריבער האָבן זיי אויסגעקליבן אַ נייעם כהן־גדול פֿון צווישן פּראָסטן עולם.

נאָר די גדולים האָבן ניט געוואָלט זיך אונטערגעבן מיטן גוטן ווילן. האָבן זיי אויך אָנגעהויבן צו ווענדן זיך צום פֿאָלק מיט רעדעס, וואו זיי פֿלעגן באַשולדיקן די קנאים, אַז זיי זיינען עובֿר אויף אייגנגעשטעלטע געזעצן, און אַז זיי פֿירן דאָס פֿאָלק צו אַ זיכערן אונטערגאַנג. באַלד האָבן זיך אָנגעהויבן בלוטיקע צוזאַמענשטויסן צווישן די קנאים און צווישן די אָנהענגער פֿון דער פֿריערדיקער רעגירונג. צוערשט האָבן זיי געוואָרפֿן אויף אַנאַנד שטיינער, דערנאָך האָבן זיי זיך געשאָסן מיט פֿייַלן און צולעצט האָבן זיי זיך גענומען שטעכן מיט מיט שווערדן. די געגנער זיינען געוואָרן אַלץ אָנגעשפּאַרטער, און פֿון ביידע צדדים זיינען געפֿאַלן אַ סך פֿאַרוואונדעטע און געהרגעטע. סוף כל סוף האָבן גובֿר געווען די אָנהענגער פֿון דער רעגירונג, און די קנאים האָבן געמוזט אָפּטרעטן; האָבן זיי זיך אַרייַנגעכאַפּט אין בית־המקדש און זיך דאָרט באַפֿעסטיקט.

די קנאים זיינען איצט געזעסן אין אַ שווערן מצבֿ, נאָר זיי האָבן ניט אַראָפּגעלאָזט די הענט. זיי האָבן געשיקט שלוחים צו די קריגערישע אדומים און געלאָזט זיי אָנזאָגן, אַז די רעגירונג און די ירושלימער גדולים גרייטן זיך איבערצוגעבן די שטאָט צו די רוימער. זיינען די אדומים אַרייַן אין כעס און זיינען באַלד אָנגעקומען פֿאַר די מויערן פֿון ירושלים; נאָר די טויערן פֿון שטאָט זיינען געווען פֿאַרשלאָסן, און מען האָט זיי ניט אַרייַנגעלאָזט אַהין. די זעלביקע נאַכט אָבער האָט אויסגעבראָכן אַ גרויסער שטורעם, און מחמת דעם זיינען די וועכטער פֿון די טויערן אַוועק פֿון זייער וואַך. דעמאָלט האָבן די קנאים אַרייַנגעלאָזט זייערע העלפֿער אין שטאָט אַרייַן, און ס'האָט זיך אָנגעהויבן אַ מאָראַדיקע הריגה.

ביסלעכווייַז זיינען געוואָרן אויסגעהרגעט אַלע חשובֿע געגנער פֿון די קנאים, צווישן זיי אויך דער געוועזענער כהן־גדול. אַ טייל פֿון זיי זיינען באַלד געהרגעט געוואָרן, אַנדערע פֿון זיי האָט מען צוערשט אַרייַנגעזעצט אין תּפֿיסה און דערנאָך פֿאַרמשפּט זיי צום טויט. טיילמאָל פֿלעגן די קנאים לאָדן זייערע געגנער צום משפּט, באַשולדיקן זיי, אַז זיי האָבן איפּטראָגן מיט די רוימער. נאָכדעם, ווי די אדומים זיינען אַוועק פֿון ירושלים, האָבן די קנאים אַלץ ניט אויפֿגעהערט צו הרגען זייערע שונאים. זיי האָבן אַרויפֿגעיאָגט אַזאַ שרעק אויף די איינוואוינער פֿון ירושלים, אַז קיינער האָט זיך ניט דערוועגט צו ריידן עפּעס קעגן זיי. יוחנן האָט געהאַט אַ דעה איבער אַלץ און האָט געוועלטיקט איבערן פֿאָלק, פּונקט ווי אַ קיניג.

די באַלעגערונג פֿון ירושלים. אין משך פֿון אָנדערטהאַלבן יאָר זיינען אין רוים פֿאָרגעקומען אינעווייניקסטע מהומות, און די יידן זיינען דעמאָלט די רוימער ווינציק געלעגן אין זינען. פֿאַר דער צייט האָבן זיך אין היים געביטן דריי קיסרים, און סוף כל סוף איז דער קריגס־הויפּטמאַן אַספּסינוס אויסגעקליבן געוואָרן פֿאַר אַ קיסר. נאָכדעם ווי דער נייער קיסר האָט געמאַכט אָרדענונג ביי זיך אין דער היים, האָט ער באַנייט די מלחמה קעגן יידן און האָט געשיקט זיין זון טיטוסן מיט אַ גרויסן חיל קיין ירושלים.

אין פֿרי־יאָר פֿון יאָר 70 איז דער רוימישער חיל שוין געשטאַנען ביי

די מויערן פון ירושלים. און באלד האט טיטוס געמוזט איינזעהן, אז דער מוט פון די פארטיידיקער פון דער הייליקער שטאט האט נאך קיין גלייכן ניט. פון פארשיידענע יידישע ישובים זיינען זיך געווען צונויפגעקומען קיין ירושלים עטלעכע הונדערט טויזנט איינוואוינער. די רוימער האבן נאך ניט געהאט באוויזן אויפצושלאגן זייער לאגער, זיינען די יידן אנגעפאלן אויף זיי מיט אזא אימפעט, אז די רוימער האבן זיך געלאזט לויפן. מיט גרויס מי האט טיטוס זיך איינגעגעבן אויפצוהאלטן די לויפנדיקע זעלנער און אפצוטרייבן די אנפאלער.

נאך דער מעשה האבן די רוימער זיך גענומען גרייטן צו א לאנגער באלעגערונג פון דער שטאט. באלד זיינען אלע וועלדלעך און סעדער, וואס זיינען געוואקסן ארום דער שטאט ירושלים, געווען אויסגעהאקט, און די ביימער זיינען געווארן אויסגענוצט אויף בויען וואלן. די באלעגערטע האבן די גאנצע צייט געמאכט ארויספאלן און געשטערט די באלעגערונגס-ארבעטן. פונדעסטוועגן זיינען די וואלן געווארן אויפגעבויט און אויף זיי זיינען געווארן ארויפגעשטעלט מוראדיקע ברעך-מאשינעס. מיט אט די באלעגערונגס-מאשינעס האבן די רוימער שוין אין מאי דורכגעבראכן די ערשטע מויער און כמעט זי צושטערט. אין פינף טעג ארום האבן זיי איינגענומען אויך די צווייטע מויער וואס הינטער איר האבן זיך געפונען די שמיד-ווארשטאטן, דער וואל-מארק און דער פלאץ, וואו מען פלעגט פארקויפן פארטיקע קליידער.

היות ווי די רוימער האבן אויף קיין ווידערשטאנד זיך ניט גערעכנט, איז אן אפטיילונג פון זייער חיל רואיק אריין אין שטאט; נאר די יידן האבן באגעגנט די רוימער מיט געווער אין די הענט און גענומען שיסן אויף זיי פון די הייזער. האבן די זעלנער צעטומלט זיך געלאזט לויפן צום ארויסגאנג; נאר צו צעשטערן האבן זיי באוויזן נאר א טייל פון מויער. דעריבער האט זיך זיי ניט איינגעגעבן ארויסצוקומען מיט אמאל פון שטאט. די יידן האבן זיך געלאזט נאכיאגן נאך די רוימער און איבערהרגענען זיי. נאר טיטוס איז געשווינד געקומען זיי צו הילף, איז א קליינער טייל פון דער אפטיילונג גאנץ געבליבן. באלד אבער זיינען די רוימער געקומען צו זיך, גענומען ווידער שטורעמען די שטאט, און אין דריי טעג ארום איז די צווייטע מויער געווען אין זייערע הענט.

איצטער האט טיטוס באדארפט נאך איינעמען די דריטע מויער, וואס איז געווען צום מיינסטן באפעסטיקט. נאר איידער ער איז צוגעטראטן צו די באלעגערונגס-ארבעטן, האט ער געפרובט צורעדן די יידן, זיי זאלן זיך אונטערגעבן. צווישן טיטוסעס מקורבים האט זיך געפונען דער געוועזענער קאמאנדיר פון גליל, יוסף פלאוויוס, און אים האט טיטוס אויפגעגעבן די שליחות איבערצורעדן די באלעגערטע, אז עס איז ניט כדאי ווייטער צו פירן מלחמה. יוסף האט צוגעזאגט די יידן, אז טיטוס וועט זיי מוחל זיין, אויב זיי וועלן זיך מיט גוטן אונטערגעבן, און האט זיי געגעבן עצות, זיי זאלן זיך באטראכטן, כל זמן עס איז נאך צייט, און מען קאן נאך פארהיטן דאס אומגליק. נאר ער האט גארנישט ניט געפועלט. די יידן, וואס זיינען געשטאנען אויף די מויערן, האבן געחוזקט פון אים און אפילו געשאסן אויף אים מיט פיילן.

דערווייל האבן די רוימער ווייטער געפירט די באלעגערונג, און אין צוויי

וואָכן צייט האָבן זיי אויסגעבייט וואַלן און זיך צוגעגרייט צום שטורעם, אָבער די באַלעגערטע האָבן די וואַלן אונטערגעצינדן. האָבן די זעלנער געמוזט אַרויסראַמען די באַלעגערונגס־מאַשינעס, נאָר די יידן האָבן איינגעשטעלט זייער לעבן, אַרויסגעריסן ביי זיי די מאַשינעס און געשטערט זיי לעשן דעם פייער. אויף אַזאַ אופן זיינען אַ סך מאַשינעס צעשטערט געוואָרן. אָט די מפּלה האָט די רוימער אָפּהענדיק געמאַכט, און מ׳איז ביי זיי אויפגעקומען אַ ספק, צי וועלן זיי גיך פאַרענדיקן די באַלעגערונג. און יוני איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן אַ קריגסראַט, וואָס אויף אים איז באַשלאָסן געוואָרן אַרומצורינגלען ירושלים פון אַלע זייטן מיט אַ וואַל, בכדי דורכן הונגער צו צווינגען די איינוואוינער זיך אונטערצוגעבן.

נאָך פייער האָט אין ירושלים אויסגעפעלט עסנוואַרג. אַז די רוימער האָבן אויסגעשטעלט וועכטער אַרום און אַרום, אַזוי אַז מען האָט קיין שום עסנוואַרג נישט געקאָנט צופירן, האָט זיך אָנגעהויבן ממש אַ הונגער. פון שטאָט פלעגן אָפּטמאָלס אַרויסגיין אָרימע לייט, אַרומבלאָנקען איבער די גריזער און מאָלן, זוכן פאַר זיך צום עסן קרייטעכצער און גראָזן. אָבער על פּי רוב פלעגן די אומגליקלעכע אַריינפאַלן אין די הענט פון די רוימישע זעלנער, וואָס פלעגן זיי שלאָגן און אויפהענגען אויף קרייצן. בכדי איינצושרעקן די באַלעגערטע, זיינען די קרייצן מיט די געהאַנגענע געווען אויסגעשטעלט פאַרן מויער, און די צאָל פון די געקרייציקטע איז געוואָרן גרעסער פון טאָג צו טאָג.

באַלד האָט זיך די נויט פון הונגער אַריינגעכאַפּט אין די פּאַלאַצן פון די ירושלימער נגידים. פאַר אַ קליינעם הייפל מעל האָט מען געצאָלט גרויסע געלטן. אַלץ ווינציקער איז געוואָרן שפּייז אין שטאָט. ווי די שאָטנס, פלעגן די יידן אַרומבלאָנקען איבערן שטאָט מיט אויסגעלאָשענע בליקן און בלאַסע, אָפּגעצערטע פּנימער. בכדי ווי עס איז צו שטילן די יסורים פון הונגער, פלעגן זיי מיט זשעדנעקייט זיך אַרויפוואַרפן אויף אַלע אָפּפאַלן. אַ סך פלעגן פאַלן פון הונגער אין מיטן גאַס. מקבר זיין אַלעמען האָט קיין כּוחות ניט געקלעקט, און די מתים פלעגט מען אַראָפּוואַרפן אין די אָפּגרונטן. פון די פוילנדיקע גופים איז די לופט פאַרפעסטעט געוואָרן.

נאָר דער הונגער האָט ניט אָפּגעשוואַכט דעם מוט פון די קנאים און פון זייער פירער, יוחנן פון גוש־חלב. ס׳איז אַוועק אַ וואָך נאָך אַ וואָך, און יידן האָבן אַפילו ניט געקלערט אונטערגעבן זיך. אין יולי האָבן די קנאים ווידער געמאַכט אַן אַרויספאַל, נאָר די רוימער האָבן זיי צוריקגעטריבן. איצט האָבן זיי באַשלאָסן איינצונעמען דעם שלאָס אַנטאָניאַ, וואָס איז געשטאַנען בשכנות מיטן בית־המקדש. האָבן זיי אָנגעהויבן ברעכן די מויערן מיט ברעךְ־מאַשינעס. די קנאים האָבן געוואָרפן אויף די זעלנער גרויסע שטיינער, ברענענדיקע האָלץ־שייטן, נאָר די רוימער האָבן ניט אויפגעהערט אונטערצוגראָבן דעם פונדאַמענט פון די מויערן. נאָך לאַנגער מאַטערניש איז די וואַנט, סוף כּל סוף, איינגעפאַלן. נאָר פאַר דער צייט האָבן די יידן שוין געהאַט באַוויזן אויפצובויען אַ נייע מויער.

נאָר די רוימער האָבן מיט פאַרביטערטקייט ווייטער געמאַכט זייערע אָנפאַלן אויף דער מויער. אין צוויי טעג אַרום זיינען עטלעכע רוימישע זעלנער

אַרויפגעקלעטערט אויף דער מויער, אויסגעהרגעט די יידישע שומרים און אַריינגעלאָזט דעם גאַנצן רוימישן חיל אין שלאָס אַנטאָניאַ. זיינען יוחנן און די קנאים אַנטלאָפן אין בית-המקדש; די רוימער האָבן זיך געלאָזט נאָך זיי. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ גליהטיקער געשלעג, און באַלד איז דער גאַנצער פּלאַץ פול געוואָרן מיט הרוגים. צען שעה האָט געדויערט די שלאַכט, ביז די יידן האָט זיך איינגעגעבן אָפּצוטרייבן די רוימער פון בית-המקדש.

דער בית—המקדש ווערט פאַרברענט און ירושלים ווער חרוב, די קנאים, וואָס האָבן זיך באַהאַלטן אין בית-המקדש, האָבן אים שטאַרק באַפעסטיקט. כל זמן עס זיינען נאָך געווען שעפסן אויף צו קוילען, איז די עבודה אין בית-המקדש אָפּגעריכט געוואָרן, ניט געקוקט אויפן הונגער. באַלד אָבער זיינען אויסגעגאַנגען אַלע שעפסן. אַז טיטוס איז געוואָר געוואָרן וועגן דעם, האָט ער ווידער אַמאָל פאָרגעלייגט די יידן דורך יוספן זיך אונטערצוגעבן. נאָר יוחנן האָט דערפון ניט געוואָלט הערן אַפילו.

נאָך צוויי וואָכן זיינען אַוועק, און די רוימער האָבן אַלץ ניט געקאָנט איינברעכן די וואַנט פון בית-המקדש. איינמאָל ביינאַכט האָבן זיי געפּרובט אַרויפקלעטערן אויפן מויער מיט דער האָפענונג, אַז די שומרים וועלן דעמאָלט שלאָפן. נאָר ווי נאָר די רוימישע זעלנער האָבן זיך באַוויזן אויפן מויער, האָבן די שומרים מיט אַ געשריי זיך אַ לאָז געטאָן קעגן זיי, און אויפן געשריי פון די שומרים זיינען זיך צונויפגעלאָפן די איבעריקע קנאים און גענומען טרייבן די רוימער צוריק. אין דער פינסטער איז פאָרגעקומען אַ בלוטיקער געשלעג, וואָס אין אים זיינען געפאַלן אַ סך רוימער, אָבער אויך ניט ווינציק יידן זיינען דערהרגעט געוואָרן.

אין עטלעכע טעג אַרום איז טיטוס צוגעטראָטן צו דער באַלעגערונג פון בית-המקדש. נאָר די יידן האָבן אַלע ווייַלע געמאַכט דרייסטע אַרויספאַלן און געשטערט די רוימער אין זייער אַרבעט. נאָר די גבורה פון די יידן האָט זיי ווינציק געהאָלפן. אין חודש אַוגוסט זיינען די וואַלן פאַרטיק געוואָרן, און טיטוס האָט געלאָזט ברעכן די מויערן מיט ברעך-מאַשינעס. נאָר די ווענט פון בית-המקדש זיינען געווען זייער גראָב, אַזוי אַז די ברעך-מאַשינעס האָבן זיי ניט געשאַדט. אַז די רוימישע זעלנער אָדער פאָנען-טרעגער האָבן געפּרובט אַרויפקלעטערן איבער לייטערס אויף די מויערן, האָבן די קנאים זיי אַראָפּגעוואָרפן אין אָפּגרונט אַריין.

דעמאָלט האָט טיטוס געהייסן אונטערצינדן די הילצערנע טויערן פון בית-המקדש. אין גיכן האָט דער פייער אַרומגעכאַפּט אויך די זייטיקע גאַלעריעס. די שרפה האָט געדויערט אַ גאַנצע נאַכט און האָט זיך אַלץ מער אויסגעשפרייט. צולעצט האָט אַ זעלנער אַריינגעוואָרפן אַ ברענענדיקן האָלץ-שייט אין די אינעווייניקסטע חדרים פון בית-המקדש. עס האָבן זיך אָנגעכאַפּט די פאָרהאַנגען און הילצערנע ווענט, און באַלד איז דער בית-המקדש געשטאַנען אין פלאַמען. טיטוס איז אַריין אין קדשי-קדשים און געהייסן אַרויסטראָגן פון בית-המקדש די מנורה און דעם שולחן.

אין דער צייט, וואָס דער בית-המקדש האָט געברענט, האָבן די רוימישע זעלנער אויסגעהרגעט די יידן, וואָס זיינען אַריינגעפאַלן צו זיי אין די הענט.

זיי האָבן ניט געשוינט ניט אַלטע און ניט יונג, ניט קיין ווייבער און ניט קיין קינדער. זייערע ווילדע געשרייען האָבן זיך אויסגעמישט אין איין איבעררייסנדיקן רעש מיט די יללות פֿון פֿאַרוואונדעטע און גסיסה־קרעכצן פֿון שטאַרבנדיקע. אומעטום האָבן זיך געוואַלגערט גופֿים פֿון דערהרגעטע יידן. די רוימישע זעלנער האָבן די גופֿים געטראָטן מיט די פֿיס און געגוואַלדעוועט, ווי בלוטדאָרשטיקע חיות.

נאָר ניט דער חורבן בית־המקדש און ניט די טייכן בלוט, וואָס האָבן פֿאַרפֿליצט די הייליקע ערד, האָבן ניט געקאָנט ברעכן דעם העלדנמוט פֿון די קנאים. אין דעם טומל האָבן יוחנן מיט אַ טייל פֿון זיינע חבֿרים זיך אַרויסגעכאַפּט פֿון בית־המקדש און האָבן זיך באַפֿעסטיקט אין דער „אויבער־שטער שטאָט", וואו זיי האָבן באַשלאָסן זיך צו פֿאַרטיידיקן ביזן לעצטן טראָפּן בלוט. ערשט נאָך אַ באַלעגערונג פֿון פֿינף חדשים האָבן די רוימער איינגענומען גאַנץ ירושלים. זיי האָבן באַלד גענומען רויבן, הרגענען און אונטערצינדן. באַלד זיינען אויפֿן אָרט פֿון דער הייליקער שטאָט געבליבן ליגן נאָר חורבֿות; גאַנץ געבליבן איז נאָר אַ טייל פֿון מויער און דריי טורעמס פֿון הורדוסעס פּאַלאַץ.

אָנגעזעטיקט מיט בלוט, האָבן די רוימישע זעלנער סוף כּל סוף אָפּגעשטעלט די שחיטה. די יידן, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט פֿון טויט, זיינען געוואָרן געמאַכט פֿאַר שקלאַפֿן. צענדליקער טויזנטער יידן זיינען געוואָרן פֿאַרקויפֿט אויף די אַזיאַטישע מערק אָדער אַרויסגעשיקט געוואָרן קיין מצרים אויף שווערע אַרבעטן. מער ניט יוסף פֿלאַוויוס האָט געפּועלט ביי טיטוסן, ער זאָל פֿריי לאָזן אַן ערך צוויי הונדערט מאַן פֿון זיינע קרובֿים.

און טיטוס איז אַוועק פֿון ירושלים, געקרוינט מיט נצחון, און איז דורך סיריע און עגיפּטן געקומען קיין רוים. אונטערוועגס האָט ער זיך אָפּגעשטעלט אין פֿאַרשיידענע שטעט, און אומעטום אָפּגעריכט ימים־טובֿים לכּבֿוד זיין נצחון, אין אַלע שטעט, וואוהין ער איז געקומען, האָט ער איינגעאָרדנט גלאַדיאַטאָרן־שפּילן, און טויזנטער געפֿאַנגענע יידישע יונגע לייט זיינען געוואָרן פֿאַרצוקט פֿון ווילדע חיות אויף די צירק־פּלעצער.

אין רוים האָט מען טיטוסן אָפּגעריכט אַ גלענצנדן טריאומף, איבער די גאַסן פֿון רוים איז געריטן טיטוס, אָנגעטאָן אין אַ פּורפּור־מאַנטל און באַקרוינט מיט אַן איילבירטן־קראַנץ, און דער גאַנצער המון האָט אים שטורמיש באַגריסט. נאָך אים האָט מען געטראָגן אַ סך טייערע זאַכן, וואָס די רוימער האָבן אַוועקגערויבט פֿון ירושלים, און אויך די מנורה, דעם גאָלדענעם טיש און אַ ספֿר תּורה, וואָס טיטוס האָט צוגענומען פֿון בית־המקדש. נאָכן קריגס־רויב איז געגאַנגען דער אָנפֿירער פֿון די קנאים, יוחנן פֿון גוש־חלבֿ, און מיט אים דריי הונדערט יידישע יונגע לייט, וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער שיינקייט. לויט דעם אַכזריותדיקן מנהג פֿון די רוימער, האָט מען צום סוף פֿון יום־טובֿ געטויט איינעם פֿון די יידישע אָנפֿירער.

אין רוים איז אויפֿגעבויט געוואָרן אַ טריאומף־בויגן לכּבֿוד טיטוסן, און דאָרט זיינען אויסגעמאָלט אייניקע געשעהענישן פֿון דער מלחמה און אויך די

געראַבטע חפצים, וואָס זײַנען געווען אין בית-המקדש. דער זיגער טריאומף-בויגן טיטוסעס שטייט נאָך אין רוים ביזן הײַנטיקן טאָג.

פון דעם גאַנצן חורבן האָבן זיך נאָר באַוויזן אַרויסראַטעווען אַ טייל קנאים, וואָס האָבן בשום אופן ניט געוואָלט זיך אונטערגעבן. זיי האָבן פאַרנומען דרײַ יידישע פעסטונגען און באַהאַלטן זיך דאָרט. אין פאַרגלײַך מיטן רוימישן חיל האָבן די עטלעכע הונדערט קנאים קײַן שום ממשות ניט געהאַט. פונדעסטוועגן האָט געדויערט גאַנצע דרײַ יאָר, ביז די רוימער האָבן אײַנגענומען די לעצטע יידישע פעסטונג (אין יאָר 73).

די יידן האָבן ניט געשוינט ניט זיך גופא, ניט זייערע ווײַבער און קינדער. אין דער לעצטער פעסטונג מצדה זײַנען געווען באַלעגערט עטלעכע הונדערט קנאים מיט זייערע משפחות. אַז עס האָט געהאַלטן בײַם אײַננעמען די פעסטונג, האָבן די יידן באַשלאָסן בעסער איבערקוילען איינער דעם אַנדערן, איידער אַרײַנפאַלן אין די הענט פון זייערע שונאים. אין פאַטערס האָבן גע-קוילעט זייערע קינדער, מאַנען זייערע ווײַבער, און צולעצט זיך אַליין אַרויס-געוואָרפן אויף זייערע שווערדן און געשטאָרבן. אַז די רוימער זײַנען אַרײַנגעדרונגען אין מצדה, האָבן זיי שוין קײַן לעבעדיקן יידן ניט געפונען.

צום אָנדענק פון נצחון איבער די יידן האָט מען אין רוים אַרויס-געלאָזט מטבעות, וואָס אויף זיי איז געווען אויסגעקריצט אַ פאַרקלאָגטע פרוי מיט געבונדענע הענט, און פון אונטן זײַנען געווען אויסגעקריצט די ווערטער: „די באַזיגטע מלכות-יהודה" אָדער „די געפאַנגענע מלכות-יהודה".

מלכות יהודה נאָך דער מלחמה מיט די רוימער.
(73—45)

די פרנסות. נאָך דער מלחמה איז ירושלים געווען חרוב און וויסט, ווי אַ מדבר, און ס'איז שווער געווען זיך אויסצומאָלן, אַז נאָר ניט לאַנג איז אויף דעם אָרט געשטאַנען אַ גרויסע שטאָט מיט פיל טויזנטער אײַנוואוינער. אין דער געגנט אַרום ירושלים האָט מען אויסגעטיילט רוימישע זעלנער חלקים ערד, און זיי האָבן דאָרט פאַרנומען זיך מיט ערד-אַרבעט.

דער זעלביקער חורבן איז אויך געווען אויסגעגאָסן אויפן לאַנד יהודה אין אויך גאַנץ פאַלעסטינע. אַ סך שטעט זײַנען אויסגעליידיקט געוואָרן פון אײַנוואוינער, און נאָר הויפנס שטיינער האָבן עדות געזאָגט, אַז אַמאָל איז דאָ אַ שטאָט געווען. אומעטום זײַנען געלעגן פאַרלאָזטע דירות און פעלדער, פאַרוואַקסן מיט ווילדע גראָזן. איז מינך פון די זיבן יאָר, וואָס די יידישע מלחמה האָט געדויערט, האָבן די פויערים אָפגעלאָזט זייערע פעלדער, ניט געזייט, ניט געשניטן, און זײַנען געוואָרן לחלוטין בעטלערס.

נאָר אַז אין לאַנד איז שטילער געוואָרן, האָבן די יידן, וואָס זײַנען גע-ראַטעוועט געוואָרן פון שווערד און הונגער, גענומען זיך אומקערן צוריק אין די היימישע ערטער. אַ סך פון זייערע קרובים אין נאָהענטע מענטשן זײַנען געווען אומגעקומען פון שווערד, הונגער און חולאתן. אָבער זיך לאָזן אײַנדינגען אין צער און טרויער האָט מען ניט געטאָרט. מען האָט געמוזט זאָרגן

פֿאַר דער חיונה פֿון ווײַב און קינדער, און ייִדן האָבן זיך ווידער גענומען צו דער אַרבעט.

אין לאַנד יהודה זײַנען איצט געווען אַ סך ווינציקער אײַנוואוינער, ווי פֿריִער. און דערפֿאַר איז איצט געווען מער פֿרײַע ערד. נאָר די גאַנצע ערד האָט איצט געהערט צום רוימישן קייסר, און די ייִדישע פּויערים האָבן דערבײַ געמוזט אים צאָלן צינז פֿאַר דער ערד. אַ סך האָרעוועןן האָבן די פּויערים געמוזט, כּדי צו ברענגען אַ סדר אין דער חרובֿער בעל־הבתישקייט, זיך אָנשאַפֿן אַרבעט־געצײַג און בהמות. שווער איז זיי געווען בײַצוקומען די נויט און הונגער. די רוימישע רעגירונג אָבער האָט פֿון קיין רחמנות ניט געוואוסט און געמאָנט שטרענג דעם צינז און אַנדערע אָפּצאָלונגען. די שטײַערן, וואָס ייִדן פֿלעגן פֿריִער קלײַבן למובֿת דעם בית־המקדש, האָט די רוימישע רעגירונג זיי איצט געצוואונגען צו צאָלן פֿאַר אַ טעמפּל פֿון רוימישן גאָט יופּיטער. דאָס איז אַוודאי געווען די ערנסטע שטראָף, וואָס מען האָט געקאָנט צוקלערן פֿאַר די באַזיגטע ייִדן. אָפּצוגעבן זייערע לעצטע פּרוטות פֿאַר געצנדינערײַ — דאָס האָט ייִדן פֿאַרשאַפֿט פֿיל שאַנד און ווייטאָג.

נאָר כ׳זײַנען אַוועק יאָרן. קיין רדיפֿות זײַנען ניט געווען, און די אײַנוואוינער פֿון מלכות־יהודה האָבן זיך ווי עס איז צוגעוואוינט צו זייער איצטיקן מצבֿ. ייִדן האָבן פֿלײַסיק געאַרבעט, די געבענטשטע ערד האָט געגעבן איר גאָב, און ביסלעכווײַז האָט דאָס פֿאָלק אָנגעהויבן קומען צו זיך. בײַ די פּויערים איז ווידער געוואָרן איבעריק תּבֿואה, ווײַן, בוימל, טײַטלען און אַנדערע ערד־פּראָדוקטן, וואָס פּאַלעסטינע איז געבענטשט מיט זיי. די ייִדישע הענדלער און סוחרים האָבן ווידער גענומען אויפֿקויפֿן אַט די פּראָדוקטן און פֿאַרקויפֿן זיי די שכנישע פֿעלקער. ווידער אַמאָל זײַנען גאַנצע קאַראַוואַנען קעמלען און אייזלען, באַלאָדן מיט אַלדאָס גוטס, געשיקט געוואָרן אין פֿרעמדע לענדער. מיט די קאַראַוואַנעס זײַנען געפֿאָרן סוחרים; אונטערוועגס פֿלעגן זיי אײַנקויפֿן נאָך סחורות און פֿאַרקויפֿן מיט גרויס ריווח.

הגם בשעת דער מלחמה האָבן די רוימער אַפֿילו געראַבעוועט, נאָר עטלעכע ייִדן זײַנען פֿאָרט געבליבן בײַ זייער רײַכקייט, און ווי נאָר ס׳איז רויִק געוואָרן, האָבן זיי ווידער אָנגעהויבן לעבן זיך, ווי פֿריִער. באַלד האָבן געקראָגן אַרבעט די טישלערס און בוימײַסטערס, פֿאַרבערס און גאָלדשמידן און אַנדערע בעלי־מלאָכות. נאָר ייִדישע גבֿירים זײַנען שוין פֿון לאַנג אָן געוואוינט געווען צו באַנוצן ניט נאָר די אויסאַרבעטונגען פֿון די ייִדישע בעלי־מלאָכות, נאָר אויך געוואַנטן, קאָבריצעס, כּלים און אַנדערע סחורות, וואָס מען האָט געבראַכט צו פֿירן פֿון פֿרעמדע לענדער, און דעריבער איז דער האַנדל פֿון דאָס ניי אָפּגעפֿרישט געוואָרן.

ווי אַזוי איז מלכות־יהודה רעגירט געוואָרן נאָך דער מלחמה? האָט איבער מלכות־יהודה פֿאַרוואַלטעט אַ באַזונדער פֿאַרוואַלטער, וואָס האָט געוואוינט אין קיסריא בײַם ים. אין ירושלים און אַנדערע ייִדישע שטעט זײַנען געוואָרן אַרײַנגעשטעלט רוימישע גאַרניזאָנען. די דאָזיקע זעלנער האָבן אַלע מאָל געמוזט זײַן גרייט צו נעמען זיך פֿאַר די געווער, ווי נאָר ייִדן זאָלן פּרובירן מורד זײַן קעגן דער רוימישער איבערהערשאַפֿט.

ס'האָט אין פלוג געקאָנט אויסזעהן, אַז נאָכדעם ווי דער בית־המקדש אין ירושלים איז חרוב געוואָרן, איז שוין קיין זאַך ניט געבליבן, וואָס זאָל צונויפבינדן דאָס יידישע פאָלק. איצט איז שוין אין מלכות־יהודה ניט געווען ניט קיין כהן־גדול, ניט קיין סנהדרין, וואָס זיינען געשטאַנען בראש פון פאָלק און האָבן אַרויסגעגעבן געזעצן, וואָס זיינען געווען גילטיק פאַר אַלע יידן. נאָר דער בית־המקדש און דער כהן־גדול זיינען ניט געווען דער איינציקער צונויפבונד פון יידישן פאָלק. יידן זיינען געווען פאַרבונדן צווישן זיך נאָך דורך אַן אייגענעם גייסטיקן בונד, דורך זייער גלויבן, דורך זייערע מנהגים און גאַנצן שטייגער לעבן.

די יידן פון ארץ ישראל האָבן אָנגעהויבן זיך צונויפקלייבן אַרום די בתי־כנסיות, וואָס זיינען געווען כמעט אין איטלעכער שטאָט. אַזוי זיינען געוואָרן גאַנצע קהילות פון יידן, וואָס האָבן זיך געהאַט זייערע בשותפישע עסקים און אינטערעסן. בראש פון איטלעכער קהילה זיינען געשטאַנען די עלטסטע און די קענער פון דער תורה, וואָס צו זיי האָבן יידן געהאַט צוטרוי. זיי האָבן געהאַט די הנהגה פון אַלצדינג: אויפגעפאַסט אויף דער אָרדענונג, געפסקנט דין־תורות און געגעבן השגחה, אַז עס זאָלן אָפּגעהיט ווערן די דינים פון דער אמונה. די בתי־כנסיות האָבן געהערט צו דער גאַנצער קהילה, און דאָרט פלעגן טיילמאָל פאָרקומען פאָלקס־פאַרזאַמלונגען.

ווי נאָר דאָס פאָלק איז אַ ביסל געקומען צו זיך נאָך דעם גרויסן אומגליק, וואָס האָט איבערגעטראָפן, איז אין דער יידישער שטאָט יבנה געגרינדעט געוואָרן אַ ישיבה, וואָס האָט אין גיכן געקראָגן ביי יידן כמעט די זעלביקע חשיבות, וואָס אַמאָל דער סנהדרין. וועגן דעם, ווי אַזוי די דאָזיקע ישיבה איז געגרינדעט געוואָרן, ווערט דערציילט אַזאַ מעשה.

איינער פון הלל הזקנס בעסטע תלמידים, רבן יוחנן בן זכאי, איז געווען די גאַנצע צייט קעגן דעם, אַז יידן זאָלן מורד זיין קעגן דער מעכטיקער רוימישער מלוכה. ער האָט פאָראויסגעזעהן, אַז די מרידה וועט האָבן אַ שלעכטן סוף און האָט געוואָלט איבערצורעדן די קנאים, זיי זאָלן זיך אונטערגעבן. נאָר יענע האָבן ניט געוואָלט הערן זיינע רייד. אַז די מלחמה האָט זיך פונאַנדערגעפלאַקערט, און ירושלים איז באַלעגערט געוואָרן, האָט רבן יוחנן באַשלאָסן אַרויסצוגיין פון שטאָט. די קנאים האָבן אָבער דעמאָלט פון שטאָט קיינעם ניט אַרויסגעלאָזט. האָבן אָבער רבן יוחננס געטרייע תלמידים פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז זייער רבי איז געשטאָרבן, האָבן אים אַריינגעלייגט אין אַן אָרון און אַזוי אַרום אַרויסגעטראָגן פון שטאָט און געבראַכט אים בשלום ביז צום רוימישן לאַגער. דער רוימישער קריגס־הויפטמאַן האָט אים אויפגענומען מיט גנאָד און געגעבן אים די ערלויבעניש צו גרינדן אין יבנה אַ ישיבה.

יבנה איז געווען אַ קליין שטעטל ניט ווייט פון יפו. באַלד ווי די ישיבה איז דאָרט געוואָרן געעפנט, האָבן אָנגעהויבן זיך אָנקלייבן אַהין די געלערנטע, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט אויספאָרשן די חוקים פון דער תורה. אין גיכן האָט די ישיבה אין יבנה באַקומען פונקט אַזאַ חשיבות ביים פאָלק, ווי פריער דער סנהדרין. מיט אַלע שאלות אין זאַכן פון אמונה און אויך מיט משפטים האָט דאָס גאַנצע פאָלק זיך געווענדט אַהין.

דער ערשטער ראש ישיבה אין יבנה איז געווען רבן יוחנן בן זכאי. ער איז געווען פונקט אזא עניו און גוטהארציקער, ווי זיין רבי הלל. ער פלעגט אויפמערקזאם אויסהארכן די שאלות און ספקות פון זיינע תלמידים און שמועסן מיט זיי ווי א חבר מיט א חבר. וועגן אים ווערט דערציילט, אז איין מאל האט ער געפרעגט ביי זיינע תלמידים: „וואס איז דער בעסטער געווינס פון א מענטשן"? די תלמידים האבן דערויף געגעבן פארשיידענע תשובות. צום בעסטן איז רבן יוחנן בן זכאי געפעלן געווארן דער ענטפער: „דער בעסטער געווינס איז א גוט הארץ".

רבן יוחנן בן זכאי האט זיך באגנוגנט מיטן באשיידענעם טיטל פון א ראש-ישיבה. דער צווייטער ראש-ישיבה נאך אים, רבן גמליאל, וואס האט געשטאמט פון הלל הזקנס משפחה, האט זיך שוין אנגערופן נשיא און האט געפירט זיין נשיאות זייער שטרענג. נאר רבן-גמליאל הנשיא איז געווען שטרענג נייט נאר צו אנדערע, נאר אויך צו זיך גופא. ער האט געהאט מאיאנטקעס און פלעגט זיי אפגעבן אין ארענדע פויערים און איינליינן זאמען אויף צו פארזייען די פעלדער; נאר ער פלעגט פון זיי נעמען ביז נאר נידעריקע מקחים, ווייל ער האט אלץ מורא געהאט זיי צו באגוולען.

קיין חיל האט דער נשיא אין זיין רשות ניט געהאט, און דעריבער האט ער, פארשטייט זיך, ניט געקאנט די יידן צווינגען איבערגעוואלט צו פאלגן די תקנות און החלטות פון יבנה'ער בית-דין. אבער דאס פאלק האט אזוי שטארק געהאלטן פון נשיא רבן גמליאל, און פון די איבעריקע רבנים און געלערנטע, וואס זיינען געזעסן אין גרויסן בית-דין, אז אלע האבן געפאלגט וואס זיי האבן געהייסן, און קיינער האט אפילו א ווארט ניט גערעדט קעגן. די וואס האבן ניט געוואלט פאלגן די תקנות פון גרויסן בית-דין, פלעגט מען אריינליינן אין חרם. אויף וועמען עס איז געלעגן דער חרם, דער האט געמוזט טראגן שווארצע קליידער; פלעגט אזוינער שטארבן אן תשובה, איידער מען האט פון אים אראפגענומען דעם חרם, פלעגט מען אויף זיין ארון ארויפ-לייגן א שטיין. רבן-גמליאל הנשיא פלעגט אמאל ארויפלייגן א חרם אויף די חשובסטע יידן.

דער נשיא און די רבנים זיינען געווען ניט נאר דיינים, זיי פלעגן אויך ארויסגעבן נייע געזעצן. איידער זיי פלעגן איינשטעלן א נייע תקנה, פלעגט דער נשיא מיט די רבנים זיך צונויפקלייבן אין ישיבה און דארט ארומקלערן די זאך. בעת דער זיצונג פלעגט דער נשיא זיצן אויף א הויכן ארט, און די רבנים פלעגן זיצן ארום אים אין א האלבן עיגול, הינטער זיי זיינען געשטאנען די תלמידים; די איצטיקע צוהערער פלעגן זיך אויסזעצן אויף דער ערד. אמאל פלעגט דער נשיא, ביים עפענען די פארזאמלונג, זאגן צו די ארומיקע: „פרעגט!" און איטלעכער האט דעמאלט געקאנט שטעלן א שאלה. ווען דער נשיא פלעגט וועלן עפעס זאגן, פלעגט ער אין דער שטיל פאר זיך זאגן עטלעכע פראזעס און דער מתורגמן אדער „אויסטייטשער", וואס איז געשטאנען נעבן אים, פלעגט זיי איבערחזרן הויך אויפן קול, אז אלע זאלן דאס הערן.

עס פלעגט זיך טרעפן, אז בעת מען פלעגט ארומריידן, ווי אזוי איינצו-שטעלן א נייע תקנה אדער מבטל צו זיין אן אלטע, פלעגן די רבנים ניט אויסגלייכן זיך אין דער דעה, איז דער נשיא געווען מחייב אויסצוהערן ניט נאר

די מיינונג פֿון די, וואָס זײַנען מסכּים מיט אים, נאָר אויך פֿון יענע, וואָס
זײַנען קעגן אים. אַז די פֿראַגע פֿלעגט אויסווײַזן גענוג קלאָר, פֿלעגט מען די
ויכּוחים אָפּשטעלן. בכדי ניט אויפֿצוצווינגען די רבנים דעם נשיא׳ס מיינונג
און לאָזן זיך אַלעמען פֿרײַ אַרױסזאָגן, ווי ער געפֿינט פֿאַר נייטיק, פֿלעגט
די אָפּשטימונג זיך אָנהייבן פֿון ייִנגסטן מיטגליד פֿון דער ישיבֿה.

איינמאָל האָט רבן גמליאל הנשיא געפּרוּווט פֿאַרבאָטן אַרײַנצולאָזן אין
ישיבֿה די תּלמידים, וואָס האַלטן ניט מיט אים, און האָט אָנגעהויבן צו שטרענג
באַגיין זיך מיט די רבנים. זײַנען די מיטגלידער פֿון דער ישיבֿה געוואָרן אין
כּעס און האָבן אים אויף אַ צײַט אַראָפּגעזעצט פֿון דער נשיאות און אויסגע-
קליבן אויף זײַן אָרט אַן אַנדער נשיא. דעמאָלט האָט דער שטאָלצער רבן
גמליאל זיך אונטערגעגעבן. ער פֿלעגט אויך ווײַטער קומען אין דער ישיבֿה,
צוזאַמען מיט די איבעריקע רבנים, נעמען אַן אָנטייל אין די ויכּוחים און האָט
זיך אויפֿגעפֿירט מיט אַזאַ ענוות, אַז זינט אַ געוויסער צײַט אַרום האָבן אים
די רבנים צוריק אַוועקגעזעצט אויף זײַן פֿריערדיקן אָרט.

אויף אַזאַ אופֿן האָבן די ייִדן אויך נאָכן חורבן ירושלים זיך ווײַטער
געלעבט אויף זייער שטייגער. די ישיבֿה מיטן נשיא האָבן בײַ זיי פֿאַרנומען
דעם אָרט פֿון סנהדרין און דעם כּהן-גדול. די אָפּצאָלונגען, וואָס ייִדן פֿלעגן
פֿריער שיקן קיין ירושלים פֿאַר די כּהנים, פֿלעגן זיי איצט שיקן קיין יבֿנה
צום נשיא, אויף אויסצוהאַלטן די ישיבֿה. די רוימישע קיסרים האָבן די ערשטע
צײַטן געגעבן די נשיאים פֿרײַהייט צו פֿירן די אינעווייניקסטע ענינים פֿון די
ייִדן; זיי האָבן נאָר געפֿאָדערט, די ייִדן זאָלן זיי צאָלן צינז און אויסהאַלטן
די זעלנער, וואָס שטייען אין לאַנד יהודה.

דאָס גייסטיקע לעבן. אין אַלע שטעט פֿון יהודה זײַנען געווען בתּי-
כּנסיות אָדער סינאַגאָגעס; אין די גרעסערע שטעט זײַנען אַפֿילו געווען צו
עטלעכע. אין איטלעכער סינאַגאָגע איז געשטאַנען אַן אָרון מיט ספֿרי תּורות
און אַ בימה. איטלעכע סינאַגאָגע האָט געהאַט איר שמש (חזן הכּנסת),
וואָס ער האָט געדאַרפֿט פֿאָרלייענען די תּורה בײַם דאַוונען און דערלאַנגען
די ספֿרי תּורות אַנדערע צום לייענען; ער פֿלעגט אויך לערנען מיט קינ-
דער עבֿרי זאָגן, און אַלע פֿרײַטאָג פֿאַרנאַכט פֿלעגט ער בלאָזן, בכדי אָנצוזאָגן
דעם עולם, אַז עס איז געוואָרן שבת, און מ׳זאָל אַוועקלייגן די אַרבעט; שבת-
צו-נאַכטס פֿלעגט ער ווידער בלאָזן שופֿר, צום סימן, אַז דער שבת איז
אַוועק, און עס קומט אָן די וואָך. די השגחה איבער דער סינאַגאָגע האָט גע-
פֿירט אַ גבאי.

דאַוונען אין די בתּי כּנסיות פֿלעגט מען אויך אינדערוואָכן; נאָר שבת
און יום-טובֿ פֿלעגט די תּפֿילה אָפּגעריכט ווערן מיט אַ גרעסערן פּאַראַד. די
מתפּללים פֿלעגן זיצן אין אַ געוויסן סדר: די חשובֿע מיטגלידער פֿון דער
קהלה פֿלעגן פֿאַרנעמען די ערשטע פּלעצער; ווײַבער זײַנען געזעסן אָפּגע-
זונדערט פֿון מאַנסבילן. דאָס דאַוונען איז באַשטאַנען פֿון תּפֿילות, לייענען די
תּורה און נבֿיאים; חוץ דעם פֿלעגט מען זאָגן אַ דרשה. צום סוף פֿלעגט אַ
כּהן בענטשן די מתפּללים, און דער גאַנצער עולם פֿלעגט ענטפֿערן „אָמן“.
אָבער ניט אין איטלעכער קהלה זײַנען געווען כּהנים, און אין אַזעלכע פֿאַלן

פלעגט בענטשן דעם עולם עמיצער פון די געלערנטע; זאָגן די תפילות אין דרשענען האָט געמעגט איטלעכער פון עולם.

אין די בתי־כנסיות פלעגט מען קלייבן נדבות פאַר צדקה־זאַכן. דאָס געלט פלעגט ווערן צעטיילט אָרימע לייט; ס'זיינען געווען אַזעלכע, וואָס פלעגן באַקומען געצאָלט וואָכעדיגס. צו קלייבן די נדבות און פאַנאַנדערטיילן זיי איז געווען באַשטימט אַ באַזונדער גבאי, וואָס אים האָט די גאַנצע קהלה געטרויט.

אַלע יידן זיינען געווען מחויב צו לערנען זייערע יינגלעך לייענען, כּדי זיי זאָלן קאָנען לערנען תורה און באַקענט ווערן מיט די דינים, וואָס אַ ייד דאַרף זיי אָפּהיטן. לערנען פלעגט מען די קינדער אין באַזונדערע שולן. קינדער פון 6 אָדער 7 יאָר פלעגן זיך אויסוועצן איך דער ערד אַרום אַ רבּי'ן (מלמד דרדקי) וואָס פלעגט זיי לערנען לייענען. צו קאָנען שרייבן האָט מען אין יענע צייט ניט געהאַלטן אַזוי שטאַרק פאַר נייטיק: מען האָט זיך גע־קאָנט באַגיין אָן דעם, ווייל צוליב לערנען די הייליגע ספרים איז געווען גענוג צו קאָנען לייענען.

פון קינדהייט איך פלעגט מען באַקענען די יינגלעך מיט די דינים פון דער תורה און צוגעוויינען זיי אָפּהיטן די מצוות. זיי האָבן געמוזט היטן שבת, גיין אין שול אַריין דאַוונען, און צו 13 יאָר זיינען זיי שוין געוואָרן בר־מצוה, און האָבן געמוזט אָפּהיטן אַלצדינג, צוגלייך מיט אַלע דערוואַקסענע מענטשן.

היות ווי אומעטום, וואו יידן האָבן געוואוינט, זיינען געווען שולן פאַר קינדער, דעריבער זיינען אַלץ מער געוואָרן יידן, וואָס האָבן פאַרשטאַנען צו לייענען. אַ סך יידן פלעגן זיך אָנשאַפן ספרים פון תנ"ך און פלעגן אין דער פרייער צייט לערנען תורה, כּדי צו וויסן אַלע דינים פון דער אמונה.

חוץ אָנפאַנגס־שולן, וואו מען האָט געלערנט נאָר לייענען, זיינען אין לאַנד יהודה געווען ישיבות, וואו רבנים האָבן געלערנט מיט תלמידים תורה. נאָכן חורבן ירושלים פלעגן אַ סך יונגע לייט, בעלי־כשרונות, וואָס האָבן געוואָלט קאָנען לערנען, קומען אין דער יבנה'ער ישיבה. דאָס פאָלק האָט אָפּגעגעבן גרויס כּבוד די געלערנטע רבנים. אַז עמיצער פון זיי פלעגט פאַר־ביי גיין, פלעגן אַלע אויפשטיין, און אומעטום פלעגט מען זיי אָפּטרעטן דעם אויבנאָן.

אין די ישיבות פלעגט מען זיך פאַרנעמען מיט לערנען די תורה. לערנען זיך אין דער ישיבה האָבן געקאָנט נאָר יונגע לייט מיט אַ שאַרפן קאָפּ און אַ גוטן זכרון. די מעשה דערפון איז דאָס, וואָס אין משך פון דער צייט האָבן זיך אָנגעקליבן, חוץ די חוקים, וואָס זיינען פאַרשריבן אין דער תורה, אַ סך נייע דינים, וואָס זיינען שייך צו אַזעלכע פאַלן, וואָס זיינען אין חומש גאָרניט דערמאָנט. אַשטייגער, אין דער תורה שטייט געשריבן: „זאָלסט ניט טאָן קיין אַרבעט אין טאָג פון שבת". נאָר ס'איז ניט אויסגערעכנט, וואָסערע אַרבעטן מען טאָר ניט טאָן. זיינען געקומען די רבנים און האָבן אויסגעטייטשט, וואָ־סערע זיינען דאָס די אַרבעטן, וואָס זיינען פאַרבאָטן אום שבת; עס האָבן זיך אָנגעקליבן אַזעלכע 39. אָדער די תורה האָט פאַרזאָגט ניט צו קאָכן קיין „ציקעלע אין איר מוטערס מילך"; פון דאָזיקן חוק האָבן די רבנים אָפּגע־

לערנט אַ סך דינים וועגן פֿליישיקס און מילכיקס, און כּדומה נאָך אַזעלכע פֿאַלן. אָט די אַלע נײַע דינים זײַנען ניט געווען פֿאַרשריבן, נאָר די רבנים פֿלעגן דאָס לערנען אויף אויסווייניק מיט זייערע תּלמידים. דעריבער האָבן די תּלמידים געמוזט האָבן אַ גוטן זכּרון, כּדי צו געדענקען איטלעכס וואָרט פֿון רבין. אַזוי האָט רבן יוחנן בן זכּאי געלויבט איינעם פֿון זײַנע תּלמידים, צוגעגליכן אים צו אַן אויסגעקאַלכטן ברונעם, וואָס פֿון אים ווערט קיין איין טראָפּן ניט פֿאַרלאָרן.

כּדי די תּלמידים זאָלן גוט געדענקען די „תּורה שבּכתב״ (די געשריבענע תּורה) און די „תּורה שבעל פּה״ (די תּורה אויף אויסווייניק), האָט מען געמוזט אָן אַ שיעור מאָל איבערחזרן דאָס לערנען. געוויינטלעך פֿלעגט דאָס לערנען אין דער ישיבֿה פֿאָרקומען אַזוי. דער רבי פֿלעגט שטעלן אַ שאלה, און די תּלמידים האָבן געמוזט געבן אַ גענויע תּשובֿה, ווי אַזוי מען באַדאַרף זיך נוהג זײַן אין אַזאַ און אַזאַ פֿאַל לויטן דין פֿון דער תּורה און לויטן אײַנגעשטעלטן מנהג. דורך אַזאַ מין לערנען פֿלעגן די תּלמידים זיך סוף כּל סוף אײַנחזרן אַלע דינים און מנהגים. די פֿעאיקסטע תּלמידים פֿלעגן מיט דער צײַט אַליין ווערן רבנים. כּדי צו ווערן אַ רבי, פֿלעגט מען מוזן באַקומען סמיכה. דאָס פֿלעגט פֿאָרקומען אַזוי: דער רבי פֿלעגט אַרויפֿלייגן זײַן האַנט אויפֿן תּלמידס קאָפּ, אַזוי ווי ער וואָלט אים געבענטשט צו זײַן אַ רבי. דערבײַ האָבן געדאַרפֿט זײַן נאָך צוויי מיטגלידער פֿון דער ישיבֿה. אין דער שפּעטערדיקער צײַט האָט מען די דאָזיקע רבנים גערופֿן „תּנאים״.

רבי עקיבֿא. צווישן אַלע יידישע געלערנטע האָט געקראָגן אַ גרויסן שם רבי עקיבֿא בן יוסף. וועגן אים ווערט דערציילט, אַז יונגערהייט איז ער געווען אַ פּאַסטוך בײַ אַ רײַכן ייִדן. דעם בעל הבית טאָכטער רחל האָט עקיבֿאן ליב געקראָגן און האָט צוגעזאָגט חתונה צו האָבן מיט אים, בתּנאי, אַז ער זאָל זיך זעצן לערנען און ווערן אַ תּלמיד־חכם. ביז אַהער איז עקיבֿא געווען אַ גרויסער עם־הארץ און האָט פֿײַנט געהאַט תּלמידי חכמים. נאָר כּדי צוליב צו טאָן רחלן, האָט ער זיך גענומען לערנען. רחלס פֿאָטער האָט דעם שידוך ניט געוואָלט און האָט די טאָכטער אַרויסגעטריבן פֿון שטוב. נאָר זי האָט ניט געקוקט דערויף און האָט חתונה געהאַט מיט רבי עקיבֿאן.

דאָס פּאָר פֿאָלק האָט געלעבט אין גרויס דחקות. איין מאָל איז די נויט געווען אַזוי גרויס, אַז רחל האָט געמוזט אָפּשערן אירע צעפּ און פֿאַרקויפֿן די האָר, כּדי פֿאַרן אויסגעלייזטן געלט צו קויפֿן ברויט. איר מסירת נפֿש האָט גאָר קיין גרענעץ ניט געהאַט. כּדי רבי עקיבֿא זאָל קאָנען בעסער לערנען, האָבן זיי געמוזט אויף אַ צײַט זיך שיידן און וואוינען אין פֿאַרשיידענע שטעט. עס זײַנען אַוועק עטלעכע יאָר, און רבי עקיבֿא איז געקומען צו פֿאָרן אין דער שטאָט, וואו רחל האָט געוואוינט. פֿאַר דער צײַט איז זײַן שם אויסגעוואַקסן איבערן גאַנצן לאַנד, און הונדערטער תּלמידים האָבן אים אַרומגערינגלט. אַז ער איז געקומען אין שטאָט אַרײַן, איז דאָס פֿאָלק זיך צונויפֿגעלאָפֿן פֿון אַלע זײַטן, כּדי אָנצוקוקן דעם רבין. רחל איז אויך געווען צווישן עולם, און זי האָט באַלד דערקענט איר מאַן. האָט זי זיך הרגעשטופּט צווישן המון, צוגעגאַנגען צו רבי עקיבֿאן און אַרומגענומען זײַנע קני. האָבן רבי עקיבֿאס

תלמידים געוואלט אפשטופן די אָרימע יידינע. האָט רבי עקיבא אויסגערופן: „לאָזט זי! מיין תורה און אייער תורה האָבן מיר צו פאַרדאַנקען דער דאָזיקער פרוי".

סוף כל סוף האָט רחלס פאָטער זיך געלאָזט איבערבעטן, און דאָס פּאָר פאָלק האָט אָנגעהויבן לעבן אין רייכקייט. רבי עקיבא האָט קיין איין מאָל ניט פאַרגעסן די קרבנות, וואָס זיין פרוי האָט געבראַכט פאַר אים, און איז איר געבליבן דאַנקבאַר זיין גאַנץ לעבן. אויך אַנדערע האָבן פאַרשטאַנען צו שאַצן רחלס מסירת נפש. איין מאָל האָט דעם נשיא'ס פרוי מקנא געווען רחלן, וואָס דער מאַן האָט איר געגעבן אַ מתנה אַ גאָלדענע צירונג, וואָס דערויף איז געווען אויסגעקריצט די שטאָט ירושלים. האָט רבן גמליאל צו איר געזאָגט: מיין פריינד! צי האָסטו נאָכגעטאָן רבי עקיבא'ס ווייב, בעת זי האָט אָפּגעשוירן און פאַרקויפט אירע צעפּ, בכדי צו פאַרשאַפן איר מאַן די מעגלעכקייט צו לערנען רואיק די תורה?

רבי עקיבא האָט זיך אויסגעצייכנט ניט נאָר מיט זיין ניט-געוויינלעכן זכרון, נאָר אויך מיט זיין שאַרפן שכל. ער פלעגט זיך פלייסן צו באַווייזן, אַז אַלע נייע תקנות און דינים, וואָס די יידישע רבנים האָבן איינגעשטעלט, זיינען געדרונגען פון די חוקים פון דער תורה, און אויף אַזאַ אופן איז אויסגעקומען, אַז די גאַנצע תורה שבעל פה איז שוין געווען נכלל אין תורת משה. דאָס האָט ער געטאָן דערפאַר, בכדי די רייד פון די חכמים זאָלן באַקומען אין די אויגן פון גאַנצן פאָלק די זעלביקע הייליקייט און די זעלביקע קדושה, ווי די תורה שבכתב. רבי עקיבא'ס שאַרפע חקירות און ראיות זיינען שטאַרק געפעלן געוואָרן פעאיקע יונגע לייט, און דערפאַר האָבן זיך ביי אים צונויפגעקליבן אַ סך תלמידים.

אַ באַזונדערס גרויסער אויפטו רבי עקיבא'ס איז געווען דאָס, וואָס ער האָט צונויפגעקליבן אַלע נייע דינים און תקנות און איינגעשטעלט זיי אין אַ געוויסן סדר לויט דעם ענין נאָך, צו וואָס זיי זיינען שייך: דהיינו, די דינים וועגן שבת באַזונדער, די דינים וועגן חתונה באַזונדער, וועגן גט באַזונדער, וועגן קויף און פאַרקויף באַזונדער, און אַזוי ווייטער. אַדאַנק אָט די זאַמלונגען פון תקנות איז געוואָרן גרינגער צו לערנען און צו באַנוצן די יידישע דינים. אָט די זאַמלונגען זיינען אָנגערופן געוואָרן „משנתו של רבי עקיבא".

רבי עקיבא'ס חשיבות ביים פאָלק איז כסדר געוואַקסן, נאָר ער איז געבליבן אַלץ דער זעלביקער עניו. ער האָט זיך ניט געיאָגט נאָך כבוד און ניט געזוכט קיין הערשאַפט. נאָר ער האָט שטאַרק ליב געהאַט זיין געבוירן-לאַנד און ניט אויפגעהערט צו חלומען וועגן דער צייט, ווען עס וועט קומען דער אויסלייזער, וואָס דאַרף ברענגען די פרייהייט זיין פאָלק.

דער אויפשטאַנד פון בר כוכבא (132—135). די שווערע פורעניות, וואָס זיינען געקומען אויפן יידישן פאָלק, זיינען ניט געווען בכוח צו דערשלאָגן זיין מוט. יידן האָבן ניט אויפגעהערט צו גלויבן און צו האָפן, אַז די יידישע מלוכה וועט ווידער אויפגעריכט ווערן מיט אַ נייעם גלאַנץ און פראַכט. דאָס אומגליק, וואָס זיי האָט געטראָפן, האָבן זיי געהאַלטן פאַר אַ שטראָף פאַר זייערע זינד. דעריבער האָבן זיי איצט גענומען זיך שטרענג אָפּ-

צוהיטן אַלע תיקונים, און פֿעסט איז געווען זייער גלויבן, אַז גאָטס גענאָד וועט זיך אומקערן צום פֿאָלק, און אַז פֿריער אָדער שפּעטער וועלן ייִדן ווידער קומען צו אַ פֿרייַען לעבן.

עס זיינען אַוועק היפּשע עטלעכע צענדליק יאָר. דער דור, וואָס האָט איבערגעלעבט אַלע שרעקנס פֿון דער רוימישער מלחמה, איז אויסגעשטאָרבן, און עס זיינען אויפֿגעשטאַנען נייע דורות, וואָס האָבן געוואוסט וועגן דער לעצ־טער מרידה נאָר לויט דעם, וואָס די זיידעס און טאַטעס פֿלעגן דערציילן. דער שרעק פֿאַר די רוימער און זייערע חילות איז פֿאַרשוואונדן, און די האַלב־דערשטיקטע שטרעבונגען צו פֿרייהייט האָבן ווידער אָנגעהויבן זיך אַרויסווייזן. גראָד אין יענער צייט האָט דער רוימישער קיסר אַדריאַנוס גענומען זיך איינ־פֿלאַנצן אין די מזרח־לענדער דעם גריכיש־רוימישן שטייגער לעבן. ער האָט געלאָזט אויפֿבויען אין פֿאַרשיידענע שטעט טעאַטערס, צירקן און טעמפּלען. אויך אויף די חורבֿות פֿון ירושלים האָט ער געהייסן אויפֿבויען אַ נייע שטאָט.

ס'האָט קיין ספֿק ניט געקאָנט זיין, אַז אין דער נייער שטאָט וועט ווערן אויסגעבויט אַ היידנישער טעמפּל און אַוועקגעשטעלט סטאַטועס פֿון די רוי־מישע געטער. דער געדאַנק אַליין, אַז מען קאָן אַזוי מטמא זיין די הייליקע שטאָט, האָט אויפֿגערודערט די הערצער פֿון אַלע ייִדן. דעם לעצטן טראָפּן האָט פֿאַר־פֿולט דער פֿאַרבאָט מל צו זיין די קינדער. דאָס איז געווען גלייך צו דער גזירה פֿון קעניג אַנטיאָכוס מבטל צו זיין די ייִדישע רעליגיע. גאַנץ מלכות־יהודה איז אויפֿגערודערט געוואָרן, און אַ סך האָבן זיך באַלד גענומען פֿאַר די געווער, בכדי צו באַשיצן דעם גלויבן.

רבי עקיבֿא איז געווען דער גאַנצער אויפֿמונטער פֿון אויפֿשטאַנד. ער פֿלעגט אַרומפֿאָרן פֿון איין אָרט צום אַנדערן און אומעטום רופֿן די ייִדן מלחמה צו האַלטן פֿאַרן גלויבן און פֿרייהייט. די צאָל פֿון די מורדים איז וואָס אַ טאָג אַלץ גרעסער געוואָרן. בכדי זיך אויסצובאַהאַלטן פֿון די רוימישע באַאַמטע, פֿלעגן זיי זיך צונויפֿקלייבן אין היילן און דאָרט אויך אָפּליגן זייער געווער. רבי עקיבֿא האָט פֿון טיפֿן האַרצן געגלויבט, אַז עס איז געקומען די גאולה פֿון פֿאָלק, און האָט מיט פֿרייד באַגריסט דעם אָנפֿירער פֿון דער מרידה, שמעון'ען, וואָס האָט געקראָגן דעם צונאָמען בר־כוכבֿא, דאָס איז טייטש: שטערן־זון.

בר־כוכבֿא איז געווען אַ גרויסער גיבור. פֿון אַלע זייטן האָבן זיך אָנגע־הויבן צונויפֿקלייבן אַרום אים ייִדן, וואָס זייער הייסער פֿאַרלאַנג איז געווען אַראָפּצוּוואַרפֿן דעם רוימישן יאָך. באַלד האָבן זיך אונטער זיינע פֿאָנען אָנגע־קליבן צענדליקער טויזנטער מענטשן. עס ווערט דערציילט, אַז בר־כוכבֿא איז געוואָרן גרויס ביי זיך און האָט זיך איינגערעדט, אַז קיינער וועט אים מיט זיין הילף ניט בייקומען, און האָט אַזוי געזאָגט: „רבונו של עולם! איב דו ווילסט אונז ניט העלפֿן, העלף כאָטש אויך ניט אונזערע שונאים, דעמאָלט וועלן מיר אַוודאי מנצח זיין".

דער רוימישער פֿאַרוואַלטער פֿון מלכות־יהודה איז געווען צו שוואַך אַנט־קעגן די מורדים. בר כוכבֿא האָט איינגענומען איין פֿעסטונג נאָך דער אַנ־דערער, און אין אַ יאָר אַרום זיינען אין זיין רשות געווען כמעט אַלע ייִדי־שע שטעט. אַז בר־כוכבֿא האָט איינגענומען ירושלים, האָט ער זיך געהאַלטן

פֿאַר אַזוי פֿעסט אין דער ממשלה, אַז ער האָט געהייסן גיסן מטבעות מיט דער אויפֿשריפֿט „שמעון נשיא ישראל״.

דער רוימישער קיסר האָט אַלע ווײַלע געשיקט קײַן מלכות־יהודה נײַע חיילות. נאָר בר־כוכבא האָט אויסגעמיטן, אַרײַנצולאָזן זיך אין אַן אָפֿענער שלאַכט; זײַן חיל פֿלעגט זיך באַהאַלטן אין הײלן און באַרג־שפּאַלטן. אָבער וואו ייִדן פֿלעגן כאַפּן קלענערע אָפּטײלונגען רוימישע זעלנער, פֿלעגן זיי זיי פֿאַרטיליקן.

אין משך פֿון צוויי יאָר האָט די גאַנצע מי פֿון די רוימער צו דערשטיקן די מרידה צו גאָרנישט ניט געבראַכט. אַדרבה האָבן ייִדן גובר געווען. און אַ סך רוימישע זעלנער זײַנען דעמאָלט אויסגעהרגעט געוואָרן.

אַז דער קיסר אַדריַנוס האָט דערזעהן, אַז מיט אַ קלײנעם חיל קאָן ער קעגן די ייִדן גאָרנישט ניט אויפֿטאָן, האָט ער אַרויסגערופֿן פֿון בריטאַניע זײַן בעסטן קריגס־הויפּטמאַן און האָט אים אויפֿגעגעבן, ער זאָל ניט אַנדערש אײַנשטילן די מרידה פֿון די ייִדן. דער נײַער רוימישער קריגס־הויפּטמאַן, יוליוס סעווערוס, איז געקומען מיט אַ גרויסן חיל און האָט באַלד אָנגעהויבן אָפּהאַלטן נצחונות איבער די ייִדן. אַ סך פֿעסטונגען האָבן די רוימער צײַנגענומען, און צולעצט האָבן זיי אײַנגעשלאָסן בר־כוכבאַ׳ן מיטן רעשט פֿון זײַן חיל אין דער פֿעסטונג ביתר; אַהין זײַנען זיך צונויפֿגעקומען פֿון אַרום אַ סך ייִדישע אײַנוואוינער.

די באַלעגערונג פֿון ביתר האָט געדויערט היבש לאַנג, נאָר סוף כל סוף האָבן די רוימער די פֿעסטונג אײַנגענומען. דאָ האָבן זיי אַרויסגעוויזן ניט ווינציקער אַכזריות, איידער בײַם אײַננעמען ירושלים: אַלע דערוואַקסענע מאַנסבילן אויסגעהרגעט און די פֿרויען און קינדער פֿאַרקויפֿט פֿאַר שקלאַפֿן. אויך בר־כוכבא איז אומגעקומען. אַ קלײנער טייל ייִדן האָט זיך אײַנגעגעבן אַנטרונען צו ווערן קײַן בבל און אַראַביע. טייל האָבן זיך איבערבאַהאַלטן אין הײלן; בכדי ניט צו שטאַרבן פֿון הונגער, האָבן זיי געמוזט זיך שפּײַזן מיט נבלות. און די רוימישע זעלנער האָבן אַרומגעשנאָרט איבערן גאַנצן לאַנד, געזוכט די אַנטרונענע; ווען זיי האָבן געכאַפּט, האָבן זיי אָן רחמנות געטויט.

וועגן רבי עקיבאַ׳ן דערציילט מען אַזאַ מעשה: ער האָט אין יענער צײַט ניט אויפֿגעהערט צו לערנען מיטן פֿאָלק תורה. אײנמאָל באַגעגנט אים אַ ייִנגער אַ באַקאַנטער און זאָגט צו אים: „צי האָסטו נאָר ניט מורא פֿאַר די רוימער?״ האָט אים רבי עקיבא געענטפֿערט מיט אַזאַ משל: — איין מאָל איז אַ פֿוקס געשטאַנען אויפֿן ברעג טײַך און האָט געזעהן, ווי די פֿיש שווימען אַרום אין וואַסער פֿון איין אָרט אויפֿן אַנדערן. „פֿאַר וועמען אַנטלויפֿט איר?״ האָט בײַ זיי געפֿרעגט דער פֿוקס. — „מיר אַנטלויפֿן פֿאַר די נעצן, וואָס די מענטשן האָבן אויסגעשטעלט, בכדי אונז צו פֿאַנגען״, האָבן די פֿיש געענטפֿערט. זאָגט דער פֿוקס: „קומט אַרויס אויף דער יבשה, און לאָמיר לעבן אינאיינעם, ווי אײַערע אבות האָבן געלעבט מיט אונזערע אבות״. אָבער די פֿיש האָבן געענטפֿערט: „וועגן דיר, פֿוקס, זאָגט מען, אַז דו ביסט דער קליגסטער צווישן די חיות; נאָר פֿון דײַן עצה איז צו זעהן, אַז דו ביסט דער גרעסטער טיפּש. מה־דאָך אין וואַסער, וואָס דאָרט איז אונזער לעבן, געפֿינען מיר זיך אין סכנה, — היינט ווי זאָלן מיר שוין ניט מורא האָבן אויף דער יבשה, וואו

מיר קאָנען קיין רגע ניט לעבן? — אָט אַזוי איז אויך מיט אונז, זאָגט רבי עקיבא ווייטער, — מה־דאָך, אַז בשעת מיר לערנען די תורה, וואָס וועגן איר שטייט געשריבן: „זי איז דיין לעבן און די פאַרלענגערונג פון דיינע טעג", געפינען מיר זיך אין סכנה, — הײַנט וואָס וועט שוין זיין, ווען מיר וועלן פאַרלאָזן די תורה?" — סוף כל סוף האָבן די רוימער געכאַפּט רבי עקיבא'ן, און ער איז אומגעקומען אויף קדוש השם. מיט אײַזערנע קאַמען האָבן זיי געריסן זיין לייב, און ער איז אויסגעגאַנגען מיטן „שמע ישראל" אויף די ליפּן.

פאַלעסטינע נאָכן אויפשטאַנד פון בר־כוכבא. נאָכדעם ווי די רוימער האָבן חרוב געמאַכט האַלב לאַנד יהודה, האָבן זיי גענומען דאָרט בעל־בתעווען, ווי זיי איז געפעלן געווען. איצטער האָט דער רוימישער קיסר געקאָנט רואיק אויספירן זיין פּלאַן. אין ניכן איז אויסגעבויט געוואָרן אויפן אָרט, וואו ירושלים איז געשטאַנען, אַ היידנישע שטאָט, וואָס מען האָט איר אַ נאָמען געגעבן עליאַ קאַפּיטאָלינאַ, לכבוד דעם קיסר עליוס אַדריגוס. אין עליאַ קאַפּיטאָלינאַ האָבן זיך באַזעצט רוימער, גריכן און סירער. יידן האָבן דאָרט ניט געטאָרט וואוינען אונטער טויטשטראָף.

138 אין דריי יאָר אַרום נאָך דער אײַנשטילונג פון מלכות־יהודה, אין יאָר איז דער קיסר אַדרינוס געשטאָרבן. דעמאָלט איז די יידן ווידער געוואָרן ערלויבט צו האַלטן פריי זייער גלויבן. נאָר אין עליאַ קאַפּיטאָלינאַ איז זיי נאָך אַלץ געווען פאַרבאָטן צו וואוינען.

ווי נאָר די יידן, וואָס זײַנען געווען אַנטלאָפן אין די שכנישע לענדער, זײַנען געוואָר געוואָרן, אַז דעם קיסר אַדרינוס'עס גזרה איז בטל געוואָרן, האָבן זיי זיך אָנגעהויבן ציען צוריק אַהיים. נאָר די יידישע שטעט און דערפער זײַנען געלעגן חרוב, און דאָס גאַנצע לאַנד איז געווען אַזוי וויסט, אַז עס איז קיין מיגלעכקייט ניט געווען דאָרט צו הויזען. דעריבער האָבן די יידן, וואָס האָבן זיך אומגעקערט, געמוזט באַזעצן זיך אין גליל.

אויך יבנה איז חרוב געוואָרן, פּונקט ווי אַנדערע שטעט פון יהודה. דעריבער האָט אויך דער נשיא זיך געמוזט אַריבערקלייבן קיין גליל. אין דער שטאָט אושא זײַנען זיך צונויפגעפאָרן די רבנים און עלטסטע פון גאַנץ גליל, בכדי אַרומצוקלערן, ווי אַזוי אײַנצושטעלן אָרדענונג אין לאַנד. קודם כל האָט מען באַדאַרפט אויסקלייבן אַ נשיא, ווײַל רבן גמליאל איז פאַר דער צייט געווען געשטאָרבן. רבן גמליאל'ס זון, רבן שמעון, איז געווען אַנטלאָפן נאָך דער מרידה. איצט האָבן די רבנים און די עלטסטע אים אויסגעקליבן פאַר אַ נשיא. די אײַנוואוינער פון אושא האָבן אָפּגעגעבן גרויס כבוד די תנאים, וואָס זײַנען זיך דאָרט צונויפגעקומען, און אויפגענומען זיי מיט אַ ברייטער האַנט.

באַלד איז אין אושא געוואָרן געגרינדעט אַ ישיבה, וואָס איז געשטאַנען ניט נידעריקער פאַר דער ישיבה אין יבנה. דער נשיא רבן שמעון בן גמליאל איז געווען אי אַ גרויסער קענער פון דער תורה, אי ער איז געווען וואויל געלערנט אין דער „חכמת יונית", אין דער גריכישער וויסנשאַפט. אויך לויט זײַנע גוטע מדות איז ער געווען ראוי צו זיין דער פאָרשטייער פון יידישן פאָלק. ער האָט געשטרעבט צו יושר, און פלעגט שטענדיק זאָגן: אויף דריי

זאָגן שטייט די וועלט: אויף אמת, געגעכטיקייט און שלום". נאָר רבן שמעון איז אויך געווען אַ בעל־גאוה. ער האָט געפֿאָדערט, אַז אַלע זאָלן אים אָפּגעבן כּבוד, אַפֿילו די תּנאים. און זאָלן אויפֿשטיין פֿון די ערטער, ווען ער גייט אַרײַן אין דער ישיבה.

ביסלעכווײַז האָבן ייִדן אין גליל זיך גענומען פֿאַר זייערע געוויינטלעכע אַרבעטן; נאָר זייער שווער איז זיי געווען צו קומען צו זיך נאָכן חורבן. דער דרוק פֿון די רוימער איז נאָך שטאַרקער געוואָרן, זיי האָבן געריסן אָפּצאָלונגען פֿון אַלע זײַטן און האָבן קיין רו ניט געלאָזט. אַז די אײַנוואוינער פֿון פּאַלעסטינע האָבן געבעטן אָפּצולאָזן זיי די אָפּצאָלונגען, האָט דער פּאַרוואַלטער פֿון סיריע צו זיי געזאָגט: „איר ווילט, איך זאָל אײַך אַראָפּלאָזן די שטײַערן פֿון אײַער ערד, און איך וואָלט געוואָלט אַרויפֿלייגן אַ שטייער אַפֿילו אויף דער לופֿט, וואָס איר אָטעמט אײַן".

רבי מאיר. צווישן די תּנאים, וואָס האָבן געלעבט אין דעם נשיא רבן שמעונס צײַט, האָט זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט רבי מאיר. די תּנאים האָבן דעמאָלט געלערנט מיט תּלמידים אומזיסט, דעריבער פֿלעגט רבי מאיר פֿאַרדינען געלט פֿון איבערשרײַבן ספֿרים. ער איז געווען צופֿרידן מיט אַ קליינעם פֿאַרדינסט און האָט זײַן גאַנצע צײַט אָפּגעגעבן דער ישיבה. חוץ דעם, פֿלעגט ער אָפֿט האַלטן דרשות, וואָס פֿלעגן מאַכן אַ גרויסן רושם אויפֿן פֿאָלק.

רבי מאיר האָט זיך אויסגעצייכנט מיט גרויס סבֿלנות. זײַן אַמאָליקער רבי, אלישע בן אבֿויה, איז אַראָפּ פֿון גלײַכן וועג, און אַלע האָבן אים געהאַלטן פֿאַר אַן אַפּיקורס און ניט געוואָלט האָבן מיט אים קיין מגע ומשא. אײן רבי מאיר האָט זיך ניט אָפּגעווענדט פֿון אים און פֿלעגט ווײַטער האָבן מיט אים אויפֿטראָגן, אַלץ געהאָפֿט, אַז אלישע וועט נאָך תּשובֿה טאָן און זיך אומקערן אויפֿן ריכטיקן וועג. אַז אלישע בן אבֿויה איז געלעגן אויפֿן טויטן־בעט, איז רבי מאיר געקומען צו אים און האָט אָנגעהויבן צורעדן אים, ער זאָל תּשובֿה טאָן. נאָר אלישע האָט אים מיט טרערן אין די אויגן געענטפֿערט, אַז ער האַלט, אַז פֿאַר אים איז שוין צו שפּעט תּשובֿה צו טאָן, און אַזוי איז ער אויסגעגאַנגען. רבי מאיר איז אַ לאַנגע צײַט געשטאַנען געריִרט בײַם טויטן־בעט פֿון זײַן אַמאָליקן רבין און געשעפּטשעט שטילערהייט: „ער איז געשטאָרבן מיט אַ תּשובֿה, ער וועט באַקומען מחילה".

רבי מאירס ווײַב, ברוריה, האָט געהאַט פּונקט אַזאַ שיינע נשמה, ווי איר מאַן. זי איז געווען ניט ווינציקער געלערנט אין די הייליקע ספֿרים, איידער אַ סך רבנים. נאָר מער פֿון אַלץ האָט זיך ברוריה אויסגעצייכנט מיט איר בטחון, מיט איר טיפֿן גלויבן, וואָס האָט זי ניט פֿאַרלאָזן אַפֿילו אין די שווערסטע מינוטן פֿון לעבן. מען דערציילט אַזאַ מעשה: איין מאָל איז געווען אַ פּעסט אין שטאָט, און עס זײַנען קראַנק געוואָרן רבי מאירס צוויי זין. רבי מאיר פֿלעגט, ווי געוויינטלעך, גיין אין בית־המדרש לערנען. אין דער צײַט, וואָס ער איז געווען אין בית־המדרש, זײַנען די ייִנגלעך געשטאָרבן. דאָס איז געווען אום שבת, און ברוריה האָט באַשלאָסן ניט אָנצוזאָגן דעם מאַן די טרויעריקע בשורה ביז אויף דער נאַכט. דעם גאַנצן שבת האָט זי זיך געהאַלטן, אַזוי ווי קיין זאַך איז ניט געשען. אַז עס איז געוואָרן אָוונט, האָט ברוריה:

געזאָגט צו רבי מאירן: „רבי! עמיצער האָט מיר געגעבן אַ פּקדון צו באַהאַלטן; איצט מאָנט ער דעם פּיקדון ביי מיר; צי בין איך מחויב אים אָפּצוגעבן?" „אַוודאי, ווי זשע דען אַנדערש?" — האָט געענטפערט רבי מאיר. דעמאָלט האָט ברוריה אַריינגעפירט דעם מאַן אין חדר, וואו עס זיינען געלעגן די געשטאָרבענע קינדער, און האָט אַראָפּגענומען פון זיי די ליילעכער, וואָס האָבן זיי פאַרדעקט. רבי מאיר האָט זיך שטאַרק פונאַנדערגעוויינט. „רבי! — האָט געזאָגט די פרומע ברוריה — דו האָסט מיר אַליין געפּסקעט, אַז דער וואָס נעמט אַ פּיקדון אויף היטן, איז מחויב אים אָפּצוגעבן ווען דער בעל־הבית מאָנט ביי אים. גאָט האָט געגעבן אונז קינדער. גאָט האָט זיי איצט צוגענומען; „זאָל זיין נאָמען זיין געבענטשט".

רבי יהודה הנשיא (170—210) דער נשיא רבי שמעונס זון, רבי יהודה הנשיא, איז געווען ניט נאָר אַ גרויסער געלערנטער, נאָר אויך אַ גוטער פירער פון פאָלק. ער איז געווען גוט אויפגעטראָגן מיט דער רוימישער רעגירונג און פלעגט אָפטמאָל זיך משתדל זיין פאַר ייִדן און אָפּהיטן זיי פון רדיפות. ביי ייִדן האָט ער געהאַט אַ גרויסע דעה. ער פלעגט אַליין באַשטימען חכמים און לערער אין די קהלות פון ארץ־ישראל און פון אַנדערע לענדער, און קיינער פון די ייִדישע געלערנטע האָט ניט געקאָנט אָנקומען אין דער גרויסער ישיבה קעגן דעם נשיאס ווילן.

רבי יהודה הנשיא איז געווען שוואַך אין געזונט, דעריבער האָט ער זיך אַריבערגעקליבן וואוינען אין דער שטאָט צפורי, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט איר גוטן קלימאַט. אַהין איז אַריבערגעטראָגן געוואָרן די גרויסע ישיבה; אושא ווידער האָט אָנגעוואָרן איר פריערדיקע חשיבות. רבי יהודה הנשיא איז געווען זייער רייך און האָט זיך געפירט, ווי אַ גביר. ער פלעגט אויך אויסגעבן אַ סך געלט אויף אויסהאַלטן אָרעמע רבנים און תלמידים. בכלל פלעגט דער נשיא העלפן דעם פאָלק אין זיין נויט: אין יאָרן פון ניט־געראָטעניש פלעגט ער פונאַנדערטיילן די הונגעריקע ברויט און העלפן אַלע נויטבאַדערפטיקע פון דער ברייטער האַנט; נאָר מער פון אַלעמען האָט ער געזאָרגט פאַר תלמידי־חכמים.

דער גרעסטער אויפטו פון רבי יהודה הנשיא איז געווען דאָס, וואָס ער האָט פאַרענדיקט דאָס צונויפקלייבן און ברענגען אין אָרדענונג אַלע יענע הלכות אָדער דינים, וואָס זיינען געשאַפן געוואָרן אין משך פון גאַנצע דורות דורך די ייִדישע תנאים. די זאַמלונג פון די דאָזיקע דינים ווערט אָנגערופן משנה. דאָס איז דער יסוד פון תלמוד, וואָס איז אַ הוספה צו דער תורה. די צונויפשטעלונג פון דער משנה האָט זיך אָנגעהויבן אין דער צייט פון חורבן ירושלים. אין דער אַרבעט פון צונויפשטעלן די משנה האָבן גענומען אַן אָנטייל מער פון הונדערט תנאים. אין יהודה הנשיאס צייטן, דאָס הייסט, אַן ערך אין 200 יאָר אַרום איז די אַרבעט פאַרענדיקט געוואָרן, און עס איז פאָרגעקומען די חתימת־המשנה. רבי יהודה הנשיא האָט געזאָרגט וועגן דעם, אַז די גאַנצע תורה שבעל פה זאָל פאַרשריבן ווערן. אַזוי זיינען אין דער משנה אַריינגענומען געוואָרן אַלע תקנות, דינים און כללים, וואָס זיינען שייך צום גלויבן, צום פאַמיליען־לעבן, צום געזעלשאַפטס־לעבן, און אויך אַ טייל פון

די פֿאָלקס-מעשׂיות, וואָס האָבן זיך אָנגעקליבן אין משך פֿון יאָר-הונדערטער.

די משנה איז געשריבן אין העברעאיש, נאָר דאָס העברעאיש איז פֿאַרשיידן פֿון דער שפּראַך, וואָס אויף איר איז געשריבן דער תּנ״ך. אין איר זײַנען פֿאַראַן אַ סך אַראַמישע אויסדרוקן, גריכישע און לאַטײַנישע ווערטער. די משנה באַשטייט פֿון זעקס אָפּטיילונגען אָדער סדרים. אין ערשטן סדר, סדר זרעים, זײַנען פֿאַראַן אַלע דינים, וואָס זײַנען שײַך צום באַאַרבעטן די ערד, צו געבן מעשׂר און אַנדערע אָפּצאָלונגען פֿון פּירות, תּבֿואות, בהמות, וואָס בעלי-בתּים פֿון ערד האָבן געמוזט צאָלן, און אויך די כּללים פֿון תּפֿילות. אין דער צווייטער אָפּטיילונג, סדר מועד, זײַנען אַרײַנגעשטעלט די דינים וועגן שבת, ימים-טובֿים און תּעניתים. אין דער דריטער אָפּטיילונג, סדר נשים, געפֿינען זיך די דינים וועגן משפּחה-זאַכן, ירושה, חתונות, גטן און כּדומה. אין דער פֿערטער אָפּטיילונג, סדר נזיקין, געפֿינען זיך די ציווילע און קרימינעלע געזעצן (דיני ממונות און דיני נפֿשות). אין דער פֿינפֿטער אָפּטיילונג, סדר קדשים, זײַנען פֿאַרשריבן די דינים וועגן קרבּנות און אַנדערע צערעמאָניעס פֿון בית-המקדש און וועגן כּשרע און טריפֿע שפּײַזן. די זעקסטע אָפּטיילונג, דער סדר טהרות, איז כּולל די דינים וועגן ריינקייט, וואָס עס מוזן אָפּהיטן כּהנים און אַלע ייִדן.

אָט זײַנען מוסטערן פֿון דינים, ווי זיי שטייען פֿאַרשריבן אין דער משנה:

„די צײַט פֿון דער אינדערפֿריִענדיקער תּפֿילה איז ביז האַלבן טאָג; רבי יהודה זאָגט: ביז פֿיר שעה“.

„דער וואָס בויט אום שבת, איז חייבֿ אין אַלע פֿאַלן: אויב ער האָט כאָטש עפּעס אויסגעבויט, אַרומגעטעסעט, געקלאַפּט מיט אַ האַמער, געהובלט מיט אַ הובל, דורכגעבוירט. — רבי שמעון בן גמליאל זאָגט: אַפֿילו דער וואָס האָט אַ קלאַפּ געטאָן מיט אַ האַמער אויף אַ קאָוואַדלע, איז חייבֿ“.

„דיני ממונות ווערן געמשפּט פֿאַר דרײַ דיינים. איין צד קלײַבט זיך אויס איין דיין, דער אַנדערער צד — אַ צווייטן, און בײדע אײנאײנעם קלײַבן אויס אַ דריטן, — אַזוי זאָגט רבי מאיר“.

„ווער עס האָט געדונגען פּועלים, בתּנאי זיי זאָלן אויפֿשטיין פֿרי און לייגן זיך שפּעט, טאָר ער זיי ניט צווינגען דאָס צו טאָן, ווען אין יענעם אָרט איז מען זיך ניט נוהג אויפֿצושטיין פֿרי און צו לייגן זיך שפּעט. ווען אין יענעם אָרט איז דער מנהג צו שפּײַזן די אַרבעטער, איז דער דינגער מחויבֿ צו שפּײַזן; ווען מען איז זיך נוהג צו געבן זיסע שפּײַז, מוז ער געבן אַלץ לויטן מנהג פֿון דעם אָרט“.

רבי יהודה איז געווען אַ נשׂיא אין משך פֿון 40 יאָר און איז געשטאָרבן, באַוויינט פֿון גאַנצן פֿאָלק. פֿאַרן שטאַרבן האָט ער אָנגעזאָגט, אַז מען זאָל נאָך אים לאַנג ניט טרויערן און מען זאָל אָנהייבן לערנען אין דער ישיבֿה ניט שפּעטער, ווי אין דרײַסיק טעג אַרום נאָך זײַן טויט. נאָכן טויט האָט מען אָנגעהויבן צו רופֿן רבי יהודה הנשׂיא רבינו הקדוש.

די צײַט פֿון די לעצטע נשׂיאים. רבי יהודה הנשׂיאס זון, רבן גמליאל III, האָט ניט געירשנט דעם פֿאָטערס גרויסע כּשרונות. דערפֿאַר איז זײַן אייניקל, רבי יהודה II, געווען פּונקט אַזוי אָנגעזען, ווי זײַן זיידע. ער

האָט זיך אַריבערגעקליבן קיין טבריה, אין די דאָזיקע שיינע שטאָט, וואָס ליגט אויפֿן ברעג פֿון ים־גינוסר, איז געוואָרן דער גייסטיקער צענטער פֿון גאַנץ ארץ־ישראל.

דער נשיא רבי יהודה II איז געווען קעגן דעם, מען זאָל אַרויפֿלייגן צו האַרבע דינים אויפֿן פֿאָלק, און ער גופֿא פֿלעגט זיך אַמאָל אָפּטרעטן פֿון די אַלטע מנהגים. זיינע קינדער האָבן געלערנט חכמת יונית, און אין דער פֿירונג פֿון נשיאס שטוב און אין דער קליידונג פֿון זיין הויזגעזינד זיינען געווען אַ סך זאַכן, איבערגענומען ביי די גריכן און רוימער. רבי יהודה II האָט שטאַרק געזאָרגט פֿאַר די שולן אין פּאַלעסטינע. ער האָט געהאַלטן, אַז דאָס לערנען תנ״ך און אַנדערע הייליקע ספֿרים און דאָס בעסטע מיטל אויף צו פֿאַרשטאַרקן דאָס ייִדישקייט. דעריבער פֿלעגט ער שיקן שלוחים איבער אַלע שטעט אָנצוזאָגן דעם פֿאָלק, מען זאָל גרינדן נייע שולן און ברענגען אין אָרדענונג די אַלטע. רבי יהודה פֿלעגט זאָגן: „די גאַנצע וועלט האַלט זיך אויפֿן אָטעם פֿון די קליינע קינדער, וואָס לערנען זיך (תינוקות של בית־רבן); מען טאָר ניט מפֿסיק זיין אין דער הייליקער עבֿודה צו לערנען קינדער, אַפֿילו ניט כּדי צו בויען אַ בית־המקדש“.

דער נשיא האָט געהאַט אונטער זיך באַאַמטע, וואָס פֿלעגן אויספֿירן אַלע החלטות פֿון די תנאים, וואָס זיינען געזעסן אין דער ישיבֿה און אין גרויסן בית־דין. ווען עס פֿלעגט טרעפֿן אַמאָל, אַז די ייִדישע באַפֿעלקערונג האָט ניט געפֿעלט די באַאַמטע פֿון נשיא, פֿלעגט ער זיך ווענדן נאָך הילף צו די רוימישע באַאַמטע. רבי יהודה II איז געווען גרויס ביי זיך, דערפֿאַר פֿלעגן אַרויסקומען ביי אים אַמאָל סכסוכים מיט די רבנים. די מיטגלידער פֿון דער ישיבֿה האָבן זיך געהאַלטן פֿריי און האָבן זיך ערלויבט צו זאָגן אים אָפֿן, וואָס זיי איז ניט געפֿעלן אין זיינע מעשים. איין מאָל האָט מען אין דער ישיבֿה אַרומגעקלערט די שאלה וועגן דעם, וואָס פֿאַר אַ שטראָף קומט די עלטסטע ווען זיי זיינען עובֿר אויפֿן געזעץ. האָט איינער פֿון די רבנים, ריש־לקיש, אַ פֿרעג געטאָן: „ווען דער נשיא טוט אַן עבֿירה, צי קומט אים מלקות?“ האָבן דער רובֿ מיטגלידער פֿון דער ישיבֿה געענטפֿערט, אַז יאָ. רבי יהודה האָט זיך שטאַרק באַליידיקט און געהייסן אַריינזעצן ריש־לקישן אין תּפֿיסה. נאָר יענער איז אַנטלאָפֿן געוואָרן. אין אַ שטיקל צייט אַרום האָט דער נשיא מוחל געווען ריש־לקישן און ערלויבט אים אומקערן זיך אין דער ישיבֿה. אַז ריש־לקיש איז צוריקגעקומען, איז דער נשיא אַליין אַרויס אַנטקעגן אים מקבל פּנים זיין.

רבי יהודה איז געווען נשיא העכער 50 יאָר (230—286). ער איז אַפֿילו געווען אַ גוטער מענטש, נאָר אָפֿטמאָל האָט ער צו שטרענג געפֿירט זיין ממשלה. ער פֿלעגט נעמען פֿון פֿאָלק צו גרויסע אָפּצאָלונגען אויף אויסצוהאַלטן זיין הויף און האָט אָפֿטמאָל באַשטימט פֿאַר דיינים און לערער אַזעלכע מענטשן, וואָס זיינען ניט געווען ראוי דערצו. נאָר רבי יהודה גופֿא האָט געפֿירט די נשיאות מיט אמתער ווערדע.

די נשיאים, וואָס זיינען געווען נאָך רבי יהודה II, האָבן ניט געלאָזן קיין רושם אין לעבן פֿון פֿאָלק, און אין די ייִדישע ספֿרים זיינען געבליבן ווייניק

ידיעות וועגן זיי. נאָר כּל־זמן די רוימישע מלוכה איז געבליבן בײַ איר אַלטן היידנישן גלויבן, איז די חשיבות פֿון די נשׂיאים כּמעט ניט געמינערט געוואָרן. אַנדערש איז עס געוואָרן שפּעטער. אין פֿערטן יאָרהונדערט האָט דער קיסר קאָנסטאַנטין דער גרויסער אָנגענומען די קריסטלעכע אמונה. זינט דעמאָלט האָבן די קריסטן באַקומען אַ גרויסע מאַכט אין דער מלוכה, און דער קריסטלעכער גלויבן האָט זיך אָנגעהויבן צו פֿאַרשפּרייטן אין אַלע לענדער פֿון דער רוימישער אימפּעריע. די שטאָט עליאַ קאַפּיטאָלינע האָט געקראָגן צוריק איר אַלטן נאָמען ירושלים, וואָס אויך די קריסטן האָבן זי געהאַלטן פֿאַר אַ הייליקער שטאָט. נאָר יידן האָבן, פּונקט ווי פֿריער, ניט געטאָרט וואוינען אין ירושלים. מער ניט איין מאָל אין יאָר, אום תּשעה־באָבֿ, פֿלעגן די רוימישע וועכטער פֿאַר אַ באַזונדערן געצאָלט ערלויבן יידן מתפּלל צו זײַן און אויסוויינען זיך אויף די חורבֿות פֿון זייער הייליקטום, בײַם כּותל־המערבֿי.

איצט האָט מען שוין מער ניט צוגעלאָזט קיין פֿרײַע ויכּוחים אין אמונה־זאַכן צווישן יידן און קריסטן. די יידן האָט מען אָנגעהויבן רופֿן אַ „טמאדיקע כּיתּה“. די קריסטן האָבן אויפֿגעהערט אָפּצוריכטן זייער פּאַסחאַ אין איין צײַט מיטן יידישן פּסח און האָבן זיך געפֿלײַסט מיט אַלע מיטלען זיך אָפּצוזונדערן פֿון יידן. אונטער טויט־שטראָף איז געוואָרן פֿאַרבאָטן צו פֿאַרשפּרייטן די יידישע אמונה. מען האָט אויך פֿאַרבאָטן געמישטע שידוכים צווישן קריסטן און יידן, וואָס פֿריער פֿלעגן זיי אַמאָל טרעפֿן.

דער מצבֿ פֿון די יידן איז אַלץ ערגער געוואָרן. בעת דער מלחמה, וואָס די רוימער האָבן געפֿירט קעגן די פּערסער, זײַנען יידן געווען מחויבֿ צו האַלטן בײַ זיך אין שטוב רוימישע זעלנער און געבן זיי עסן. חוץ דעם האָט מען זיי געצוואונגען צו באַקן ברויט אויך שבת און אַפֿילו אום פּסח. די רוימישע רעגירונג פֿלעגט אַלע ווײַלע צוקלערן פֿאַר ייִדן אַלץ נײַע אָפּצאָלונגען. אַ יידישער דרשן פֿון יענער צײַט האָט צוגעגליכן דעם יידישן מצבֿ צו אַ קלייד, וואָס האָט זיך פֿאַרטשעפּעט אָן אַ דאָרן: דו באַווײַזט קוים אַרויסצונעמען איין פּאָלע, פֿאַרטשעפּעט זיך די אַנדערע; דו באַווײַזט קוים צו באַצאָלן איין אָפּצאָלונג — מען מאָנט שוין אַ צווייטע“.

זײַנען די אײַנוואוינער פֿון צפּורי, אַרויסגעבראַכט פֿון געדולד, איין מאָל בײַנאַכט אָנגעפֿאַלן אויפֿן רוימישן גאַרניזאָן. צוגענומען דאָס געווער פֿון די זעלנער, און זיי אַלעמען אויסגעהרגעט. נאָך צפּורי זײַנען אויפֿגעשטאַנען אויך טבריא און אַנדערע שטעט פֿון ארץ־ישׂראל. נאָר די רוימישע קריגס־הויפּט־לײַט האָבן באַלד אײַנגעשטילט די מרידה, און דערבײַ זײַנען אומגעקומען טויזנטער יידן.

אין דער צײַט פֿון קיסר יוליאַנוס דער אַפּיקורס (361—363) האָט פֿאַר יידן אויף אַ ווײַלע אַ שײַן געטאָן אַ שטיקל האָפֿענונג. יוליאַנוס איז יונגערהייט אויפֿגעהאָדעוועט געוואָרן ווי אַ קריסט, אָבער ער האָט ליב געהאַט דעם גריכישן שטיגער לעבן און האָט געוואָלט אײַנפֿירן די רעליגיעזע פֿרײַהײַט, וואָס האָט געהערשט אין דער מלוכה אין דער היידנישער צײַט. אַז ער איז געוואָרן קיסר, האָט ער באַלד מבֿטל געווען אַלע גזירות קעגן יידן און האָט אַפֿילו צוגעזאָגט ווידער אויפֿצובויען דעם בית־המקדש אין ירושלים.

נאָר יוליאַנוס האָט געקיניגט סך הכל צוויי יאָר, און נאָך זײַן טויט האָבן זיך ווידער אָנגעהויבן רדיפות קעגן יידן. זיי איז געוואָרן פאַרבאָטן צו האַלטן בײַ זיך קריסטלעכע משרתים, פאַרנעמען רעגירונגס־שטעלעס און בויען נײַע בתי־כנסיות. אַז דער נשיא רבי גמליאל VI האָט אויסגעבויט, ניט געקוקט אויפן פאַרבאָט, אַ בית־הכנסת, איז ער געוואָרן אַראָפּגעזעצט פון דער נשיאות. אין יאָר 425 איז רבי גמליאל געשטאָרבן, און היות ווי ער האָט קיין קינדער נאָך זיך ניט איבערגעלאָזט, האָט דער רוימישער קיסר אינגאַנצן מבטל געווען די נשיאות.

ניט געקוקט אויף די רדיפות, האָבן די יידישע געלערנטע אין ארץ־ישׂראל ניט אויפגעהערט צו לערנען תורה. דער עיקר האָבן זיי זיך פאַרנומען מיט שטודירן די משנה. די מחברים פון דער משנה, די תנאים, האָבן וועגן אַ סך פראַגן אַרויסגעזאָגט סותרדיקע מיינונגען, און אין דער משנה ווערן געבראַכט אַלע מיינונגען. בכן, האָבן די שפּעטערדיקע רבנים אַליין געמוזט באַשטימען, וואָסער מיינונג איז ריכטיקער, וואָסערע שטימט בעסער מיט דער געשריבענער תורה. דאָס האָט געפאָדערט פיל מי און אַ סך שאַרפזין.

די געלערנטע, וואָס האָבן געלעבט נאָך דער חתימת המשנה און האָבן זיך פאַרנומען מיט ערקלערן און אויסטײַטשן די דינים, וואָס זײַנען פאַרשריבן אין איר, זײַנען אָנגערופן געוואָרן אַמוראים. דער ערשטער אַמורא אין ארץ־ישׂראל איז געווען רבי יהודה הנשיא'ס אַ תלמיד, רבי יוחנן בן־נפּחא.

איינציקע רבנים פון יענער צײַט האָבן געהאַלטן, אַז די דינים פון דער משנה זײַנען פונקט אַזוי הייליק, ווי די חוקים פון דער תורה, און דערפאַר טאָרן זיי ניט איבערגעביטן ווערן. רבי יוחנן איז דערמיט ניט געווען מסכים, ער האָט געהאַלטן, אַז די תנאים פון פאַלקס לעבן בײַטן זיך איבער, און ממילא האַרף אויך די יידישע געזעצגעבונג מיט דער צײַט אומגעביטן ווערן.. אַפילו די אויסטײַטשונג פון די חוקים פון דער תורה איז ניט שטענדיק געבליבן איינע און די זעלביקע; אַזוי אַשטייגער, שטייט אין דער תורה: „עין תחת עין", דאָס איז טײַטש „אויג פאַר אויג", אָבער שוין גאָר פון אַמאָליקע צײַטן האָט מען דאָס געזעץ אויסגעטײַטשט אַזוי, אַז דער וואָס האָט בײַ עמיצן אויסגעשלאָגן אַן אויג, איז געווען מחויב אויסצוקויפן זיך בײַ יענעם פאַר געלט. הערנאָך איז רבי יוחנן געקומען צו דער מסקנא, אַז אויך די דינים פון דער משנה טאָר מען ניט אָננעמען, אַזוי ווי זיי שטייען געשריבן, נאָר מען דאַרף זיי אײַנטײַטשן, צוגעפּאַסט צו די נײַע לעבנס־תנאים.

רבי יוחנן בן־נפּחא האָט געגרינדעט אין טבריא אַ ישיבה, און אונטער זײַן אָנפירונג האָבן געלערנטע זיך פאַרנומען מיט אַרומקלערן די דינים פון משנה. עס פלעגט טרעפן, אַז אַ טייל פון די אַמוראים פלעגן מסכים זײַן מיט דער מיינונג פון איין תנא, און אַ טייל פון זיי פלעגט האַלטן מיט אַן אַנדער תנא, דעמאָלט פלעגן אַוועקגיין אין דער ישיבה לאַנגע ויכוחים.

די אַמוראים, וואָס האָבן געלעבט נאָך רבי יוחנן בן נפּחא, האָבן ווײַטער געפירט זײַן אַרבעט, און משך פון III—IV יאָרהונדערט האָבן די אַמוראים זיך פלײַסיג פאַרנומען מיט אויספאָרשן די משנה. אַלע מסקנות פון די אַמוראים, אַלע נײַע דינים, און אויך זייערע ויכוחים און חקירות האָט מען צונויפגע־

קליבן, צוערשט אויף אויסווייניק, און דערנאך אויך פארשריבן. אזוי איז געווארן די גמרא, וואס איז א פירוש צו דער משנה. אין דער גמרא זיינען אויך אריינגעטראגן געווארן פארשיידענע דרושים אויף פסוקים פון תנ"ך, מוסר-שפרוכן, גלייכווערטלעך און פאלקס-מעשיות, און אויך ספורים פון לעבן פון די תנאים, אמוראים, נשיאים און אנדערע יידישע גרויסע לייט. די גמרא איז פונאנדערגעטיילט געווארן לויט די געהעריקע אפטיילונגען פון דער משנה. אשטייגער נאך די משנות, וואס אין זיי ווערט גערעדט וועגן די משפחה-ענינים, האט מען אוועקגעשטעלט אלע נייע תקנות, אלע פלפולים און מסקנות פון די אמוראים וועגן די זעלביקע ענינים; נאך די משנות וועגן שבת האט מען פארשריבן אלע נייע הוספות צו די דינים וועגן שבת. אויף אזא אופן איז צונויפגעשטעלט געווארן דער תלמוד ירושלמי, וואס איז פארענדיקט געווארן מיט א קורצער צייט פריער, איידער די נשיאות איז בטל געווארן. די יידן אין ארץ-ישראל האבן נאך אלץ גערעדט צווישן זיך אויף אראמיש, און די גמרא איז געשריבן, דער עיקר, אויף אראמיש.

די יידישע קאלאניעס.

פון וואס מען לעבט. אין בבל, פרס און מצרים האבן זינט לאנג אן געוואוינט יידן. באזונדערס א סך יידן האבן אנגעהויבן אפפארן פון ארץ-ישראל נאכדעם ווי די גריכן האבן איינגענומען דאס לאנד יהודה. מיט דער צייט זיינען אויפגעקומען יידישע קאלאניעס אין די שטעט פון קליין-אזיע, סיריע, גריכנלאנד, איטאליע און אנדערע לענדער.

א יידישער סוחר, וואס פלעגט ווען עס איז קומען צו פארן אין א סירישער, גריכישער אדער איטאליענישער שטאט, פלעגט זיך אמאל אויסרעכענען, אז אים לוינט צו בלייבן דארט וואוינען, און ער פלעגט אריבערפירן אהין אויך זיין משפחה. נאכן ערשטן סוחר פלעגט קומען צו פארן א צווייטער, א דריטער, און אזוי פלעגט ווערן א גאנצע יידישע קאלאניע. אין גרויסע קאלאניעס האבן געוואוינט ניט נאר סוחרים, נאר אויך קליינע הענדלער און אפילו בעלי-מלאכות. יידן פלעגן זיך אבער באזעצן אין אזעלכע ערטער, וואו עס פלעגן ווערן אויסגעארבעט א סך פראדוקטן. יידישע בעלי-מלאכות זיינען ניט געווען קיין באזונדערס קונציקע ארבעטער און פלעגן טאן נאר פשוטע ארבעטן. צווישן זיי זיינען געווען דער עיקר בעקערס, בוימלטעטערס, שמידן.

וואס מער קאלאניעס עס זיינען געווארן, אלץ גרינגער איז געווען פאר יידן צו פירן די האנדלס-געשעפטן. וואו אהין יידישע סוחרים פלעגן נאר קומען צו פארן, קיין בבל, אנטיוכיא, אלעכסנדריא, אטען אדער רוים, אומעטום פלעגן זיי טרעפן זייערע פאלקסברידער. ווען זיי האבן געוואלט, האבן זיי געקאנט פירן געשעפטן ניט מיט די בבלישע, סירישע, גריכישע אדער איטאליענישע סוחרים, נאר מיט יידן. היות ווי די יידישע סוחרים האבן געוואוסט, אז וואוהין זיי וועלן קומען, וועלן זיי אומעטום געפינען פאלקסברידער, וואס וועלן זיי צונעמען פאר גוטע אורחים, העלפן מיט אן עצה, ארויספירן פון א נויט, דעריבער פלעגן זיי זיך מיט א גרינגן הארצן לאזן אין וועג אריין.

נאָר אין רואיקע צייטן פלעגן יידן ניט מיט קיין גרויסן חשק זיך אַרײַנבערקלײַבן אין פרעמדע לענדער, ווײַל זיי האָבן בעסער געוואָלט וואוינען בײַ זיך אין דער היים. נאָר אַז דער דרוק פון די פרעמדע מושלים פלעגט שטאַרקער ווערן, פלעגט די צאָל פון די עמיגראַנטן גיך אויסוואַקסן. וואָס ערגער עס פלעגט ווערן דער מצב אין מלכות־יהודה, אַלץ מער יידן פלעגן פאַרלאָזן זייער היים. וואָס פון יאָר איז די צאָל פון די קאָלאָניעס אַלץ מער אויסגעוואַקסן. יידן האָבן געוואוינט ניט נאָר אין סיריע, גריכנלאַנד און איטאַליע, נאָר אַפילו אויפן קרימער האַלב־אינזל.

די מלכים און שרים פון בבל, פרס און מצרים האָבן ליב געהאַט לוקסוס און פלעגן מיט גרויס חשק קויפן אויסלענדישע סחורות; נאָר די גריכן און רוימער האָבן זיי שטאַרק אַריבערגעשטײַגט אין דעם פרט. די גריכישע מלכים און די גריכישע שרים פלעגן געברויכן בבלישע, אינדישע, אַראַבישע און פאַלעסטינישע פראָדוקטן. און אַז רוים איז געוואָרן אַ וועלט־מלוכה, איז די פאָדערונג אויף לוקסוס־זאַכן אויסגעוואַקסן ביז גאָר.

דער לוקסוס פון די רוימישע גרויסע לײַט אין שפּײַז און קליידונג איז געווען אין לשער. רוימישע שרים פלעגן צאָלן מוראדיקע געלטן פאַר בבלישע קאָבריצעס און געווער, פאַר אינדישע געוואַנטן און אבנים טובות, פערלען און שאָלן פון באַרג־קרישטאָל, פאַר צימערינג, אינגווער, קאַרדאַמאָן און אַנדערע אַראַבישע בשמים, פאַר פאַלעסטינישע ווײַנען, באַלזאַם און כדומה נאָך אַזעלכע זאַכן. אויף אַזאַ אופן, האָט די אויסבערענגעריי פון די רוימישע שרים מיטגעהאָלפן דעם אויפבליהען פון אינדוסטריע און האַנדל.

נאָר נאָך מער האָט גורם געווען דערצו, אַז דער האַנדל זאָל זיך פאַרברייטערן, דאָס, וואָס אַ סך מלוכות זײַנען געווען פאַרבונדן אונטער דער ממשלה פון רוים און האָבן זיך געפונען אונטערן שוץ פון רוימישן חיל. די רוימישע רעגירונג האָט אומעטום אָנגענומען מיטלען קעגן גזלנים, זי זאָלן ניט באַרויבן די סוחרישע קאַראַוואַנעס, און קעגן ים־רויבער, זיי זאָלן ניט אָנפאַלן אויף די האַנדלס־שיפן. מחמת דעם האָבן די סוחרים געקאָנט זיכער רײַזן פון איין לאַנד אין צווייטן.

יידן האָבן גענומען אַ גרויסן אָנטייל אין וועלט־האַנדל. יידישע סוחרים פלעגן געוויינטלעך אַליין אָפּפירן זייערע סחורות און פלעגן רײַזן ניט איינציקווײַז, נאָר אין גאַנצע קאַראַוואַנעס. אַ לאַנגער און שווערער וועג איז פאַר זיי געשטאַנען. על פי רוב פלעגן זיי אָנקומען אין דער שטאָט, וואָס זיי האָבן באַשטימט, ערשט אין עטלעכע חדשים אַרום. בכדי צו באַשיצן זייער לעבן און אייגנס, פלעגן זיי אָפטמאָל אַפילו מוזן דינגען זעלנער, וואָס זאָלן זיי היטן.

אויף אַלע אָפּשטעלן פלעגט פאָרקומען אַ מין יריד; די סוחרים פלעגן פאַרקויפן אַ טייל פון זייערע סחורות, און אָנשטאָט דעם אויפקויפן אַנדערע. אַז די סוחרים פלעגן אָנקומען צולעצט אין דער שטאָט, וואו מען האָט געקאָנט פאַרקויפן אַלע סחורות, פלעגן זיי אײַנקויפן אָרטיקע פראָדוקטן, בכדי ניט צו פאָרן צוריק ליידיק, און אָנלאָדן זיי אויף זייערע קעמלען. דער האַנדל איז געגאַנגען ניט נאָר איבער דער יבשה; גרויסע יידישע סוחרים האָבן געהאַט אַפילו אייגענע שיפן.

זייער אַ סך ייִדן האָבן געוואוינט אין אַלעקסאַנדריאַ של מצרים. די שטאָט איז געוואָרן אויסגעבויט אין אַלעקסאַנדער מוקדונס צייט, און אַלעקסאַנדערס יורשים, די פּטאָלאָמייער, האָבן זי געמאַכט פֿאַר דער הויפּטשטאָט פֿון מצרים. אַלעקסאַנדריאַ ליגט בײַם מיטללענדישן ים, און דערפֿאַר איז פֿון דאָרט באַזונדערס באַקוועם אַריבערצופֿירן סחורות אין די אַזיאַטישע און אייראָפּעאישע שטעט. דעריבער האָבן זיך פֿון אַלע זײַטן גענומען אַהער אָנקלײַבן מענטשן, כּדי צו פֿירן אַ גרויסן האַנדל. די באַפֿעלקערונג פֿון אַלעקסאַנדריאַ איז גיך אויסגעוואַקסן, און אין הונדערט יאָר אַרום איז זי געוואָרן אַ רײַכע האַנדלס־שטאָט, וואו עס זײַנען געזעסן אַ האַלבער מיליאָן אײַנוואוינער. דער גרעסטער רוב פֿון דער באַפֿעלקערונג איז באַשטאַנען פֿון גריכן. נאָר דאָרט האָבן געוואוינט אויך צענדליקער טויזנטער ייִדן, וואָס צווישן זיי זײַנען געווען זייער רײַכע סוחרים.

אַ סך ייִדן האָבן געוואוינט אין רויב. אַהין האָבן זיי אָנגעהויבן זיך אַריבערקלײַבן ערשט אין ערשטן יאָרהונדערט פֿאַר דער קריסטלעכער צײַט, אָבער נאָכהער ווי די רוימער האָבן אײַנגענומען מלכות־יהודה, איז דאָ מיט אַמאָל געוואָרן אַ גרויסע ייִדישע קאָלאָניע. פּאָמפּיוס האָט אָפּגעפֿירט קיין רויב טויזנטער געפֿאַנגענע ייִדן. דער גרעסטער רוב פֿון זיי זײַנען אָך גיכן געוואָרן פֿרײַ געלאָזט. נאָר זיי זײַנען געבליבן זיצן אין רויב און האָבן זיך פֿאַרנומען דאָרט מיט האַנדל און מלאכות.

פֿון איטאַליע פֿלעגט מען אַרויספֿירן נאָר ווײַן און בוימל: די תּבֿואות און אַנדערע ערד־פּראָדוקטן פֿלעגן ווערן פֿאַרברויכט אין לאַנד גופֿא, די אינדוסטריע איז דאָרט געווען שוואַך אַנטוויקלט. נאָר די מיליאָן־באַפֿעלקערונג פֿון דער רוימישער הויפּטשטאָט האָט ניט נאָר אײַנגעשלונגען אַ מוראדיקן כּמות פֿון עבֿוואַרג, נאָר זי האָט געברויכט אויך אַ סך פֿאַרשיידענע לוקסוס־אַרטיקלען. כּדי צו זעטיקן דעם באַדאַרף פֿון רוים און פֿון גאַנץ איטאַליע, האָבן סירישע, ייִדישע און איטאַליענישע סוחרים אָן אויפֿהער געפֿירט אַהין פֿאַרשיידענע סחורות סײַ איבער דער יבשה, און סײַ איבערן ים, פֿון די אַזיאַטישע, אַפֿריקאַנישע און אייראָפּעאישע פּראָווינצן פֿון דער רוימישער אימפּעריע.

דער גרויס־האַנדל האָט זיך געפֿונען אין די הענט פֿון רײַכע סוחרים, וואָס פֿלעגן חלקים־ווײַז פֿאַרקויפֿן זייערע סחורות קלענערע סוחרים און הענדלער. אין רויב זײַנען געווען ווינציקער רײַכע ייִדן, איידער אין אַלעקסאַנדריאַ. דער גרעסטער רוב פֿון די רוימישע ייִדן האָבן זיך פֿאַרנומען מיט לאָחדיב־האַנדל; אַ סך פֿון זיי פֿלעגן פֿונאַנדערטראָגן סחורות איבער די הײַזער.

אַ גרויסע ייִדישע קאָלאָניע האָט זיך געפֿונען אויך אין דער הויפּטשטאָט פֿון סיריע, אַנטיוכיאַ. מחמת דעם, וואָס סיריע ליגט בשכנות מיט פּאַלעסטינע, פֿלעגן ייִדן אַריבערפֿאָרן אַהין מיט מער חשק, ווי אומעטום. ניט אַלע ייִדן פֿון סיריע האָבן זיך פֿאַרנומען מיט האַנדל. צווישן די קאָלאָניסטן זײַנען געווען בעלי־מלאכות און אַפֿילו פּויערים. נאָר אין סיריע איז פֿון לאַנג אָן געווען פֿאַרשפּרייט האַנדל. באַזונדערס באַרימט איז זי געווען מיט אירע שמעקנדיקע אייל, זײַדענע געוואַנטן, צעדער־האָלץ, פֿיסטאַשקעס. פֿון פּאַלעסטינע, אינדיע, בבֿל, פּרס און אַנדערע מזרח־לענדער פֿלעגן סוחרים ברענגען צו פֿירן פֿאַרשיידענע סחורות קיין סיריע; אַ טייל פֿון די סחורות פֿלעגן בלײַבן אויפֿן

אָרט, און אַ טייל געשיקט ווערן ווײַטער קיין מערבֿ, קיין רוים און גריכנלאַנד. יידן האָבן גענומען אַ גרויסן אָנטייל אין סירישן האַנדל, און אין אַנטיוכיאַ זײַנען אַ סך גרויסע יידישע סוחרים געווען.

די אינעווייניקסטע פֿאַראָנדקעס. אין אַלע שטעט פֿלעגן די יידישע קאָלאָניסטן זיך באַזעצן אין באַזונדערע קוואַרטאַלן און דאָרט פֿלעגן זיי אויסבויען זייערע סינאַגאָגעס. די גריכישע מלכים און רוימישע קיסרים האָבן געוויינטלעך ניט געשטערט די יידן צו היטן זייער אמונה, אַנדערש וואָלטן זיי ניט געבליבן וואוינען אין פֿרעמדע לענדער. איטלעכע קאָלאָניע האָט געבילדעט אַ באַזונדערע קהלה, וואָס בראש פֿון איר זײַנען געשטאַנען עלטסטע. חוץ דעם, פֿלעגן יידן אויסקלײַבן נאָך עטלעכע ממונים, וואָס פֿלעגן אָפֿטמאָל בלײַבן אויף זייערע שטעלעס דאָס גאַנצע לעבן און אַפֿילו איבערלאָזן די שטעל בירושה צו זייערע קינדער.

סײַ אונטער דער איבערהערשאַפֿט פֿון די גריכן און סײַ אין דער רוימישער צײַט האָבן די יידישע קהלות געהאַט דאָס רעכט אַרויפֿצולייגן אויף זייערע מיטגלידער אָפּצאָלונגען. אַ טייל פֿון דעם צונויפֿגעקליבענעם געלט פֿלעגט ווערן אויסגעגעבן אויף די הצטרכותן פֿון דער קאָלאָניע גופֿא, און אַ טייל פֿלעגט ווערן אָפּגעשיקט קיין ירושלים אויף די אַלגעמיינע הצטרכותן פֿון יידישן פֿאָלק: אויף אויסהאַלטן דעם בית-המקדש, די כהנים, דעם סנהדרין א. א. וו. נאָך מער, די קהלות האָבן געהאַט דאָס רעכט צו משפּטן יידן, פֿונאַנדערקלײַבן פּראָצעסן און לאָדן צום דין פֿאַר פֿאַרשיידענע פֿאַרברעכנס. צום אַלגעמיינעם בית-דין האָבן יידן געדאַרפֿט אָנקומען נאָר אין יענע פֿאַלן, ווען דער געליטענער אָדער באַשולדיקטער איז ניט געווען קיין ייד. פֿאַר רציחה, גזלה, אונטערצינדן און אַנדערע קרימינעלע פֿאַרברעכנס פֿלעגן יידן ווערן געמשפּט אין די אַלגעמיינע בתי-דינים; נאָר אום שבת פֿלעגט מען זיי ניט לאָדן צום בית-דין.

די רוימישע רעגירונג האָט אַזוי פֿיל געאַכט די יידישע אמונה, אַז זי האָט זיי אַפֿילו באַפֿרײַט פֿון חובֿ צו דינען אין חיל, בכדי זיי זאָלן ניט דאַרפֿן מחלל שבת זײַן: טראָגן געווער, גיין מער, וויפֿיל מען מעג גיין אום שבת א. אַז. וו. אין אַ סך שטעט האָבן די יידישע קאָלאָניסטן חוץ דעם נאָך געהאַט אַלע רעכט פֿון אָרטיקע בירגער. זיי פֿלעגן אויך נעמען אַן אָנטייל אין קלײַבן די שטאָטישע באַאַמטע, און עס פֿלעגט אַפֿילו טרעפֿן, אַז יידן פֿלעגן פֿאַרנעמען הויכע רעגירונגס-שטעלעס.

אַלכסנדריאַ איז געווען איינגעטיילט אין פֿינף שטאָט-טיילן, און צוויי פֿון זיי זײַנען געווען דורכאויס באַוואוינט דורך יידן. דאָ איז געווען אויסגעבויט אַ גרויסאַרטיקע סינאַגאָגע, וואָס אַלע זײַנען געווען נשתומם איבער איר שיינקייט. זי איז געווען אַרומגערינגלט מיט זײַלן, און אינעווייניק האָבן זיך געפֿונען 70 פֿאַרגילדטע שטולן, וואָס זײַנען געווען באַשטימט פֿאַר די עלטסטע פֿון שטאָט. די יידן פֿון אַלכסנדריאַ זײַנען געווען שטאַרק חשובֿ אין שטאָט; אָבער דער גרעסטער רובֿ פֿון זיי האָבן זיך געהאַלטן אָפּגעזונדערט. זיי פֿלעגן זיך באַגעגענען מיט די גריכן און סיריער דער עיקר נאָר אין געשעפֿטס-זאַכן, נאָר זיך נעהנטער אויפֿצוטראָגן מיט די היידן האָבן זיי אויסגעמיטן.

מחמת דעם, וואָס די יידן האָבן מבֿזה געווען די היידנישע רעליגיע,

האָבן זיי באַליידיקט די איבעריקע באַפֿעלקערונג פֿון אַלכּסנדריא, און פֿלעגן חורבֿ־ווערן אָפּטמאָל אַרויסרופֿן שנאה צו זיך. הגם די היידן האָבן געוואוינט אין נאָהענטער שכנות מיט די ייִדן, פֿונדעסטוועגן האָבן זיי גאָרנישט ניט געוואוסט פֿון דער ייִדישער אמונה, פֿון די ייִדישע רעליגיאָן און מנהגים, און זײַנען געווען גרייט צו גלויבן אַלצדינג, וואָס מען האָט גערעדט אויף ייִדן. דאָס האָבן אויסגענוצט שלעכטע מענטשן און פֿלעגן פֿאַרשפּרייטן פֿאַרשיידענע בילבולים און ווילדע מעשיות וועגן ייִדן. מען פֿלעגט דערציילן, אַז אין בית־המקדש אין ירושלים געפֿינט זיך אַ קאָפּ פֿון אַן אייזל, וואָס צו אים בוקן זיך די ייִדן; אַז אַלע יאָר פּיטערן זיי אָפּ אין בית־המקדש אַ גריך און קוילען אים דערנאָך און עסן אויף זײַנע אינגעווייד. קיין חידוש ניט, וואָס מענטשן פֿון פֿינסטערן, אומגעבילדעטן גריכישן און כּרישן המון האָבן געגלויבט אין אַלע די מעשיות און האָבן זיך פֿאַרהאַלטן מיט שנאה צו ייִדן. עס פֿלעגן אַפֿילו אַמאָל אַרויסקומען בלוטיקע צוזאַמענשטויסן צווישן דעם היידנישן המון און צווישן די ייִדן. מער ווי שטענדיק האָבן די ייִדן זיך אָנגעליטן אין דער צײַט פֿון רוימישן קיסר קאַליגולאַ.

פֿון זײַן אומבאַגרעניצטער מאַכט און פֿון דער חניפֿה פֿון די הויפֿלײַט, איז קאַליגולאַ שיעור ניט משוגע געוואָרן און האָט געפֿאָדערט, אַז אַלע זאָלן זיך צו אים בוקן, ווי צו אַ גאָט. אַלע פֿעלקער, וואָס האָבן זיך געפֿונען אונטער דער ממשלה פֿון רויִם, האָבן באַלד געפֿאָלגט דעם קיסרס באַפֿעל, און אין אַלע היידנישע טעמפּלען האָט מען אַרײַנגעשטעלט דעם קיסרס סטאַטועס נעבן די סטאַטועס פֿון די געטער, און מען האָט זיך אומעטום געבוקט צו זיי, ווי צו געטער. נאָר ייִדן האָבן, פֿאַרשטייט זיך, ניט געוואָלט אויפֿשטעלן קאַליגולאַס סטאַטועס אין בית־המקדש און אין די סינאַגאָגעס. אויך די ייִדן פֿון אַלכּסנדריא האָבן זיך אָפּגעזאָגט צו פֿאָלגן דעם באַפֿעל. זײַנען אָבער די גריכן פֿון אַלכּסנדריא געוואָרן אין כּעס איבער דער עקשנות פֿון די ייִדן און האָבן באַשלאָסן צו צווינגען זיי אָננעמען דעם קיסר פֿאַר אַ גאָט. האָט דער היידנישער המון זיך אַרײַנגעריסן אין דער גרויסער סינאַגאָגע און אַוועקגעשטעלט דאָרט דעם קיסרס סטאַטועס. דערנאָך האָט דער אויפֿגערייצטער המון אַוועקגעלאָזט זיך איבער די גאַסן רויבן און הרגענען ייִדן.

האָבן ייִדן זיך גענומען בעטן בײַ די רוימישע באַאַמטע, זיי זאָלן זיי באַשיצן; נאָר דאָס מאָל האָט דאָך דער המון פֿון אַלכּסנדריא זיך אײַנגעשטעלט פֿאַרן קיסרס כּבֿוד, דעריבער האָט דער רוימישער פֿאַרוואַלטער ניט געפֿונען פֿאַר מיגלעך זיך אַנטקעגנצושטעלן די געוואַלט־טוער. אַדרבא, ער האָט אַפֿילו געהייסן כאַפּן 38 חשובֿע ייִדן און שמײַסן זיי אין טעאַטער פֿאַרן גאַנצן המון אין די אויגן.

ווי נאָר דער טומל איז אַ ביסל רויִקער געוואָרן, האָבן די ייִדן פֿון אַלכּסנדריא אַוועקגעשיקט קיין רויִם זייערע פֿאָרשטייער, כּדי זיך צו פֿאַרענטפֿערן פֿאַרן קיסר. נאָר קאַליגולאַ האָט באַגעגנט די ייִדישע שלוחים מיט חוזק: „איר, הייסט עס, ווילט מיך ניט אָנערקענען פֿאַר אַ גאָט?" אויף אַלע טענות פֿון די שלוחים האָט ער געענטפֿערט מיט שפּעטערײַען; און אַז זיי זײַנען צולעצט אַוועק פֿון אים, האָט קאַליגולאַ געזאָגט: „די דאָזיקע מענטשן

זײַנען ניט אַזוי פֿיל שולדיק, נאָר עס איז אַ גרויס רחמנות אויף זיי, וואָס זיי גלייבן ניט אין מײַן געטלעכקײַט". אין אַ יאָר אַרום איז קאַליגולאַ דערהרגעט געוואָרן. דער נײַער קיסר האָט באַלד אָפּגעשאַפֿט קאַליגולאַ'ס באַפֿעל און באַשטעטיקט די רעכט פֿון די ייִדן, די שולדיקע פֿון פּאָגראָם אין אַלכּסנדריאַ זײַנען פֿאַרמשפּט געוואָרן צום טויט.

די ייִדנישע באַפֿעלקערונג פֿון אַנטיוכיאַ איז אויך באַשטאַנען דער עיקר פֿון גריכן און סירער. נאָר אַ סך פֿון זיי איז געפֿעלן געוואָרן די ייִדישע אמונה, און זיי פֿלעגן גערן קומען אין דער גרויסאַרטיקער סינאַגאָגע פֿון אַנטיוכיאַ, כּדי זיך צוצוהערן צו די תּפֿילות און דרשות. נאָר דער גרעסטער רובֿ פֿון דער באַפֿעלקערונג פֿון דער סירישער הויפּטשטאָט האָט ווייניק געקאָנט די ייִדן און האָט גרינג געגלייבט אין אַלע רכילותן. איין מאָל איז אַרויס אַ קלאַנג, אַז ייִדן ווילן אונטערצינדן די שטאָט. אין גיכן איז טאַקע פֿאָרגעקומען אַ שׂרפֿה, און דער כּעס פֿון די הײדן איז געווען אַזוי גרויס, אַז עס האָט אויסגעזעכט, אַז עס איז ניט אויסצומײַדן אַ הריגה. צום גליק, האָט זיך דעם רוימישן פֿאַרוואַלטער אײַנגעגעבן צו פֿאַרהיטן אַ בלוטפֿאַרגיסונג, און די אויספֿאָרשונג האָט באַוויזן, אַז אין דער שׂרפֿה זײַנען ייִדן ניט שולדיק.

נאָכן חורבן בית־המקדש האָט די הײדנישע באַפֿעלקערונג פֿון אַנטיוכיאַ געוואָלט אויסנוצן די פֿײַנדלעכע שטימונג פֿון דער רוימישער רעגירונג בנוגע צו ייִדן. די אײַנוואוינער פֿון אַנטיוכיאַ האָבן געמאַכט פֿאַר טיטוסן אַ קבלת־פּנים מיט גרויס פּאַראַד, און האָבן דערבײַ געבעטן, צו פֿאַרטרײַבן די ייִדן פֿון שטאָט. נאָר די הײדן האָבן זיך אָפּגענאַרט אין חשבון. טיטוסן האָט ניט געלוינט אָנצומאַכן נײַע מהומות און ווידער אויפֿרעגן די ייִדן, נאָכדעם ווי ער האָט אָקאָרשט דורכגעפֿירט אַזאַ שווערע מלחמה. דעריבער האָט ער לא די וואָס ניט פֿאַרטריבן די ייִדן פֿון אַנטיוכיאַ, נאָר אַפֿילו אָפּגעזאָגט זיך פֿון צו באַגרענעצן זייערע רעכט, און זיי האָבן אויך ווײַטער גענאָסן גלײַכע רעכט מיט דער הײדנישער באַפֿעלקערונג.

די רוימישע רעגירונג האָט בכלל פֿאַרשטאַנען, וואָס פֿאַר אַ גרויסע באַדײַטונג עס האָבן די ייִדישע קאָלאָניעס פֿאַרן האַנדל און אינדוסטריע, און פֿלעגט געוויינטלעך באַשיצן די קאָלאָניסטן קעגן די געוואַלט־מעשׂים פֿון דער הײדנישער באַפֿעלקערונג. דער מצבֿ פֿון די ייִדישע קאָלאָניעס איז געווען אינגאַנצן אָפּגעהאַנגען דערפֿון, ווי אַזוי עס פֿאַרהאַלטן זיך צו זיי די רוימישע קיסרים. מחמת דעם האָבן די ייִדן פֿון רוים זיך געפֿלײַסט צו האָבן וואָס אַ גרעסערע השפּעה אין דער רוימישער הויפּטשטאָט און פֿלעגן נעמען אַן אָנטייל אין אויסקלײַבן די באַאַמטע, כּדי צו האָבן צווישן זיי באַשיצער.

דאָס גייסטיקע לעבן. הגם די ייִדן האָבן אומעטום געלעבט אָפּגעזונדערט פֿון די הײדן, פֿונדעסטוועגן האָט די העלענישע קולטור, דער שטייגער לעבן פֿון די גריכן, וואָס איז געווען אַרײַנגעדרונגען אין אַלע שטעט, געהאַט אַ ווירקונג אויך אויף די ייִדישע קאָלאָניעס. ווי פֿאַרפֿרעמדט די קאָלאָניסטן האָבן זיך געהאַלטן פֿון זייערע שכנים, פֿאָרט האָבן זיי ניט געקאָנט אויסמײַדן זיך אויפֿצוטראָגן מיט זיי. סײַ אין האַנדלס־געשעפֿטן, סײַ אין בית־דין, סײַ אויף פֿאָלקס־פֿאַרזאַמלונגען פֿלעגן זיי זיך צונויפֿקומען מיט רוימער, גריכן, סירער,

באַזונדערס אָפֿט פֿלעגן יידן זיך באַגעגענען מיט די היידן אין יענע שטעט, וואו זיי האָבן געהאַט גלייַכע רעכט מיט די אָרטיקע איינוואוינער, וואו זיי האָבן גענומען אָן אָנטייל אין דער הנהגה פֿון די שטאָטישע ענינים, אין אויסקלייַבן די באַאַמטע א. אַז. וו.

די שטענדיקע אויפֿטראָגן מיט רוימער, גריכן און סיריער האָבן געבראַכט דערצו, אַז די יידישע קאָלאָניסטן האָבן אָנגענומען אייניקע גריכישע מנהגים. פּונקט ווי אין ארץ־ישראל, האָט די תּשוקה צו דער העלענישער קולטור זיך אַרויסגעוויזן דער עיקר צווישן די יידישע גבֿירים און גרויסע סוחרים. זיי פֿלעגן אומבייַטן זייערע נעמען אויף אַ גריכישן שטייגער, נעמען אָן אָנטייל אין גימנאַסטישע שפּילן, באַזוכן טעאַטער. נאָר אויך אין די קאָלאָניעס האָבן אַפֿילו די פֿאַרברענטסטע העלעניסטן געקוקט מיט פֿאַראַכטונג אויף דער הײדנישער רעליגיע פֿון די גריכן. אַלע האָבן זיי אָפּגעהיט די חוקים פֿון דער יידישער אמונה און האָבן געשיקט פּינקטלעך די אָפּצאָלונגען פֿאַרן בית־המקדש. זייער הייסטער פֿאַרלאַנג איז געווען עולה־רגל צו זייַן קיין ירושלים, מתפּלל זייַן אין בית־המקדש און אָנקוקן דאָס הייליקע לאַנד.

מער פֿון אַלץ האָט די השפּעה פֿון העלעניזם זיך אַרויסגעוויזן אין אַלכּסנדריאַ. די יידן פֿון אַלכּסנדריאַ האָבן זיך אַזוי ווייַט צוגעוואוינט צו דער גריכישער שפּראַך, אַז אַפֿילו צווישן זיך האָבן זיי גערעדט גריכיש. די הויפּטשטאָט פֿון עגיפּטן האָט געהאַט אַ שם ניט נאָר מיט איר האַנדל. דאָ האָבן געוואוינט אַ סך געבילדעטע און געלערנטע גריכן, אַ סך קינסטלער, סקולפּטאָרן, אַרכיטעקטאָרן, און אין מוזיי פֿון אַלכּסנדריאַ האָבן זיך געפֿונען מערקווירדיקע קאָלעקציעס פֿון בעלי־חיים און געוויקסן. דאָרט איז אויך געווען אַן אוניווערסיטעט און אַ גרויסע ביבליאָטעק, וואו עס האָבן זיך געפֿונען ביז 700,000 כּתבֿ־ידן.

די יידן, וואָס האָבן געוואוינט בשכנות מיט די גריכן און גערעדט אויף זייער שפּראַך, האָבן אָנגעהויבן איבערנעמען בייַ זיי פֿאַרשיידענע זאַכן. זיי האָבן ניט נאָר באַזוכט טעאַטערס און גימנאַזיעס, נאָר זיי פֿלעגן אויך באַשענקען חשובֿע מיטגלידער פֿון דער קהילה פֿאַר באַזונדערע פֿאַרדינסטן מיט קראַנצן. ניט ווייַט פֿון אַלכּסנדריאַ איז געווען אויסגעבויט אַ סינאַגאָגע לכּבֿוד דעם עגיפּטישן קיניג. נאָר בעת די ירושלימער גדולים האָבן איבערגענומען נאָר די אויסווייניקסטע העלענישע מנהגים, האָבן די אַלכּסנדרינער זיך אינטערעסירט אויך מיט דער גריכישער ליטעראַטור און קונסט. נאָר אויך זיי האָבן זיך מיט דער יידישער ליטעראַטור פֿאָרט מער אינטערעסירט. נאָך אין III יאָרהונדערט פֿאַר דער קריסטל־צייַט איז דער חומש געוואָרן איבערגעזעצט אויף גריכיש.

וועגן דעם ווערט דערציילט אַזאַ מעשה. דער קיניג תּלמי האָט געוואָלט זיך אָנשאַפֿן פֿאַר דער ביבליאָטעק אין אַלכּסנדריאַ די הייליקע ספֿרים פֿון די יידן אויף גריכיש. האָט ער געשיקט קיין ירושלים שלוחים און געבעטן, מען זאָל אים צושיקן קיין אַלכּסנדריאַ יידישע געלערנטע, וואָס קאָנען גוט גריכיש. האָט דער כּהן־גדול באַלד געטאָן דעם קיניגס פֿאַרלאַנג, געשיקט קיין אַלכּסנדריאַ 72 זקנים. דער קיניג האָט צוגענומען מיט גנאָד די איבערזעצער און האָט לאַנג מיט זיי געשמועסט. דערנאָך האָט מען זיי באַזעצט אויף אַן איינזאַמען אינזל, וואו זיי האָבן זיך גענומען צו דער אַרבעט. דערבייַ האָבן זיי אַלע גלייַכ־

צײַטיק איבערגעזעצט אײן און דעם זעלביקן קאַפּיטל אין אַלע טאָג פֿלעגן זײ פֿאַרגלײַכן די איבערגעזעצטע פּסוקים. מחמת דער התמדה פֿון די זקנים איז די איבערזעצונג פֿאַרטיק געוואָרן אין 72 טעג. אַז מען האָט זי איבערגעלייענט פֿאַר דער קהלה פֿון אַלכסנדריא, האָבן אַלע געלויבט די גוטע איבערזעצונג. דערנאָך האָט מען די גריכישע איבערזעצונג פֿון דער תורה אונטערגעטראָגן דעם קיניג תלמי. דער קיניג איז געווען נתפּעל איבער דער חכמה פֿון תורת־משה, און ער האָט באַשאָנקען די איבערזעצער מיט רײַכע מתנות און אָפּגעשיקט זײ אַהײם, — נאָך ביזן הײַנטיקן טאָג איז פֿאַראַן אַ גריכישע איבערזעצונג פֿון תנ״ך, וואָס ווערט אָנגערופֿן די איבערזעצונג פֿון די שבֿעים זקנים.

אין II יאָרהונדערט פֿאַר קר. האָבן זיך באַוויזן אין אַלכסנדריא גריכישע איבערזעצונגען פֿון די ספֿרים פֿון די נבֿיאים, פֿון תהלים, פֿון די כראָניקעס, שפּעטער זײַנען געוואָרן איבערגעזעצט יידישע מעשׂיות, משלים, די ספֿרי מכּבים און אַנדערע. די יידישע איבערזעצער האָבן שטאַרק געזאָרגט דערפֿאַר, אַז די הייליקע ספֿרים זאָלן זײַן איבערגעזעצט פּינקטלעך. אין די מעשׂה־ביכער און היסטאָרישע ספֿרים אָבער פֿלעגן זײ אַרײַנשטעלן פֿון זיך מוסר־שפּראַכן און פֿאַרשיידענע פּרטים, וואָס אין דעם גרונט־טעקסט זײַנען זײ ניטאָ.

פ י ל ו ן פֿון אַלכסנדריאַ און די פֿאַרשפּרייטונג פֿון דער יידישער אמונה. פֿילון האָט געלעבט אין ערשטן יאָרהונדערט פֿון דער קריסטלעכער צײַט. ער האָט געשטאַמט פֿון אַ מיוחסדיקער משפּחה און איז געווען אײנער פֿון די שלוחים, וואָס זײַנען געשיקט געוואָרן פֿון דער אַלכסאַנדרינער יידישער קאָלאָניע צום קיסר קאַליגולאַ. פֿילון איז געווען זייער געבילדעט. ער האָט גוט געקאָנט די גריכישע ליטעראַטור און האָט שטאַרק געאַכט די גריכישע און רוימישע פֿילאָסאָפֿן. נאָר תורת־משה איז בײַ אים געשטאַנען העכער פֿון אַלץ, און ער האָט געהאַלטן, אַז די יידישע אמונה איז די בעסטע, די קלוגסטע, די ריכטיקסטע, די מענטשלעכסטע. פֿילון פֿון אַלכסנדריא האָט גריכיש געקאָנט בעסער, איידער העבֿרעאיש, און זײַנע ווערק האָט ער געשריבן אויף גריכיש. ער האָט אָנגעשריבן זייער אַ סך ביכער, וואָס זײַנען פֿאַרבליבן ביזן הײַנטיקן טאָג. ווײַל זײ זײַנען געווען געשריבן אין אַ פֿרעמדער שפּראַך, האָבן יידן אין שפּעטערדיקע צײַטן זײַנע ביכער ניט געלייענט און אַפֿילו ניט געוואוסט פֿון זײ. דערפֿאַר אָבער האָבן די קריסטלעכע געלערנטע און גלחים זײ אַפֿילו שטודירט און אויסגענוצט אויף אײַנצוטײַטשן די יידישע כּתבֿי־הקודש, וואָס זײַנען הייליק אויך בײַ קריסטן.

אַנדערע יידישע מחברים, וואָס האָבן געלעבט אין אַלכסנדריא, האָבן אויך געשריבן זייערע ווערק אויף גריכיש, נאָר דעם אינהאַלט האָבן זײ גענומען פֿון תנ״ך. אין יענער צײַט האָבן דער רובֿ גריכישע און רוימישע היסטאָריקער מער געפֿלײַסט זיך צו שרײַבן שיין, ווי צו באַשרײַבן ריכטיק די געשעענישן. אויך די שריפֿטשטעלער האָבן זײ דערין נאָכגעטאָן. זײ האָבן זיך געפֿלײַסט צו באַשיינען דעם יידישן עבֿר מיט פֿאַרשיידענע אויסגעטראַכטע שיינע מעשׂיות און האָבן אָפֿטמאָל דערציילט וועגן יידן אַזעלכע שבֿחים, וואָס קומען זײ גאָרניט. אַזוי, אַשטייגער, דערציילן זײ, אַז משה רבנו זאָל האָבן דער ערשטער אויסגעלערנט די יידן שרײַבן, און פֿון די יידן האָבן זיך די פֿעניקיער אָפּגע־

לערנט די דאזיקע קונסט; אדער, אז די גאנצע עגיפטישע וויסנשאפט שטאמט פון יידן א. אז וו.

די ווערק פון פילון און פון אנדערע יידישע שריפטשטעלער פלעגן אנקומען צו געבילדעטע גריכן און רוימער, און זיי פלעגן א דאנק דעם אפטמאל זיך פאראינטערעסירן מיט דער יידישער אמונה און מיטן יידישן פאלק. אין יענער צייט זיינען די קלוגערע הידן שוין מער ניט געווען צופרידן מיט דער געצנדינעריי. פריער האבן אלע גריכן געקאנט גלויבן אין דער געטלעכער קראפט פון זעוס, יופיטער און אנדערע געטער; איצטער אבער זיינען שוין געווען צווישן די הידן גאר א סך געבילדעטע מענטשן, וואס זיינען, ווי מען זאגט, אריבערגעוואקסן זייער רעליגיע, וואס זיי האט דער אלטער גלויבן אויסגעוויזן קינדיש און נאריש. די ספקות זיינען אלץ גרעסער געווארן, און עס איז אויפגעשטאנען א הייסער פארלאנג נאך א נייעם גלויבן.

האבן איניקע געבילדעטע גריכן און רוימער אנגעהויבן זוכן און פארשן אין תנ״ך און אין אנדערע יידישע ספרים, אפשר וועלן זיי דארט געפינען א פארענטפערונג אויף זייערע ספקות. און פאמעלעך זיינען א סך געקומען צו דער איינזעהעניש, אז די יידישע אמונה איז די בעסטע. עס האט זיך אלץ מער פארשפרייט צווישן די געבילדעטע מענטשן אין דער רוימישער אימפעריע דער גלויבן אין איין איינציקן גאט, וואס ער איז דער מקור פון אמת און גוטס, און עס האט זיך פארגרעסערט די צאל אנהענגער פון דער יידישער אמונה.

נאך פארן חורבן בית־המקדש, אן ערך אין יאר 40 פון דער קריסטל. צייט, האט זיך מגייר געווען א קיניג פון א קליינער אזיאטישער מלוכה, הדייב און אויך דעם קיניגס מוטער און ברודער. די קיניגלעכע משפחה פלעגט אפטמאל קומען צו פארן קיין ירושלים און האט א סך געזארגט וועגן אויספוצן דעם בית־המקדש. זיי האבן אויך אויסגעבויט פאר זיך א פאלאץ אין ירושלים און א גרויסארטיקע קברות־שטוב. וואו מען האט שפעטער מקבר געווען דעם קיניג גופא, איזאטעס, און זיין מוטער העלענע. די דאזיקע קברות־שטוב שטייט נאך ביז היינטיקן טאג.

נאר די יידישע קאלאניסטן האבן ווייניג געזארגט וועגן דער פארשפרייטונג פון דער יידישער אמונה. חוץ דעם, אין פארן גרעסטן רוב הידן, וואס האבן געוואלט זיך מגייר זיין, צו שווער געווען אפצוהיטן אלע דינים, וואס א ייד מוז זיי אפהיטן. דעריבער זיינען א סך פון די, וואס האבן אוועקגעווארפן די הידנישע רעליגיע, פארבליבן נאר „יודאאיזירנדיקע“, דאס הייסט, זייער פריערדיקן שטייגער לעבן האבן זיי ניט אומגעביטן, נאר זיי פלעגן גיין אין סינאגאגע, אפהיטן שבת און איניקע יידישע מנהגים. שפעטער זיינען א סך פון די „יודאאיזירנדיקע“ געווארן קריסטן.

דער אויפשטאנד פון די קאלאניעס (115—117). דער חורבן פון ירושלים האט שטארק אויפגערעגט אלע יידן, וואס זיינען געווען פארשפרייט איבער אלע שטעט פון דער רוימישער מלוכה. אויך פריער האבן זיי ניט נאר געטרויט די גריכן, רוימער און אנדערע הידנישע פעלקער; איצטער האבן זיי באטראכט זיי ווי שונאים ממש. נאר ווי גרויס עס איז געווען דער צער פון די יידישע קאלאניסטן, נאר דעם מוט האבן זיי ניט אנגעווארן. זייער עיקר טרייסט

איז געווען הער גלויבן, אַז עס וועט קומען משיח, וואָס וועט אויסלייזן אַלע יידן, וואָס זיינען צעזייט און צעשפּרייט איבער דער גאַנצער וועלט, פון הײדנישן יאָך, צונויפקלייבן אַלעמען קיין ארץ-ישראל און אויפריכטן דאָרט די יידי-שע מלוכה.

אין משך פון די ווייטערדיקע יאָרן איז די שׂנאה צווישן די יידישע קאָ-לאָניסטן און צווישן די הײדנישע פעלקער ניט קלענער געוואָרן, און עס איז גע-ווען גענוג דער קלענסטער אויסרייד, אַז יידן זאָלן אויפשטיין קעגן זייערע אונ-טערדריקער. אין די יידישע קאָלאָניעס האָט דער אויפשטאַנד אויסגעבראָכן נאָך פריער, איידער אין ארץ-ישראל. דאָרט האָט ער זיך אָנגעהויבן אין דער צייט פון קיסר טרינוס, וואָס האָט געקיניגט פאַר אַדרינוסן.

טרינוס האָט געוואָלט אָפּנעמען בבל, אַראַביע און אינדיע און איז צוליב דעם אַוועק מיט אַ חיל אין די מזרח-לענדער. צוערשט איז די מלחמה אַוועק מיט הצלחה פאַר די רוימער. דער קיסר האָט איינגענומען בבל און האָט אַלע ווײַלע אָנגעזאָגט אין רוים בשׂורות וועגן פרישע נצחונות. אין בבל האָבן גע-וואוינט אַ סך יידן. זיי האָבן דאָרט געהאַט פולע פרייהייט, און האָבן גאָר קיין חשק ניט געהאַט אַרונטערצופאַלן אונטער דער ממשלה פון רוים. דעריבער האָט זיך צווישן די בבלער יידן אָנגעהויבן אַ באַוועגונג קעגן די רוימער.

צי אונטער דער ווירקונג פון די קלאַנגען, וואָס זיינען אָנגעקומען אין בבל, אָדער מחמת דעם, וואָס דער קיסר מיט זיין חיל זיינען געווען אויף מלחמה, האָבן זיך אין די יידישע קאָלאָניעס אָנגעהויבן מהומות, וואָס זיינען באַלד געוואָרן צו אַן אָפענעם אויפשטאַנד. דער רוימישער פאַרוואַלטער האָט תיכּף אַרויסגעשיקט קעגן די מורדים דעם גאַנצן חיל, וואָס ער האָט געהאַט אין זיין רשות, נאָר ער איז ניט געווען בכוח זיי ביי־צוקומען; ער איז געוואָרן צע-קלאַפּט און איז אַנטלאָפן קיין אַלכּסנדריא. דאָרט האָבן די הײדן אויסגעלאָזן זייער כּעס צו די יידן און כמעט אַלע יידן פון אַלכּסנדריא זיינען אויסגעהרגעט געוואָרן.

דער אויפשטאַנד איז אַלץ גרעסער געוואָרן, און דער קאַמף קעגן די יידי-שע קאָלאָניסטן איז געוואָרן אַן אמתע מלחמה. בכדי איינצושטילן די מרידה, האָט דער קיסר געמוזט אַרויסשיקן קעגן זיי זיין בעסטן קריגס-הויפּטמאַן מיט אַ שטאַרקן חיל. די מורדים זיינען געווען שלעכט באַוואָפנט און האָבן גאָר קיין רייטער ניט געהאַט, מחמת דעם האָבן די רוימער איצט געהאַט די איי-בערהאַנט. פונדעסטוועגן האָט דער רוימישער קריגס-הויפּטמאַן גובר געווען די מורדים ערשט נאָך אַ סך שווערע געשלעגן, דערפאַר אָבער האָט די רשעות פון די רוימישע זעלנער קיין גרעניץ ניט געהאַט. זיי פלעגן אַרומרינגלען די געפאַנגענע און אויסקוילען זיי ביז איינעם. ווידער אַמאָל האָבן הונדערטער טויזנטער יידן באַצאָלט מיט זייער לעבן פאַרן פּרוּוו צו באַפרייען זיך פון דער ממשלה פון די רוימער.

יידן אין בבל (70—500 פון דער קריסטל. צייט).

פון וואָס מען לעבט. די יידישע קאָלאָניע אין בבל, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן נאָך אין 6-טן יאָרהונדערט פאַר דער קריסטל. צייט, האָט באַקומען

פֿאַרן יידישן פֿאָלק נאָך אַ באַזונדער באַדייטונג. איטלעכס מאָל, ווען איבער ארץ־ישראל פֿלעגט אויסברעכן אַ נייע צרה, פֿלעגן טויזנטער יידן זיך אַריבערכאַפּן אין דער שכנישער בבל. ביי נאָכן חורבן פֿון ירושלים און ביי נאָכן אויפֿשטאַנד פֿון בר־כוכבא האָבן יידישע אַנטלאָפֿענע געפֿונען אין בבל אַ מקום־מקלט. אַ טייל פֿון די אַנטלאָפֿענע האָבן שפּעטער, אין בעסערע צייטן, זיך אומגעקערט צוריק קיין ארץ־ישראל, אַ טייל אָבער פֿון זיי זיינען געבליבן אין בבל אויף שטענדיק.

באַזונדערס פֿיל עמיגראַנטן האָבן אָנגעהויבן קומען פֿון ארץ־ישראל קיין בבל זינט דעם IV יאָרהונדערט, ווען אין דער רוימישער מלוכה האָבן כמעט ניט אויפֿגעהערט קיין רדיפֿות אויף יידן. אין בבל האָט זיך די יידן געלעבט אַ סך בעסער. דעריבער זיינען אין ארץ־ישראל געוואָרן אַלץ ווייניקער יידן, און אין בבל זיינען כסדר צוגעקומען נייע. די חשיבֿות פֿון ארץ־ישראל איז געפֿאַלן וואָס פֿון יאָר מער. סוף כּל סוף, אַז עס איז בטל געוואָרן די נשיאות, איז אין בבל אַריבערגעטראָגן געוואָרן די גרויסע ישיבֿה, און דאָס דאָזיקע לאַנד איז געוואָרן פֿאַר יידן אַזוי ווי אַ צווייטע היים.

צווישן די בבֿלער יידן זיינען געווען אַ סך סוחרים און בעלי־מלאכות. זיי האָבן געוואוינט דער עיקר אין שטעט. אין פּומבדיתא, נהרדעא, סורא און מחוזה איז שיער ניט דער רובֿ פֿון דער באַפֿעלקערונג באַשטאַנען פֿון יידן. נאָר אויך אין די דערפֿער פֿון בבל האָבן געוואוינט אַ סך יידן, וואָס האָבן זיך פֿאַרנומען מיט פֿעלד־אַרבעט, גערטנעריי, סעדעריי און ווייַנגערטנעריי. פּונקט ווי די געבאָרענע בבֿלים, פֿלעגן אויך די יידישע פּויערים גראָבן קאַנאַלן אויף צו באַוואַסערן די פֿעלדער, בויען דאַמבעס אויף צו שיצן זיי פֿון געוויסער, און מחמת דעם האָט די ערד אַרויסגעגעבן רייכע גערעטענישן פֿון תבֿואה און פּירות. מער פֿון אַלץ איז בבל געווען באַרימט מיט סעזאַם־אייל און טייטלען, וואָס פֿון זיי פֿלעגט מען מאַכן האָניק און ווייַן. דאָרט זיינען געשטאַנען גאַנצע וועלדער טייטלבוימער, אַרומגעפֿלאָכטן מיט ווייַנשטעקער.

ניט געקוקט אויף דער פֿרוכטבאַרקייט פֿון דער ערד, האָבן די יידישע פּויערים געלעבט זייער אָרים: זיי האָבן געמוזט צאָלן פֿאַר אַרענדירן די ערד גרויסע מקחים, הויך קאָפּ־שטייער און ערד־שטייער. אָט די אָפּצאָלונגען האָבן איינגעשלונגען דעם גרעסטן טייל פֿון פּויערס הכנסות. ווען דער פּויער פֿלעגט ניט באַצאָלן צו דער צייט פֿאַר דער אַרענדע, פֿלעגט מען ביי אים אָפּנעמען זיין חלק ערד און איבערגעבן אַן אַנדער ערד־אַרבעטער. נאָר עס פֿלעגט אויך טרעפֿן, אַז דער יידישער פּויער האָט מער קיין כּוח ניט געהאַט צו טראָגן די שווערקייט פֿון די אָפּצאָלונגען, און ער פֿלעגט אַליין לאָזן די פֿעלדער שטיין. בכדי ניט צו באַגעגענען זיך מיט די שטייער־קלייבער און מיט די מאָנער פֿון אַרענדע־געלט, וואָס פֿלעגן אָן רחמנות אויסמאָנען די חובֿות, פֿלעגן די אָרימע פּויערים בשתיקה זיך אַריבערקלייבן אין אַן אַנדער אָרט. נאָר ניט געקוקט אויפֿן שווערן לעבן, פֿלעגן די יידישע פּויערים ניט מיט גרויס חשק בייטן זייער פּרנסה.

אין די בבֿלישע שטעט און דערפֿער האָבן אויך געוואוינט אַ סך יידן פּראָסטע אַרבעטער: רודערערס, טרעגערס, האָלצהעקערס, און בעלי־מלאכות: טעפּלערס,

טישלערס, פֿאַרבערס, וועבערס, גאָלדשמידן, פּערל־בוירערס און אַנדערע. די יידישע בעלי־מלאכות האָבן געלעבט בעסער פֿאַר די פּויערים. אין יענער צייט איז אין בבל געגאַנגען אַ גלייכוואָרט: „זיבן יאָר גייט אום איבערן לאַנד דער הונגער, נאָר אין דער טיר פֿון בעל־מלאכה קוקט ער ניט אַריין". אויף די שטאָטישע מאַרק־פּלעצער האָבן וועבערס, שוסטערס, שניידערס געהאַט זייערע שטעלן. אין מאַרק־טעג, ווען אין שטאָט פֿלעגן זיך צונויפֿקומען פּויערים פֿון די אַרומיקע דערפֿער, פֿלעגן די מערק זיין שטאַרק באַלעבט. באַזונדערע אויפֿזעהער האָבן השגחה געגעבן אויף דער אָרדענונג און אויסגעגלייכט סכסוכים, וואָס קאָנען פֿאָרקומען צווישן סוחר און קונה. זיי האָבן אויך אויפֿגעפּאַסט, אַז די הענדלער זאָלן געבן אַ ריכטיקע וואָג און מאָס.

אין בבל זיינען אויך געווען יידישע שרייבער, ערד־מעסטער, פֿעלדשערס, דאָקטוירים, קאָמיסיאָנערן און אַפֿילו גערונגענע זעלנער. חוץ קרעמער און קליינע הענדלער, זיינען אין בבל געווען אויך גרויסע יידישע סוחרים, וואָס האָבן געהאַנדלט ניט נאָר מיט פֿאַרשיידענע בבלישע שטעט, נאָר אויך מיט אינדיע, סיריע, גריכנלאַנד און אַנדערע לענדער. זיי פֿלעגן אָנלאָדן הינטערטע שיפֿלעך מיט וואָל, פֿלאַקס, ווייץ, וויין און אַנדערע סחורות און שיקן זיי איבער די קאַנאַלן און טייכן אויף די יריד־ים אין בבלישע שטעט אָדער אין די האַפֿן־שטעט, כדי פֿון דאָרט זיי אַרויסצופֿירן ווייטער אויף שיפֿן איבערן ים אין פֿרעמדע לענדער.

די יידישע סוחרים, וואָס פֿלעגן פֿירן אַ גרויסן האַנדל מיט די מערבֿדיקע און מזרחדיקע לענדער, האָבן אָפֿטמאָל געהאַט גרויסע הכנסות און אָנגעזאַמלט גרויסע עשירות.

די אינעווייניקסטע פֿאַראָנדקיים. יידן האָבן געוואוינט דער עיקר אין דרום־טייל פֿון מעסאָפּאָטאַמיען, אין דער געגנט פֿון דער אַלטער בבל. די פּאַרטער און פּערסער, וואָס האָבן געוועלטיקט איבערן גאַנצן לאַנד, פֿון אויספֿלוס פֿון פּרת און חידקל ביזן פּערסישן ים־אויסגוס, האָבן כמעט קיין שום נגישות ניט אָנגעטאָן יידן. נאָכדעם ווי די רוימער האָבן איינגענומען ארץ־ישראל, האָט זיך די יידן געלעבט אין בבל פֿרייער, איידער ביי זיך אין דער היים. יידן האָבן דאָרט געהאַט אַ ברייטע זעלבסטפֿאַרוואַלטונג, און די ממשלה פֿון די פּערסישע מלכים האָבן זיי אַ סך ווייניקער געפֿילט, איידער זייערע ברידער די אויבערהערשאַפֿט פֿון די רוימישע קיסרים. בראש פֿון די בבלער יידן איז געשטאַנען דער ריש גלותא; צוערשט האָט ער געוואוינט אין נהרדעא, דערנאָך אין פּומבדיתא און צולעצט אין סורא. די מאַכט פֿון ריש־גלותא פֿלעגט איבערגיין בירושה פֿון פֿאָטער צום זון; די ריש־גלותא האָבן געפֿירט זייער יחוס פֿון דוד המלך. זיי האָבן זיך ווייניקער פֿאַרנומען מיט אמונה־זאַכן, איידער די נשיאים פֿון ארץ־ישראל, און כמעט זייער גאַנצע צייט אָפּגעגעבן צו וועלטלעכע ענינים. זיי האָבן געהאַט אייגענע באַאַמטע, וואָס האָבן געקליבן שטייערן און אויסגעפֿירט אַלע זייערע באַפֿעלן.

דער ריש־גלותא פֿלעגט באַשטימען דיינים אין די איינציקע קהלות אָדער באַשטעטיקן די דיינים, וואָס די קהלות האָבן אויסגעקליבן. ער אַליין איז געווען דער העכסטער דיין פֿאַר אַלע יידן פֿון בבל. ער פֿלעגט פֿונאַנדערקלייבן פּראָ־

צעכן און משפּטן ייִדן פֿאַר הריגות, גזלות און אַנדערע קרימינעלע פֿאַרברעכנס; דערביַי האָט ער געמוזט זיך נוהג זיַין שטרענג לויט די ייִדישע דינים. נאָר דער ריש־גלותא האָט געקאָנט אויך אָן אַ משפּט אַריַינזעצן ייִדן אין תּפֿיסה און לאָזן שלאָגן זיי מלקות.

פּונקט ווי די נשיאים, פֿלעגן אויך די ריש־גלותא אַן אַנדערש מאָל געבראָכן זייער וואָרט צום בייזן. מען האָט זיי אָפֿטמאָל באַשולדיקט אין גאווה, אומגערעכטיקייט, בייזע תּקיפֿות. נאָר דער גרעסטער רוב פֿון זיי האָט זיך פֿאָרט אינטערעסירט מיט די נויטבאַדערפֿענישן פֿון פֿאָלק. זיי פֿלעגן אָפֿטמאָל טיילן אָרעמע לייַט געלט און קליידער, זאָרגן וועגן האָרעווען יתומים, אויסגעבן אָרעמע כּלות. דעם ריש־גלותא׳ס פּאַלאַץ פֿלעגט שטענדיק זיַין אַרומגערינגלט מיט מענטשן, וואָס קומען בעטן אַ טובֿה. איינער האָט געבעטן אויף הכנסת־כּלה, אַ צווייטער אויף פּדיון שבֿויים, און די ריש־גלותא האָבן זיך געמיט אַלעמען צופֿרידן צו שטעלן.

די ריש־גלותא האָבן געהאַט גרויסע הכנסות, און געלעבט האָבן זיי ווי די פֿירשטן. זיי האָבן געהאַט גרויסאַרטיקע פּאַלאַצן, אַ סך דינער און קנעכט. ווען דער ריש־גלותא פֿלעגט פֿאָרן צום קיניג אין פּאַלאַץ, דעמאָלט פֿלעגט ער אָנטאָן אַ זייַדענעם מאַנטל, אַרומגעגאַרטלט מיט אַ גילדענעם גאַרטל. די ריש־גלותא פֿלעגן קומען צו די פּערסישע שרים אויף מאָלצייַטן און פֿלעגן אַלייַן מאַכן פֿאַר זיי מאָלצייַטן. בייַם ריש־גלותא׳ס הויף האָבן געלעבט הונדערטער באַאַמטע און געלערנטע, און צו זיַין טיש פֿלעגן זיַין אייַנגעלאַדן די רבנים, וואָס זיינען געווען זיַינע הויפּט־יועצים. די ייִדן פֿון בבֿל האָבן אָפּגעגעבן גרויס כּבֿוד זייערע ריש־גלותא. אַלע יום־טובֿ פֿלעגן אַ סך ייִדן קומען צום פּאַלאַץ, בכדי אים צו ווינטשן „גוט יום־טובֿ". אין בית־הכּנסת פֿלעגט מען אים אָפּגעבן כּבֿוד, ווי אַ מלך; ער פֿלעגט ניט אַרויפֿגיין אויף דער בימה לייענען די תּורה, נאָר מען פֿלעגט דעם ספֿר תּורה ברענגען צו אים אויף זיַין פּלאַץ, וואו ער איז געזעסן.

בכדי צו פֿירן די אָרטיקע ענינים, פֿלעגט איטלעכע קהילה אויסקלייַבן אַ ועד פֿון זיבן מיטגלידער, וואָס זיי פֿלעגן באַשטימען שלוחים פֿאַר די אויפֿטראָגן מיט אַנדערע קהילות, אָנפֿירן די ענינים פֿון צדקה, זאָרגן, אַז די מויערן פֿון שטאָט זאָלן גאַנץ זיַין. דער אָרטיקער בית־דין איז באַשטאַנען פֿון דריַי מיטגלידער. די ייִדישע דיינים פֿלעגן טאָן זייער התמנות אָן געצאָלט, און צווישן זיי זיינען געווען ייִדן סוחרים, בעלי־מלאכות און ערד־אַרבעטער. טיילמאָל פֿלעגן די צדדים זיך ווענדן מיט זייערע פּראָצעסן אין דער ישיבֿה. ווען דער תּובֿע האָט געפֿאָדערט, האָט דער נתבֿע שטענדיק געמוזט זיך שטעלן פֿאַר אַ בית־דין פֿון רבנים. בכלל האָבן די מיטגלידער פֿון דער ישיבֿה געהאַט אַ גרויסע דעה בייַ די בבֿלער ייִדן. זיי פֿלעגן באַשטימען, וויפֿיל אָפּצאָלונגען ייִדן האָבן צו צאָלן, אייַנשטעלן די מקחים אויף ברויט און וויַין און אָננעמען מיטלען אויף צו פֿאַרהיטן אָרעמע לייַט קעגן דער רמאות פֿון די הענדלער און באַשיצן אַרבעטער פֿון אונטערדריקונגען מצד די בעלי־בתּים.

אין אַלע וויכטיקע פֿאַלן פֿלעגן די ייִדישע קהילות צונויפֿרופֿן פֿאָלקס־אַסיפֿות, וואו עס פֿלעגן נעמען אָן אָנטייל אַלע אָרטיקע ייִדן. די פֿאָלקס־אַסיפֿות

פֿלעגן אויסקלײַבן ניט נאָר די מיטגלידער פֿון ועד, נאָר אויך דיינים און לערער. דאָרט פֿלעגט אויך ווערן באַשטימט די פֿראַגע וועגן בויען אַ בית־הכּנסת אָדער אַ הויז פֿאַר הכנסת־אורחים. איטלעכע קהלה האָט געהאַט דאָס רעכט צו באַשטימען אָפּצאָלונגען און קלײַבן געלט אויף די אָרטיקע הצטרכותן.

אין III יאָרהונדערט איז דער מצב פֿון די בבֿלער ייִדן אויף אַ געוויסער צײַט ערגער געוואָרן. די פּערסער האָבן מורד געווען קעגן פּאַרטישן קיניג, אַראָפּגעזעצט אים פֿון טראָן, און איבער פּרס און בבֿל האָט ווידער אָנגעהויבן קיניגן אַ פּערסישער קיניג. דער נײַער קיניג האָט געוואָלט אויפֿריכטן די אַמאָליקע גדולה פֿון דער פּערסישער מלוכה און האָט זיך אָנגערופֿן „מלך פֿון די מלכים פֿון איראַן". די פּערסער האָבן געדינט צום פֿײַער, ווי צו אַ גאָט, און דער קיניג האָט זיך אַרומגערינגלט מיט פּערסישע כּהנים, וואָס האָבן געהייסן אַמגושים (מאַגן), און האָבן גענומען רודפֿן אַלע מענטשן פֿון אַן אַנדער גלויבן, ווי היידן, קריסטן און ייִדן.

מער פֿון אַלעמען האָבן געליטן פֿון די רדיפֿות פֿון די אַמגושים די ייִדן. זיי איז געוואָרן פֿאַרבאָטן צו פֿאַרנעמען געזעלשאַפֿטלעכע שטעלעס און צו משפּטן אין אייגענע בתּי־דינים קרימינעלע פֿאַרברעכערס. בעת די פּערסישע חגאות, ווען די אַמגושים האָבן מתפּלל געווען אין זייערע טעמפּלען צום גאָט פֿון ליכטיקייט, הורמיז, פֿאַרן הייליקן פֿײַער, האָבן ייִדן דעמאָלט ניט געטאָרט אָנצינדן קיין פֿײַער. ווען די פּערסער פֿלעגן באַמערקן פֿײַער אין אַן אויוון, פֿלעגן זיי זיך אַרײַנרײַסן אין ייִדישע הײַזער, אַוועקטראָגן די ברענענדיקע שײַטן האָלץ אין זייער טעמפּל און אַנידערלייגן אויפֿן הייליקן פֿײַער־פּלאַץ. די בבֿלער ייִדן, וואָס זײַנען געווען צוגעווינט צו פֿרײַהייט, זײַנען שטאַרק אויפֿגערייצט געווען קעגן די פּערסער; אין זייער כּעס זײַנען אַ סך געווען גרייט צו בעטן אויף זיך די ממשלה פֿון די רוימער. איין מאָל האָבן זיך די אַמגושים אַרײַנגעריסן אין שטוב צו אַ קראַנקן אַמוראָ און האָבן אויסגעלאָשן זײַן לאָמפּ. די דאָזיקע גראָבע געוואַלט־מעשׂה האָט אַזוי פֿיל אויפֿגעבראַכט דעם אַמוראָ, אַז ער האָט אויסגעשריען: רבונו של עולם! אויב דו נעמסט אונדז ניט אונטער דײַן שוץ, לאָז אונדז, לכל הפּחות, אונטערן שוץ פֿון די רוימער!"

נאָר די רדיפֿות האָבן געדויערט ניט לאַנג. אין בבֿל זײַנען געווען אַ סך ייִדן, און זייער השפּעה איז געווען צו גרויס, אַז די פּערסישע רעגירונג זאָל קאָנען גרינג מיט זיי שטאַרק אײַנרײַסן. אין יענער צײַט האָבן די פּערסער געפֿירט אָפֿט מלחמות מיט די רוימער, און די פֿײַנדשאַפֿט פֿון די ייִדן צו זיי האָט געקאָנט ברענגען זיי אַ גרויסן שאָדן.

גאָר אין גיכן האָט די פּערסישע רעגירונג אײַנגעזען, אַז עס לוינט ניט צו דערצערענען די ייִדן, אַז בעסער איז צו לעבן מיט זיי אין שלום, בכדי מען זאָל קאָנען אין אַ צײַט פֿון סכּנה, ווען דער שונא פֿאַלט אָן, אָדער ווען אין לאַנד שטייען אויף מהומות, רעכענען אויף זייער הילף. ס׳זײַנען ניט אַוועק קיין צוואַנציק יאָר, האָבן די רדיפֿות אויף ייִדן אויפֿגעהערט. זיי האָבן ווידער געקראָגן די זעלביקע רעכט, וואָס פֿריער, און אין משך פֿון צוויי יאָרהונדערטער האָבן די פּערסישע מלכים ניט געשטערט די רעליגיעזע פֿרײַהייט פֿון די ייִדן.

מדות און מנהגים. די בבלער ייִדן האָבן גערעדט אויף דער מזרח־אַראַמישער שפּראַך. קיין פּערסיש האָבן זיי ניט געקאָנט, און אין זייער שפּראַך האָבן זיי אַרײַנגענומען זייער ווינציק פּערסישע ווערטער. די ייִדן, וואָס האָבן געוואוינט אין דער שטאָט בבל, האָבן גערעדט באַזונדערס שיין. צווישן זיי זײַנען געווען אַ סך חשובע לײַט, וואָס זײַנען געווען שטאָלץ אויף זייער אַלטן יחוס. אייניקע פֿון זיי האָבן געלעבט זייער רײַך און זײַנען אין קיין זאַך ניט אָפּגעשטאַנען פֿון די פּערסישע גדולים. רײַכע ייִדן פֿלעגן מאַכן גרויס־אַרטיקע פּאַלאַצן, וואו מען פֿלעגט הערלאַנגען טײַערע מאכלים אויף זילבערנע און גילדענע כלים. זייערע ווײַבער און טעכטער פֿלעגן טראָגן טײַערע קליידער, בריליאַנטן און פּערל. אויך אין נהרדעא און אַנדערע בבלישע שטעט האָבן געוואוינט מיוחסדיקע און רײַכע ייִדן. די ייִדישע גדולים און רײַכע סוחרים זײַנען אומעטום געווען אויסגעבונדן מיט די פּערסער און פּאַרטער פֿון זייער גראַד; אַפֿילו די העכסטע שרים פֿון דער מלוכה פֿלעגן אָפּטמאָל קומען צו די סעודות פֿון די ייִדישע גבירים.

אין גאַנץ בבל האָבן ייִדן שטרענג אָפּגעהיט שבת. ווי נאָר עס פֿלעגט זיך לאָזן הערן דער קול פֿון שופֿר, וואָס האָט אָנגעזאָגט, אַז עס איז געקומען שבת, פֿלעגן אַלע תיכף לאָזן די אַרבעט און אַזוי ווי אַראָפּוואַרפֿן פֿון זיך די דאגות פֿון דער וואָך. פּויערים און בעלי־מלאכות פֿלעגן דעם טאָג פֿאַרברענגען בײַ זיך אין דער היים, צווישן דער אייגענער משפּחה, און פֿלעגן אָפּטמאָל אויסגעבן אויף די שבתדיקע סעודות דעם גרעסטן טייל פֿון פֿאַרדינסט פֿון דער גאַנצער וואָך. די גרויסע מים־טובים פֿלעגן די פּויערים געוויינטלעך פֿאַרברענגען אין די נאָהענטסטע שטעט, וואוהין זיי פֿלעגן קומען צו גיין צו פֿוס אָדער צו פֿאָרן אויף שיפֿלעך. ערב יום־טובֿ פֿלעגן זיך ציען דורך די פּאַלמען־וועלדלעך, איבער טאָלן און בערגלעך, מאַסן ייִדישע פּילגרים, וואָס פֿלעגן אויף אַ ווײַלע לאָזן זייער שווערע פּראַצע, בכדי אויסצורוען זיך און זיך משמח צו זײַן. אין שטאָט פֿלעגן זיי דעם פֿרימאָרגן פֿאַרברענגען אין בית־הכנסת, הערן לייענען די תורה און די דרשות, און נאָך מיטאָג פֿלעגט מען זיך אָפּגעבן מיט פֿאַרווײַלונגען, געזאַנג און טענץ.

די בבלער ייִדן זײַנען געווען מער אויפֿגעלייגט צו פֿריילעכקײַט און געזעלשאַפֿטלעכקײַט, איידער די פּאַלעסטינער. בײַ זיי איז געגאַנגען אַ גלײַכוואָרט: „אָדער לעבן אין געזעלשאַפֿט אָדער טויט" (או חברותא או מיתותא). זיי האָבן ליב געהאַט מוזיק, געזאַנג און זײַנען שטענדיק גערן געווען זיך משמח צו זײַן. ניט נאָר די ייִדישע גדולים, נאָר אַפֿילו די פּויערים און בעלי־מלאכות פֿלעגן ניט אויסמײַדן צו האָבן אויפֿטראָגן מיט היידן. ס'פֿלעגט טרעפֿן, אַז זיי האָבן גענומען אַן אָנטייל אין די פֿריילעכע סעודות פֿון זייערע היידנישע שכנים און פֿלעגן דערבײַ אַמאָל עובֿר זײַן אויף אַ ייִדישן דין. די פּאַלעסטינער ייִדן איז דאָס שטאַרק ניט געווען געפֿעלן, און זיי פֿלעגן שטענדיק זײַן אויפֿגעבראַכט איבער דער לײַכטזיניקײַט פֿון די „בבלים". נאָר אין משך פֿון דער צײַט האָט זיך די פּאַלעסטינישע השפּעה אַלץ מער פֿאַרשטאַרקט איך צווישן דער ייִדישער באַפֿעלקערונג אין בבל.

דאָס גייסטיקע לעבן. אַ סך בבלישע רבנים האָבן זיך געלערנט

אין די ישיבֿות פֿון ארץ־ישׂראל, און אַז זיי זײַנען געקומען אַהיים, האָבן זיי דאָרט אײַנגעפֿלאַנצט די זעלביקע פֿרומקײַט, וואָס האָט געהערשט אין ארץ־ישׂראל. באַזונדערס שטאַרק האָט געווירקט אין דעם פּרט דער אמורא אבא אַריכא, וואָס האָט געקראָגן דעם נאָמען רבֿ.

רבי אבא אָדער רבֿ האָט געשטאַמט פֿון אַ משפּחה בבֿלישע רבנים. רבֿ'ס ערשטער רבי איז געווען זײַן אייגענער פֿאָטער. נאָכן פֿאָטערס טויט איז ער אַוועק קיין ארץ־ישׂראל און האָט אין משך פֿון אַ סך יאָרן געלערנט תּורה אין די ישיבֿות פֿון צפּורי און טבֿריא. גראָד אין יענער צײַט זײַנען רבי יהודה הנשׂיא און אַנדערע פּאַלעסטינישע תּנאים געווען פֿאַרנומען מיט צונויפֿשטעלן די משנה. בײַם אַרומקלערן אײַנציקע דינים פֿלעגן אָפּטמאָל אַרויסקומען וויכּוחים, וואָס אין זיי פֿלעגן אויך נעמען אַן אָנטייל די תּלמידים. רבֿ'ס קשיות און אײַנפֿאַלן פֿלעגן זיך שטענדיק אויסצייכענען מיט אַ באַזונדער שאַרפֿקײַט און פֿאַרשטאַנדיקײַט, און אין גיכן האָט ער געקראָגן אַ שם, ווי איינער פֿון די בעסטע תּלמידים.

אין אָנהייב פֿון III יאָרהונדערט איז אבא אַריכא געקומען צוריק קיין בבֿל. אין נהרדעא, וואו עס איז דעמאָלט געזעסן דער ריש גלותא, האָט מען רבֿ'ן פֿאָרגעלייגט צו ווערן אַ ראש ישיבֿה. נאָר ער האָט אָפּגעטראָטן דעם אָרט אַן אַנדער אמורא, און אַליין האָט ער אַ געוויסע צײַט פֿאַרנומען די שטעל פֿון אַ האַנדלס־אויפֿזעער. אַרומפֿאָרנדיק איבער שטעט און דערפֿער, האָט זיך רבֿ באַקענט מיט דעם לעבנס־פֿיר פֿון די בבֿלער ייִדן, און די עם־הארצות פֿון פֿאָלק האָט אויף אים געמאַכט אַזאַ רושם, אַז ער האָט באַשלאָסן צו פֿאַרנעמען זיך מיט פֿאַרשפּרייטן די תּורה צווישן פֿאָלק.

אין יאָר 219 האָט רבֿ געגרינדעט אין סורא אַ נײַע ישיבֿה. היות ווי רבֿ איז געווען דער גרויסער געלערנטער און דערצו אַן אויסגעצייכנטער רבי, דעריבער האָבן זיך אָנגעהויבן קלײַבן אין דער ישיבֿה פֿון סורא אַ סך תּלמידים ניט נאָר פֿון בבֿל, נאָר אויך פֿון אַנדערע לענדער. אין דער שטוב, וואו די ישיבֿה איז געווען, האָט ניט געקלעקט קיין אָרט פֿאַר אַלע לערנער, און דעריבער האָבן אַ טייל פֿון די תּלמידים געמוזט לערנען אין סאָד. בכדי צו פֿאַרשפּרייטן די קענטשאַפֿט פֿון דער תּורה אויך צווישן די ייִדישע פּויערים און בעלי־מלאכות, וואָס האָבן ניט געקאָנט זיך פֿאַרנעמען שטענדיק מיט לערנען, האָט רבֿ צוויי מאָל אין יאָר, פֿאַר פּסח און פֿאַר סוכּות, אײַנגעאָרדנט לעקציעס, וואָס צו זיי האָט געקאָנט קומען איטלעכער, ווער עס האָט נאָר געוואָלט. די לעקציעס האָבן אַרויסגערופֿן אַזאַ אינטערעס, אַז פֿון ווײַט און ברייט פֿלעגט מען קומען צו פֿאָרן, בכדי צו הערן דעם באַרימטן רבין. אין דער צײַט פֿלעגן אין סורא זײַן אַזוי פֿיל אָנגעפֿאָרענע, אַז אַלע האָבן ניט געקאָנט געפֿינען קיין דירות אויף נעכטיקן, און אַ סך זײַנען געווען געצוווּנגען זיך אָפּצושטעלן אונטערן פֿרײַען הימל, אויפֿן ברעג פֿון דער סורא'ער אָזערע.

רבֿ פֿלעגט באַקענען זײַנע צוהערער ניט נאָר מיטן חומש, נאָר אויך מיט די הלכות פֿון דער משנה, און ער האָט געפֿאָדערט, אַז עס זאָלן שטרענג אָפּגעהיט ווערן אַלע דינים. ער איז געווען שטאַרק קעגן דעם, אַז ייִדן זאָלן האָבן אויפֿטראָגן מיט די פּערסער און זאָלן עפּעס אָפּלערנען פֿון זיי. אויף אים וואָגט

מען, אַז ער זאָל האָבן געזאָגט: „װער עס לערנט אָפּ בײַ די אַמגושים אַפֿילו אײן זאַך, איז חייב מיתה“.

רבֿ׳ס חבֿר און פֿרײַנד, שמואל, װאָס איז געװאָרן ראש ישיבֿה אין נהרדעא, באַלד װי ער איז געקומען צוריק פֿון ארץ־ישׂראל, איז געװען ניט אַזױ שטרענג פֿרום. חוץ תּורה און תּלמוד, האָט ער שטודירט נאַטורװיסנשאַפֿט, מעדיצין, אַסטראָנאָמיע, און האָט אַ סך אָפּגעלערנט בײַ די פּערסישע געלערנטע. די רבנים פֿון ארץ־ישׂראל האָבן הערפֿאַר געטאַדלט שמואלן, נאָר אין בבֿל האָט מען אים שטאַרק געאַכט; ער האָט געהאַט זײער אַ סך תּלמידים, װאָס האָבן זיך אױך אינטערעסירט מיט װעלטלעכע װיסנשאַפֿטן.

רבֿ׳ס און שמואלס אױפֿטו האָט געבראַכט גוטע פּירות, דער פֿאַרלאַנג צו קענען די תּורה איז אַרײַנגעדרונגען סײַ אין פּאַלאַץ פֿון ריש־גלותא און סײַ אין שטוב פֿון ערד־אַרבעטער. די ריש־גלותא און דײַנים האָבן אָנגעהױבן אָנװענדן די דינים װאָס שטײען אין דער משנה. מחמת דעם האָבן געמוזט לערנען תּורה און משנה ניט נאָר רבנים און דרשנים, נאָר אױך אַלע ייִדן, װאָרים אמת פֿרום האָט מען געקאָנט זײַן, װען מען האָט געװאוסט אַלע ייִדישע דינים. רבנים האָט מען אָפּגעגעבן מער כּבֿוד, אײדער מיוחסים און גבֿירים, און עמי־הארצים זײַנען געװען פֿאַראַכט. ביסלעכװײַז האָבן די אַמוראים פֿון בבֿל אַריבערגעשטײַגט די אַמוראים פֿון ארץ־ישׂראל, און די ישיבֿות פֿון בבֿל האָבן פֿאַרשטעלט די פּאַלעסטינישע.

רבֿ הונא. יונגערהײט האָט רבֿ הונא זיך פֿאַרנומען מיט באַאַרבעטן די ערד. ער האָט געהאַט אַ קלײן שטיקל ערד, און ער פֿלעגט אַלײן אַקערן זײַן פֿעלד. אַז זײַן שם פֿאַר אַ גרױסן למדן האָט זיך פֿאַרשפּרײט צװישן די אָרטיקע ייִדן, און מען האָט אַלץ אָפֿטער אָנגעהױבן בעטן בײַ אים, ער זאָל פּסקענען אַ דין תּורה, פֿלעגט ער געװײנטלעך זאָגן: „גיט מיר אַ מענטשן פֿאַר די פֿעלד־אַרבעטן, װעל איך זײַן אײַער דיין“. פֿאַרנאַכט פֿלעגט רבֿ הונא גײן צו זיך אַהײם מיט אַ רידל אױפֿן אַקסל. אײנער אַן אָרטיקער גבֿיר, װאָס האָט געהאַט אַ שם מיט זײַן פֿרומקײט און צדקה, װען ער פֿלעגט באַגעגענען אַזױ רבֿ הונאן, האָט ער אָפֿטמאָל געװאָלט אַראָפּנעמען פֿון אים דעם רידל. נאָר רבֿ הונא פֿלעגט זיך אַלע מאָל אָפּזאָגן פֿון זײַן הילף: „דו ביסט ניט געװײנט דאָס צו טאָן“, פֿלעגט ער זאָגן.

שפּעטער איז רבֿ הונא רײַך געװאָרן; ער האָט געהאַט אַ סך פֿעלדער, װאָס פּועלים פֿלעגן זײ באַאַרבעטן, און גרױסע סטאַדעס. נאָך רבֿ׳ס טױט איז רבֿ הונא געװאָרן ראש ישיבֿה אין סורא. ער איז געבליבן דער זעלביקער עניו, װאָס געװען, אַ גרױסן טײל פֿון זײַנע הכנסות פֿלעגט ער צעטײלן אױף צדקה. אַז פֿון מירישן מדבר פֿלעגט זיך אױפֿהײבן אַ שטורם־װינט און צעשטערן די הײַזער אין סורא, פֿלעגט רבֿ הונא אַלײן זיך לאָזן אַרומקוקן די שטאָט. זיצנדיק אױף אַ טראָג־שטול פֿלעגט ער זיך אָנצײכענען די צעשטערטע הײַזער פֿון אָרעמע לײַט, און דערנאָך פֿלעגט ער זײ העלפֿן אױפֿבױען זיך נײַע הײַזער.

מיטאָג־צײַט פֿלעגט רבֿ הונא׳ס דינער עפֿענען אַלע טירן און אױסרופֿן: „װער עס איז נױטבאַדערפֿטיק זאָל קומען און עסן“. די נױטבאַדערפֿטיקע תּלמידים פֿון דער ישיבֿה אין סורא האָבן די גאַנצע צײַט פֿון זײער לערנען געלעבט

אויף זײַן חשבון. ער האָט געהאַט אַזוי פֿיל תּלמידים, אַז ווען עס פֿלעגט זיך אויפֿהייבן אַ געדיכטער וואָלקן שטויב, פֿלעגט מען אויף קאַטאָוועס זאָגן: „רבֿ הונא׳ס תּלמידים שטייען אויף פֿון זייערע ינרטער און טרייסלען אָפּ זייערע מאַנטלען“.

רבֿ הונא פֿלעגט זאָגן, אַז פֿאַר די בבֿלער ייִדן דאַרף בבֿל האָבן די זעלביקע חשיבֿות, ווי ארץ־ישׂראל; פֿונחעסטוועגן האָט ער געבעטן, מען זאָל אים מקבר זײַן אין הייליקן לאַנד. די אַמוראים פֿון ארץ־ישׂראל האָבן באַגעגנט רבֿ הונא׳ס אָרון און האָבן אים מקבר געווען מיט גרויס כּבֿוד.

די חתימה פֿון תּלמוד בבֿלי. אין בבֿל זײַנען געוואָרן אַלץ מער רבנים, און זייער השפּעה איז אַלץ געוואַקסן. אָבער די פֿריערדיקע כּשרקייט און לויטערקייט פֿון די מעשׂים איז בהדרגה פֿאַרשוואונדן. אין משך פֿון דער צײַט האָבן די אַמוראים פֿון בבֿל אָנגעהויבן געניסן באַזונדערע רעכט: זיי זײַנען געוואָרן באַפֿרײַט פֿון צאָלן שטײַערן, די פּראָדוקטן, וואָס זיי פֿלעגן אַרויספֿירן אויפֿן מאַרק, פֿלעגן פֿריער פֿון אַלעמענס פֿאַרקויפֿט ווערן, און ערשט דערנאָך האָבן די ייִדישע פּויערים און בעלי מלאכות געמעגט פֿאַרקויפֿן זייערע סחורות. מחמת דעם האָבן די מיטגלידער פֿון דער ישיבֿה געקאָנט נעמען העכערע מקחים און פֿלעגן אויסלייזן מער פֿון אַנדערע.

דער גרעסטער רובֿ פֿון די אַמוראים האָבן געקוקט אויפֿן פּראָסטן המון פֿון אויבן אַראָפּ, און דערפֿאַר האָט דער עולם זיי ניט שטאַרק ליב געהאַט. אויפֿגעבראַכט איבער חער גאווה פֿון די מיטגלידער פֿון דער ישיבֿה, פֿלעגן ייִדן אַמאָל פֿאַרגעסן אין זייערע פֿאַרדינסטן. אַלץ אָפֿטער האָט מען געקאָנט הערן פֿון פּויערים און בעלי־מלאכות אַזעלכע רייד: „וואָס האָבן מיר פֿון די אַלע תּלמידי חכמים? זיי לערנען תּורה נאָר צוליב זייערער טובֿה וועגן“.

הערווײַל האָבן די אַמוראים פֿון בבֿל זיך אַלץ מער באַפֿרײַט פֿון דער השפּעה פֿון די פּאַלעסטינער אַמוראים און האָבן זיך אַלץ ווייניקער גערעכנט מיט זייערע מיינונגען. אמת, אין די בבֿלער ישיבֿות האָט מען זיך פֿאַרנומען דער עיקר מיט שטודירן די משנה, וואָס איז דאָך געווען צונויפֿגעשטעלט אין ארץ־ישׂראל. נאָר אַלע נײַע תּקנות, אַלע הוספֿות צו דער משנה האָבן די בבֿלער אַמוראים צונויפֿגעשטעלט לויט זייער אייגענעם אײַנזעען. איטלעכע הלכה פֿון דער משנה פֿלעגן די אַמוראים פֿון בבֿל אַרומריידן, פֿונאַנדערקלײַבן די מיינונגען פֿון די תּנאים און דערנאָך מאַכן זייערע אויספֿירן.

וואָס פֿון יאָר האָבן זיך אין די ישיבֿות פֿון בבֿל אָנגעקליבן אַלץ מער נײַע תּקנות, אַלץ מער הוספֿות צו דער משנה. סוף כּל סוף האָט זיך אויך אין בבֿל, פּונקט ווי אין ארץ־ישׂראל, געלאָזט פֿילן די נייטיקייט צונויפֿצושטעלן אַלע מסקנות אין אַ געוויסן סדר, בכדי, אַז די צוויי־הונדערט־יאָריקע אַרבעט פֿון די אַמוראים, זייערע חקירות און אויספֿירן זאָלן ניט פֿאַרגעסן ווערן, בכדי די קומענדיקע דורות זאָלן האָבן אַ וועג־ווײַזער פֿאַר וואָס זיך צו האַלטן. צום סוף פֿון IV יאָרהונדערט האָט זיך פֿאַר דער דאָזיקער זאַמל־אַרבעט גענומען דער ראש־ישיבֿה פֿון סורא, רבֿ אַשי.

רבֿ אַשי איז געוואָרן ראש ישיבֿה, ווען ער איז אַלט געווען אַ יאָר צוואַנציק. די שטוב, וואו די סורא׳ער ישיבֿה איז געווען, איז שוין געווען אַלט

און האָט געהאַלטן בײַם אײַנפֿאַלן. האָט רבֿ אַשי קודם כּל געמוזט זאָרגן, מען זאָל אויסבויען אַ נײַע שטוב פֿאַר דער ישיבֿה. בכּדי די אַרבעט פֿון בויען זאָל זיך ניט לאַנג פֿאַרציִען, פֿלעגט ער דאָרט פֿאַרברענגען טאָג און נאַכט. באַלד האָט די ישיבֿה אין סורא געקראָגן פּונקט אַזאַ גרויסן שם, ווי זי האָט געהאַט אין רבֿ'ס צײַטן. אַהין האָבן אָנגעהויבן זיך קלײַבן תּלמידים פֿון אַלע עקן בבֿל. אַפֿילו די רישי-גלותא האָבן זיך באַזעצט אין סורא, און סוכּות-צײַט פֿלעגן זיך דאָרט צונויפֿקלײַבן די עלטסטע פֿון אַלע בבֿלשע קהלות, בכּדי אָפּצוגעבן כּבֿוד דעם ריש-גלותא.

איך ער צײַט האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז עס איז נייטיק צונויפֿצוקלײַבן די הוספֿות פֿון דער משנה, און רבֿ אַשי האָט דערויף אָפּגעגעבן זײַן גאַנץ לעבן. אין משך פֿון 30 יאָר האָט ער געלערנט אין דער ישיבֿה פֿון סורא די גאַנצע משנה מיט די געהעריקע הוספֿות. אין זײַנע שיעורים פֿלעגט רבֿ אַשי איבער-געבן בפּרוטרוט די חקירות פֿון די פֿריערדיקע תּנאים און אַמוראים, וואָס פֿלעגן סומך זײַן אַלע הלכות פֿון דער משנה אויף פּסוקים פֿון דער תּורה, און אַלע נײַע תּקנות פֿאַרבינדן מיט די הלכות פֿון דער משנה.

אַדאַנק אַזאַ מין לערנען זײַנען די תּלמידים פֿון דער סוראַ'ער ישיבֿה באַ-קענט געוואָרן סײַ מיט די חוקים פֿון דער תּורה און סײַ מיט די שפּעטערדיקע דינים. רבֿ אַשי'ס תּלמידים האָבן געקראָגן אַ קלאָרע השגה וועגן דעם, ווי אַזוי די יידישע געזעצגעבונג האָט זיך בהדרגה אַנטוויקלט, ווי אַזוי, אַשטייגער, צום לאו פֿון דער תּורה, וואָס פֿאַרזאָגט ניט צו אַרבעטן אום שבת, זײַנען צוגע-קומען בימלעכווײַז נײַע דינים און תּקנות וועגן שבת-רו: ס'איז געוואָרן פֿאַר-באָטן ניט נאָר אָפּקלײַבן אַ ווײַנגאָרטן אום שבת, נאָר אַפֿילו אָפּצורײַסן איין צווײַגל ווײַנטרויבן אויף צו שטילן דעם דאָרשט, ניט נאָר צו טראָגן משׂאות, נאָר אַפֿילו צו האַלטן אַ שטעקן בײַם גיין.

דורכדעם וואָס רבֿ אַשי האָט פֿאַרבונדן די גמרא מיט דער משנה, האָט ער געמאַכט אַ התחלה צום צונויפֿשטעלן דעם תּלמוד בבֿלי. פֿאַרן דאָזיקן אויפֿ-טו האָט מען אים צוגעגליכן צו רבי יהודה הנשׂיא און אָנגערופֿן אים „רבנו". רבֿ אַשי איז געשטאָרבן אַן ערך אין יאָר 427, נאָך זײַן טויט האָבן די אַמוראים פֿון בבֿל ווײַטער געפֿירט זײַן אַרבעט. צווישן די דאָזיקע אַמוראים האָט זיך אויסגעצייכנט דער ראש-ישיבֿה פֿון סורא, רבינא. אונטער זײַן אָנפֿירונג האָבן די אַמוראים צונויפֿגעקליבן און פֿאַרשריבן אַלע פּירושים און הוספֿות צו דער משנה. אַז די דאָזיקע אַרבעט איז געוואָרן פֿאַרענדיקט, איז דער תּלמוד ער-קלערט געוואָרן פֿאַר „געשלאָסן". פֿון איצט און ווײַטער האָט מען שוין קיין שום הוספֿות ניט געטאָרט מאַכן. רבינא איז געשטאָרבן אין יאָר פֿון חתימות התּלמוד, אין יאָר 499.

אָט איז אַ מוסטער פֿון תּלמוד בבֿלי.

משנה. אַלע געשטאַלטן (סטאַטועס, בילדער) זײַנען אָסור בהנאה, ווײַל מען דינט צו זיי לכל הפּחות איין מאָל אין יאָר, — אַזוי זאָגט רבי מאיר. די חכמים זאָגן: נאָר אַזעלכע, וואָס האַלטן אין האַנט אַ שטעקן, אַ פֿויגל אָדער אַ קײַלעך. רבן שמעון בן גמליאל זאָגט — אַלע געשטאַלטן, וואָס האַלטן עפּעס אין האַנט.

ג מ ר א. אויב עס איז ריכטיק, אַז צו די דאָזיקע געשטאַלטן דינט

מען כאטש איין מאל אין יאר, טא פארוואס האבן די חכמים מתיר געווען זיי באנוצן? רבי יצחק בן יוסף זאגט אין רבי יוחנן׳ס נאמען: אין רבי מאיר׳ס ארט איז ביי די געצנדינער געווען א מנהג איין מאל אין יאר צו בוקן זיך פאר איטלעכער געשטאלט, נאר אין אנדערע ערטער איז אזא מנהג ניט געווען...

רבי מאיר האט געאסרט די האזיקע געשטאלטן, הגם אים איז געווען באוואוסט, אז מען בוקט זיך צו די נאר אין זיין שטאט, ווייל ער האט גערעכנט, אז אויב ער וואלט מתיר געהען די געשטאלטן אויסער זיין שטאט, וואלט מען זיי מתיר געווען אויך אין זיין שטאט. די חכמים, וואס האלטן אנדערש, זיינען מתיר זיי צו באנוצן. — רב יהודה אין שמואלס נאמען זאגט: אין דער משנה רעדט זיך ניט וועגן געווינטלעכע געשטאלטן, נאר וועגן אזעלכע, וואס זיינען געמאכט פון כבוד וועגן פון מלכים.

רבה בר בר חנא זאגט פון רבי יוחנן׳ס וועגן: רבי מאיר האט געאסרט נאר אזעלכע געשטאלטן, וואס שטייען ביי די טויערן פון ישובים — רבא זאגט: רבי מאיר האט געאסרט די געשטאלטן, וואס זיינען געשטעלט אין די דערפער, אבער אין די גרויסע שטעט האט ער מתיר געווען, ווייל דארט שטעלט מען זיי אוועק פאר א צירונג פאר דער שטאט, און ניט בכדי זיך צו בוקן צו זיי.

נאר ווער קאן מתיר זיין די געשטאלטן, וואס זיינען געשטעלט אין די דערפער, זיי זיינען דאך געשטעלט נאר, בכדי זיך בוקן צו זיי? דו דארפסט הערפאר פארשטיין רבא׳ס רייד אזוי: ער האט געזאגט — די חכמים האבן מתיר געווען צו באנוצן די געשטאלטן, וואס זיינען געשטעלט אין די שטעט, ווייל זיי זיינען א צירונג פארן שטאט און קאנען ניט גערעכנט ווערן פאר געצנבילדער; נאר באנוצן סטאטועס, וואס זיינען געשטעלט אין די דערפער, האבן זיי געאסרט, ווייל מען בוקט זיך צו זיי.

אין דער משנה שטייט: די חכמים זאגן — נאר אזעלכע געשטאלטן זיינען אסור, וואס האלטן אין האנט א שטעקן, א פויגל אדער א קיילאך. די רבנן האבן זיי געאסרט איבער דעם טעם: ווען א געצנבילד האלט אין האנט א שטעקן, באטייט דאס, אזוי ווי ער וואלט מיט דעם שטעקן רעגירט די וועלט. ווען ער האלט אין האנט א פויגל, באטייט דאס, אזוי ווי ער וואלט אומעטום קאנען זיך באווייזן מיט דער געשווינדקייט פון א פויגל; ווען ער האלט אין האנט א קיילאך, באטייט דאס, אזוי ווי די גאנצע וועלט וואלט געווען אין זיין רשות.

דער תלמוד בבלי איז געשריבן צום טייל אויף ארמיש: די משנה, וואס איז געווארן צונויפגעשטעלט אין ארץ־ישראל, איז געשריבן אויף העבראיש, און אין דער גמרא געפינט זיך דער עיקר די שפראך, וואס יידן אין בבל האבן אויף איר גערעדט. דער תלמוד בבלי איז א סך גרעסער פארן תלמוד ירושלמי. חוץ די הלכות אדער דינים, געפינען זיך אין אים א סך ידיעות פון נאטורוויסנשאפט, מעדיצין, אסטראנאמיע, היסטאריע, און אויך א סך מעשיות און שפראכן.

דער תלמוד בבלי איז א לאנגע צייט געווען דער איינציקער ספר, פון וואנען יידן האבן געשעפט פארשיידענע ידיעות. דעם תלמוד ירושלמי האבן געוואוסט נאר ווי נציק יידן.

תּקון טעות.

זייט	14	שורה	19	שטעהט	אַניוטכוס,	לייען	אַנטיוכוס.
„	23	„	10	„	ברעק-מאַשינעס	„	ברעך=מאַשינעס.
„	32	„	29	„	241	„	142
„	46	„	19	„	פון יאָר 88 ביז 91	„	פון יאָר 94 ביז 88.